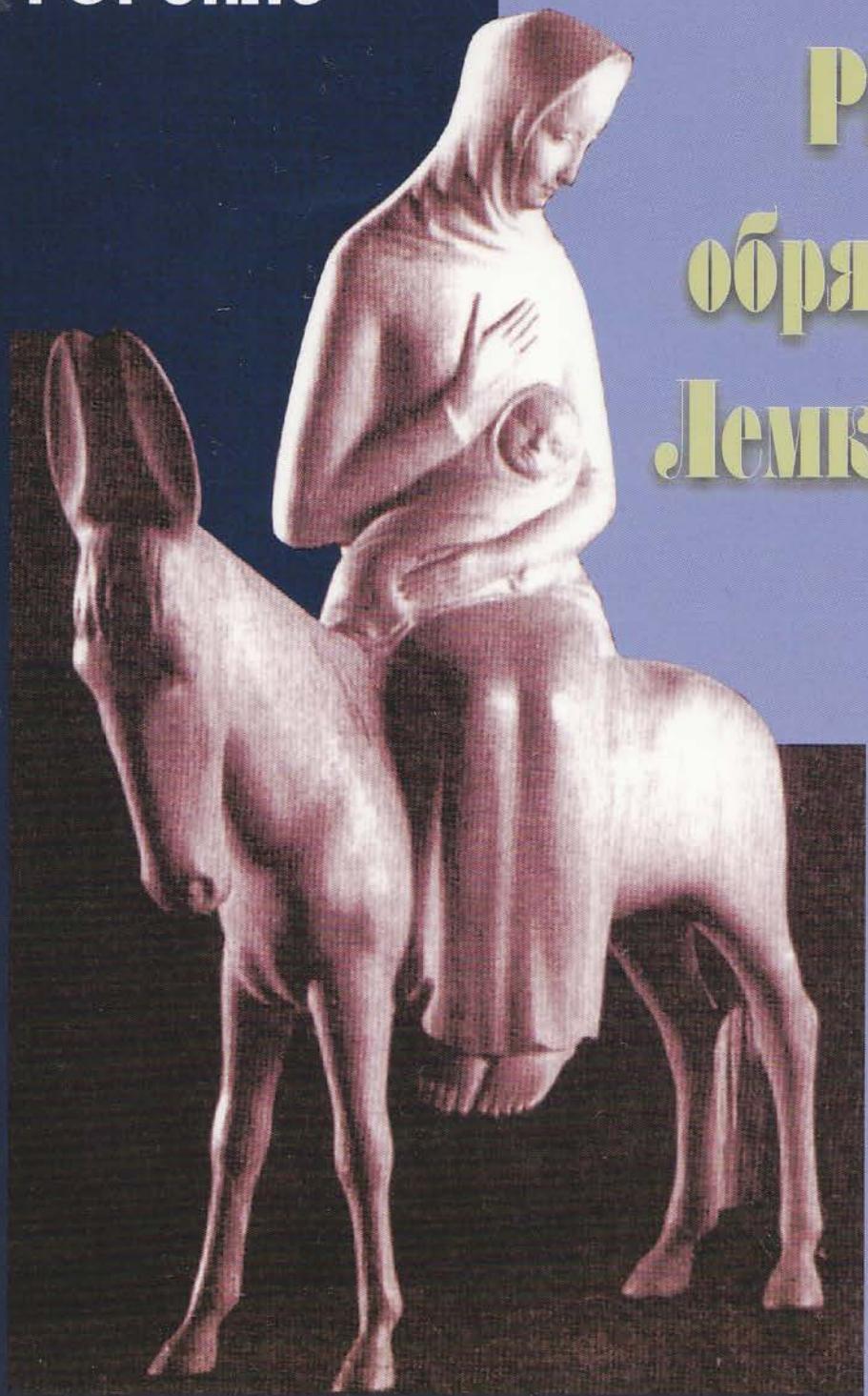

**Марія
ГОРБАЛЬ**

**Різдвяна
обрядовість
Лемківщини**

ІНСТИТУТ НАРОДОЗНАВСТВА
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

Марія ГОРБАЛЬ

РІЗДВЯНА
ОБРЯДОВІСТЬ
ЛЕМКІВЩИНИ:

семантика, типологія,
етнічний контекст

ТзОВ Дизайн-студія «Папуга»
2011

ББК 63.5 (4УКР)-4

УДК 392 (477.87)

Г-67

У монографії вперше на основі польових досліджень, а також вітчизняної та зарубіжної літератури зібрано матеріал про Різдво на Лемківщині: традиційне його опровадження, звичаї, обряди, вірування, міфи й уявлення. Підкреслюється, що однією з причин різноманітності елементів різдвяної обрядовості Лемківщини, а також їх спільноті із народами карпато-балканського регіону є те, що Карпати споконвіків були контактною зоною різних етносів і культур, місцем перетину малоазійських, балканських, причорноморських, центрально-європейських та скандинавських цивілізаційних впливів й одним із головних дохристиянських сакральних центрів. На основі порівняльно-історичного й семантичного аналізу звичаїв Святвечірнього дійства на Лемківщині та аналогічних західнослов'янських традицій, традицій контактуючих етносів карпато-балканського регіону виявляється, що вони до сьогодні зберегли праукраїнську основу як один з проявів своєї етногенетичної спільноті.

Для етнографів, істориків, культурологів, краєзнавців та усіх, хто цікавиться різдвяною обрядовістю Лемківщини.

Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту народознавства НАН України

Рецензенти:

Степан ПАВЛЮК, академік НАН України,
директор Інституту народознавства НАН України;

Микола МУШИНКА, академік НАН України
(Пряшів, Словаччини).

Книжка побачила світ за підтримки
Львівської обласної ради.
Своїми коштами долутилися також
Товариство Лемківщина у Львові
(голова п. Степан Майкович),
добродій п. Михайло Мацієвський
та історик п. Григорій Дем'ян

ВСТУП

Велике зацікавлення етнокультурною спадщиною народу, зумовлене відродженням національно-культурних процесів в Україні, актуалізувало ґрунтовне пізнання всіх аспектів традиційної народної культури та побуту. Особливе місце в дослідженні української культури посідає вивчення різдвяної обрядовості, яка пов'язана із календарним циклом людини і містить чимало самобутніх і давніх явищ. Деякі складові цього обширу духовної культури народу висвітлені в окремих працях. Натомість окремої узагальненої історико-етнографічної праці про різдвяну обрядовість на Лемківщині немає.

Непоправної нищівної шкоди самобутній культурі лемків завдали історичні події ХХ ст., які поставили під загрозу існування і подальший розвиток цілої етнографічної групи українського народу: депортация 1944 – 1946 рр. на терени УРСР і акція «Вісл» були етнічною чисткою на споконвічних українських землях Лемківщини, Надсяння, Холмщини та Підляшшя. Насильне переселення іншої частини лемків на німецькі землі в Польщі призвело до того, що фольклорна традиція там завмерла майже цілком. Зрештою, переселення їх на українські терени також сприяє адаптації до місцевих традицій. Отож, розпорешність лемків по всьому світу, все ж, призводить

до стирання національних традицій. Тому виникла нагальна потреба у зборі того матеріалу, який ще ледве жевріє у людській пам'яті. Бо найменша знахідка тих традиційно-обрядових перлин — то великий крок до духовного відродження втрачених цінностей.

Мета нашого дослідження — історико-етнографічне висвітлення різдвяної обрядовості на всій території Лемківщини та комплексна наукова характеристика її звичаєво-ритуальних і світоглядних елементів.

Територіальні межі дослідження охоплюють ареал проживання автохтонної української етнографічної групи лемків. А це північна Лемківщина, яка зараз є складовою частиною Польщі; південна Лемківщина, яка входить до складу Словаччини, та Закарпатська Лемківщина, яка завжди була територією України. При цьому південну Лемківщину досліджуємо за зарубіжними матеріалами, зокрема словацькими. Всі інші частини Лемківщини: північну, східну, західну, а також Закарпатську Лемківщину — здебільшого на основі польових матеріалів.

Джерельною базою роботи є опубліковані етнографічні праці українських та зарубіжних народознавців XIX – XX ст., які містять відомості про різдвяну обрядовість лемків, а також польові записи від автохтонів, переселених з усіх регіонів Лемківщини.

У нашій праці застосований комплексний підхід до вивчення теми (із використанням різних методів аналізу, залученням значного фактичного й теоретичного матеріалу). Також різnobічно розглядається сукупність обрядових традицій у широкому етнокультурному контексті, на загальноукраїнському, всеслов'янському й загальноєвропейському фоні та в історико-генетичній ретроспективі. З'ясовано походження й первісне значення багатьох елементів різдвяної обрядовості краю.

У процесі опрацювання окресленої теми визначальними були науково-методичні засади етнокультурної ідентичності лемківської різдвяної обрядовості, і, разом з тим, звичаї та обряди розглядалися як інтегральна складова загальнонаціо-

Вступ

нальної різдвяної обрядовості. Водночас взято до уваги і ширший територіальний контекст, зокрема всеслов'янський та загальноєвропейський. При розкритті теми враховано великий масив предметних і семантичних зв'язків та паралелей з різноманітними галузями народної духовної культури. Висвітлення окресленої проблематики вимагає володіння своєрідним концептуальним синтезом відразу кількох академічних методів і напрямків в етнографії – порівняльно-історичного, типологічного, генетичного, естетичного, соціологічного тощо. Дослідницький метод базуємо на застосуванні комплексного міждисциплінарного підходу, що включає сучасні напрацювання багатьох суміжних дисциплін – етнології, історії, фольклористики, археології, культурології, етнолінгвістики.

Розділ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

Приступаючи до наукового опрацювання досліджуваної теми, необхідно зазначити, що ні в українській, ні в зарубіжній історіографії немає окремої праці, яка безпосередньо стосувалася б цієї теми – різдвяної обрядовості Лемківщини, незважаючи на те, що на загал історіографія етнографічного дослідження краю охоплює понад тисячу публікацій¹.

Наша праця базується на таких джерелах: польовий матеріал (спогади лемків, «переселених» з автохтонних земель, або їхніх дітей чи внуків); вітчизняна та зарубіжна періодика, починаючи з 1876-го р., що зберігається у бібліотеках м. Львова; сучасні вітчизняні й зарубіжні книжкові видання.

Вивчення різдвяної обрядовості Лемківщини розпочалося вже в перші десятиліття XIX століття. Важливим етапом цієї копіткої роботи було нагромадження і фіксація теренового матеріалу. За обсягом і повнотою подачі матеріалу ці дослідження цілком неоднорідні, однак кожна така праця є надзвичайно цінною, оскільки фіксує

¹ Гошко Юрій. Історіографія етнографічного дослідження Лемківщини // Лемківщина.– У 2-х т.– Т. 1. Матеріальна культура.– Львів: Інститут народознавства НАН України, 1999.– С. 13.

Розділ 1

народні традиції як певного регіону, так і конкретного часового відрізку.

Перші відомості про різдвяну обрядовість лемків стали збирати члени «Руської Трійці». Вони «по церквах, монастирях, у містечках за старими рукописами, старопечатними книжками, грамотами» шукали «казки межи народом», легенди, перекази «о бойках, лемках, гуцулах», описували «празники Купала, собітки, коляда, щедрівки, з туром ся водити», «забобони о упирях, русалках, майках, вовкулаках, потерчатах, ворожки, знахарі, перелестниці». Оригінальність їхньої програми полягала насамперед у всебічному пізнанні історії, побуту і культури народу та підготовці шляхом народознавчих досліджень тривкого ґрунту для освіти простолюдя і розвитку національної культури: усе те, що відноситься до духовної сфери життя народу: традиційні знання, звичаї, обряди, вірування, забобони, ігри, забави тощо².

Одним з перших збирачів зразків народної творчості на Лемківщині був уродженець цього краю І. Бірецький³. Ще в роки навчання у Львівській духовній семінарії він близько зійшовся з членами «Руської Трійці» і під їхнім впливом у 30-х рр. XIX ст., а згодом і під час священичої праці почав записувати в Сяноцькій округі пісні та інші види народної творчості. Найвагомішою в його доробку є збірка лемківських народних колядок⁴. Я. Головацький у вступній записці до рукописної збірки народних колядок І. Бірецького дав загальну характеристику народних традицій, приурочених до різдвяних свят, зокрема колядних звичаїв на Гуцульщині і Лемківщині⁵.

Про різдвяну обрядовість угорських лемків – обряди, повір'я, ворожіння пише І. Верхратський у великій науковій роз-

² Див.: Кирчів Р. Ф. Етнографічно-фольклористична діяльність «Руської Трійці». – К.: Наукова думка, 1990.– С. 47-48.

³ Кирчів Р. Ф. Сподвижник «Руської Трійці» Іван Бірецький // Записки НТШ. Праці секції етнографії та фольклористики.– Львів, 1999.– Т. 223.– С. 45–62.

⁴ Див.: Кирчів Р.Ф. Із фольклорних регіонів України. Нариси й статті.– Львів: Інститут народознавства НАН України, 2002.– С. 165.

⁵ Див.: Кирчів Р. Ф. Етнографічно-фольклористична діяльність «Руської Трійці». – С. 159.

робці «Знадоби до пізнання угорських говорів»⁶ та незначні відомості з цієї тематики — Я. Головацький у праці «Мандрівка по Галицькій та Угорській Русі, описана в листах до приятеля в м. Л.»⁷. У цій книжці Я. Головацький подає замітки про тісні економічні зв'язки українських горян різних етнографічних районів: відомості про шляхи перегону стад овець Карпатами зі сходу на захід, звичай встановлення загальної ціни на вівці («токми»), інші звичаєві моменти. «Не ймеш віри, — писав Головацький, — яка тут жвава торгівля, вона наче ланцюгом єднає усіх горян від румунського кордону до Слезька й Морави»⁸.

Ще в кінці 1860-х рр. Я. Головацький публікує «Народные песни Галицкой и Угорской Руси»⁹, а на початку 1910-х — В. Гнатюк «Коляди і щедрівки, т. 1»¹⁰, де подаються зразки різдвяних лемківських колядок. Лемківські коляди збиралі та досліджували І. Бірецький¹¹, І. Франко¹², Ф. Колесса¹³, В. Хомик¹⁴, О. Зілинський¹⁵ та багато інших учених-фольклористів та етнографів.

У 1929-му р. вийшло дві вагомі праці Ф. Колесси: «Порядковання й характерні признаки лемківських пісенних мелодій» та

⁶ Верхратський Іван. Знадоби до пізнання угорських говорів // ЗНТШ. — Т. XLIV.— Львів, 1901.

⁷ Головацький Я. Мандрівка по Галицькій та Угорській Русі, описана в листах до приятеля в м. Л. // Жовтень.— 1976.— № 6.— С. 65-69.

⁸ Там само. — С. 80.

⁹ Головацький Яков Ф. Народные песни Галицкой и Угорской Руси // Издание Императорского Общества Истории и Древностей Российской при Московском Университете.— Т. I-IV.— М., 1863-1878.

¹⁰ Гнатюк Володимир. Коляди і щедрівки. Т. 1 // Етнографічний збірник Наукового товариства ім. Шевченка.— Т. XXXV.— Львів, 1914.

¹¹ Див.: Красовський Іван. Лемківські народні колядки (з рукописного фонду І. Вагилевича) // Наше Слово (Варшава).— 1966.— № 49; 1967.— № 4.

¹² Франко Іван. Студії над українськими народники піснями // ЗНТШ.—Львів, 1913.

¹³ Колесса Філарет. Порядковання й характерні признаки лемківських пісенних мелодій // Етнографічний збірник НТШ.— Т. XXXIX–XL. Народні пісні з Галицької Лемківщини / Зібр., упор. і пояснив Ф. Колесса.— Львів, 1929.

¹⁴ Хомик Василь. Колядки // Наше Слово (Варшава).— 1965.— № 52.; Його ж. Колядки і щедрівки // Наше Слово.— 1962.— № 1, 2.

¹⁵ Зілинський О. Старовинна колядка з Лабірщини // Науковий збірник Музею української культури в Свиднику.— Пряшів, 1967.— Т. 3.

Розділ 1

«Народні пісні з Галицької Лемківщини» (зібр., упор. і пояснив Ф. Колесса)¹⁶. В обидвох працях фольклорист-музикознавець подає зразки лемківських коляд.

У 1939-му р. у Львові виходить невеличка за обсягом книжечка отця Івана Бутери «Звичаї та вірування Лемківщини»¹⁷. Парох сіл Андріївка, Милик і Щавник (західна Лемківщина) описує звичаї, обряди, повір'я, ворожіння мешканців своєї парохії, серед яких – і різдвяна обядовість.

У тих же 1930-х рр. виходить ряд публікацій у газеті «Наш Лемко», зокрема П. Гоцка «Свят – вечір на Лемківщині»¹⁸, «З лемківських народних звичаїв» (без автора. – М. Г.)¹⁹, М. Зошака «Свят-вечір і народні повір'я»²⁰ тощо.

У радянський період духовний аспект різдвяної обрядовості виявився серед тих пластів традиційної культури, які перебували на узбіччі дослідницьких інтересів етнографів. Ця проблематика розроблялася не у формі глибоких аналітичних досліджень, а у вигляді принагідної фіксації окремих обрядодій українців Карпат. Однак значно більше появляється різдвяних замальовок у зарубіжних виданнях, починаючи з 1980-х рр., таких як квартальник «Лемківщина» (Нью-Йорк), та «Наше Слово» (Варшава). Декілька статей було опубліковано у квартальному «Загорода. Культура, історія і памятки лемків в Польщі» (Музейне Товариство в Зинранові). Це такі як Ю. Бортнянського «Святий вечір в нашім селі»²¹, С. Верхоляка «Мої три гроши»²², Вірхла «О колядуванню»²³, В. Гудаки «Великий дарунок»²⁴, В. Дяківа «Нова радість»²⁵, І. Ільниць-

¹⁶ Етнографічний збірник НТШ. Т. XXXIX–XL: Народні пісні з Галицької Лемківщини / Зібр., упор. і пояснив Ф. Колесса.– Львів, 1929.

¹⁷ Бутера Іван, отець. Звичаї та вірування Лемківщини.– Львів, 1939.

¹⁸ Гоцко П. Свят-вечір на Лемківщині // Наш Лемко.– 1935.– Ч. 1.– С. 3.

¹⁹ З лемківських народних звичаїв // Наш Лемко.– 1934.– Ч. 1.– С. 6.

²⁰ Зошак Михайло. Свят-вечір і народні повір'я // Наш Лемко.– 1937.– Ч. 1.– С. 10.

²¹ Бортнянський Ю. Святий вечір в нашім селі // Лемківщина [квартальник].– 1980.– Ч. 1.– С. 10.

²² Верхоляк Штефан. Мої три гроши // Наше Слово (Варшава).– 1988.– № 2.– С. 6.

²³ Вірх. О колядуванню // Наше Слово.– 1988.– № 3.– С. 6.

²⁴ Гудак Василь. Великий дарунок // Наше Слово.– 1987.– № 1.– С. 6.

²⁵ Дяків Василь. Нова радість // Наше Слово.– 1989.– № 4.– С. 6.

кого «Ходила селом коляда»²⁶, І. Краса «Стародавні лемківські коляди»²⁷, П. Лопати «Усна народна творчість про «Рождество» на Лемківщині»²⁸, Надійки «Понагайбі на щесьця, на здоровля, на tot Новий рік»²⁹, М. Пенгрина «Зымовы вірування»³⁰, Б. Тхіра «Христос ся рождає»³¹ та Л. Тхіра «Різдвяні звичаї в Явірнику»³², В. Хомика «Вінчування»³³ тощо. Вказані газетні публікації, здебільшого, мають аматорський характер, однак вони передають дух Різва тієї місцевості, яку описують.

Значний внесок у дослідження духовної культури лемків зробив російський учений Петро Богатирьов, зокрема у дослідженні різдвяної обрядовості, забобонів, та вірувань Закарпаття³⁴. Лемківський матеріал він використовував в усіх своїх працях.

Із різдвяною обрядовістю інших етнографічних груп, між якими відбувались постійні як культурні, так і матеріальні взаємовпливи, дізнаємося із ряду праць. Так, традиції опровадження різдвяних свят на Гуцульщині описує Р. Ф. Кайндель у праці «Гуцули: їх життя, звичаї та народні перекази»³⁵; із обрядовістю Росії дізнаємося із дослідження В. Проппа «Русские аграрные праздники»³⁶; праця «Обычаи, поверья, кухня и напитки, составитель Маркевич М. А.»³⁷ знайомить із давніми ритуальними стравами та деякими різдвяними традиціями центральних областей України; дослідження Я. Пастернака «Звичаї та віруван-

²⁶ Ільницький Ілля. Ходила селом коляда // Лемківщина.– 1989.– Ч. 4.– С. 10-11.

²⁷ Крас І. Стародавні лемківські коляди // Лемківщина.– 1980.– Ч. 1.– С. 12-13.

²⁸ Лопата Павло. Усна народна творчість про «Рождество» на Лемківщині // Лемківщина.– 1989.– Ч. 4.– С. 2-4.

²⁹ Надійка. Понагайбі на щесьця, на здоровля, на tot Новий рік // Наше Слово.– 1989.– № 1.– С. 6.

³⁰ Пенгрин Михайло. Зымовы вірування // Наше Слово (Варшава).– 1990.– № 3.– С. 6.

³¹ Тхір Богдан. Христос ся рождає // Наше Слово (Варшава).– 1990.– Ч. 1.– С. 5.

³² Тхір Любомир. Різдвяні звичаї в Явірнику // Наше Слово (Варшава).– 1989.– Ч. 2.– С. 3.

³³ Хомик Василь. Вінчування // Загорода. Культура, історія і пам'ятки лемків в Польщі [Музейне Товариство в Зиндранові].– 2002.– № 4 (35).– С. 1.

³⁴ Богатирев П. Г. Вопросы теории народного искусства.– М.: Искусство, 1970.– 544 с.

³⁵ Кайндель Р. Ф. Гуцули: їх життя, звичаї та народні перекази / Пер. з нім. З. Ф. Пенюк. – Чернівці: Молодий буковинець, 2000.– 208 с. [Перевид. з: Віденський імператорський і королівський придворний продавець книг Адольф Гольцдер, 1894].

³⁶ Пропп В. Я. Русские аграрные праздники.– Л., 1963.

³⁷ Обычаи, поверья, кухня и напитки / Составитель Маркевич М.А. – К., 1860.– 176 с.

Розділ 1

ня в с. Зіболках Жовківського повіту»³⁸ – із деякими елементами різдвяної обрядовості Галичини; «Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы XIX – нач. XX в. Зимние праздники»³⁹ – знайомлять, відповідно, із звичаями європейських країн; сербська обрядовість описана у праці В. Караджича «Српски речник истумачен немачкијем и латинскијем ријечима у Београду»⁴⁰; Ю. Попович «Молдавские новогодние праздники» знайомить із різдвяною обрядовістю Молдови⁴¹ тощо. Перелік літератури з різдвяної обрядовості слов'янських народів можна продовжити, вказавши на такі статті, як Н. Велецької «О новогодних русалиях (К вопросу о значении фольклорных материалов в исследовании языческой обрядности)»⁴², Б. Рибакова «Календар из земли полян»⁴³ тощо.

Серед зарубіжних видань великим доробком з тематики різдвяної обрядовості Лемківщини є праця фольклориста і етнографа Михайла Шмайди «А іші вам вінчую. Календарна обрядовість русинів-українців Чехо-Словаччини»⁴⁴. Складається вона із двох частин: «Зима», ч. 1, та «Весна», ч. 2. У першій частині, яка нас цікавить, автор відтворює обрядовість лемків Чехії та Словаччини таких зимових свят: Введення, Катерина, Андрій, Варвара, Миколай, Филипівка (Пилипівка. – М. Г.), Святий вечір, Різдво, перший день після Різдва, другий день після Різдва, Младенки, Міжсвятки, Новий рік, Щедрий вечір, Богоявлення, М'ясници та Пущання. Отже, як бачимо, різдвяна обрядовість тут висвітлена, до того ж, досить значною мірою. Широко пред-

³⁸ Пастернак Ярослав. Звичаї та вірування в с. Зіболках Жовківського повіту // Матеріали до етнології й антропології. Видає Етнографічна комісія наукового товариства ім. Шевченка у Львові. Т. XXI-XXII.– Ч. 1.– Львів, 1929.–548 с.

³⁹ Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы XIX – нач. XX в. Зимние праздники. – М., 1973.– 353 с.

⁴⁰ Караджич В. Српски речник истумачен немачкијем и латинскијем ријечима у Београду.– Београд, 1898.

⁴¹ Попович Ю. В. Молдавские новогодние праздники.– Кишинев, 1974.– 184 с.

⁴² Велецкая Н. Н. О новогодних русалиях (К вопросу о значении фольклорных материалов в исследовании языческой обрядности) // Славяне и Русь.– М.: Изд-во «Наука», 1968.– С. 394-400.

⁴³ Рыбаков Б. А. Календарь из земли полян // Советская археология. – 1962.– № 4.

⁴⁴ Шмайда Михайло. А іші вам вінчую. Календарна обрядовість русинів-українців Чехо-Словаччини. – Братислава; Пряшів, 1992.– 502 с.

ставлені колядки досліджуваного регіону, а також подані зразки вертепів. Однак автор дотримується тільки принципу описовості, не проводить порівнянь чи аналогій при поданні обряду обходження певного свята і не допускається аналітичного аналізу.

При аналізі доробку духовної культури, зокрема різдвяної обрядовості Лемківщини, слід виокремити праці українців зі Словаччини учених Миколи Сивицького та Миколи Мушинки. Йдеться про монографію «Лемківщина. Земля – люди – історія – культура, т. 2, а саме: «Різдво» Миколи Сивицького, де на багатошому польовому матеріалі на науковій основі описані традиції опровадження Різдвяних свят на півночі Лемківщини⁴⁵, та «Календарні обряди та поезія» Миколи Мушинки – на півдні краю⁴⁶.

Останнім часом багато уваги вивченню духовної культури Лемківщини приділяється в Інституті народознавства НАН України (директор Інституту академік Степан Павлюк). Так, зокрема, в 1999 та 2002 рр. вийшла в світ двохтомна монографія «Лемківщина»⁴⁷, однак чисто питання різдвяної обрядовості краю там не розглядається. Натомість першою ластівкою у вітчизняній науковій літературі з цієї тематики є фольклорно-етнографічний збірник цього Інституту «Різдво на Лемківщині» (2004 р.), автор-упорядник Марія Горбаль⁴⁸. У збірнику описані традиції опровадження Різдва з усіх куточків Лемківщини, повір'я та ворожіння, подані коляди та вертепи, а також різдвяна лемківська поезія.

Різдвяна лемківська обрядовість описана також польськими авторами, зокрема Раймундом Райнфусом «Śladami Łemków»⁴⁹,

⁴⁵ Сивицький Микола. Різдво // Лемківщина: земля–люди–історія–культура. Т. 2. Записки НТШ.– Т. 206. – Нью-Йорк; Париж; Сідней, 1988. – С. 102-111.

⁴⁶ Мушинка Микола. Календарні обряди та поезія // Лемківщина. Земля–люди– історія–культура.– Т. 2.– Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1988.– 496 с.

⁴⁷ Лемківщина.– У 2-х т. – Львів: Інститут народознавства НАН України.– Т. 1. Матеріальна культура, 1999.– 360 с.; Т. 2. Духовна культура, 2002. – 404 с.

⁴⁸ Горбаль Марія. Різдво на Лемківщині. Фольклорно-етнографічний збірник.– Львів; Інститут народознавства НАН України, 2004.– 216 с.

⁴⁹ Reinfuss R. Śladami Łemków.– Warszawa, 1990.

Розділ 1

Данутою Блін-Ольберт «Rok obrzędowy u Łemków»⁵⁰, іншими дослідниками. Фольклорно-етнографічні видання польських дослідників Лемківщини, де український фольклор фіксується латинською транскрипцією, ми використовували лише з пізнативальною метою.

Серед вітчизняної та зарубіжної періодики, на яку оперта наша праця — газети «Наш Лемко» (Львів, 1934 — 1939), «Наше Слово» (Варшава, 1962 — 1990); журнали «Наша культура» (Варшава), редактований Іваном Огієнком (1935 — 1937 рр.); «Наша культура» (Вінніпег), 1952 р., «Дукля» (Пряшів, 1964), Лемківщина [квартальник] (Нью-Йорк, 1980 — 1989) тощо.

Духовний аспект нашої проблеми базується на християнських засадах, зокрема на основі Святого письма Старого та Нового Завіту⁵¹. Дохристиянський період — на вкрапленнях, знайдених у розвідках М. Костомарова «Праздники языческих славян»⁵², М. Маркевича «Обычаи, поверья, кухня и напитки»⁵³, інших періодичних⁵⁴ та монографічних виданнях.

І хоча на загал слов'янська різдвяна обрядовість вивчена достатньо добре, деякі елементи, важливі для розуміння її сутності, ще вимагають уважнішого прочитання. Окремого дослідження суперечності немає взагалі. А тому наша праця мала б хоч частково заповнити цю прогалину.

⁵⁰ Blin-Olbert Danuta. Rok obrzędowy u Łemków // Lemkowie w historii i kulturze Karpat / Pod red. Jerzego Czajkowskiego. – Wyd. II. – Sanok: Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku, 1994.– Cz. 2.– S. 313-345.

⁵¹ Святе письмо Старого та Нового Завіту. Повний переклад, здійснений за оригінальними єврейськими, арамайськими та грецькими текстами / Переклад о. І. Хоменка. – Українське біблійне товариство, 1992.

⁵² Костомаров М. Праздники языческих славян // Покровский В. Историческая хрестоматия.– Т. 1.– М., 1896.– С. 56-67.

⁵³ Обычаи, поверья, кухня и напитки.– С. 65.

⁵⁴ Крайній Іван. Карпатські святыни // Україна молода. – 2008.– 2 квітня.

Розділ 2

ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ РІЗДВЯНОЇ ОБРЯДОВОСТІ ЛЕМКІВЩИНИ

Обрядовість будь-якого народу має чітко виражений етнічний характер. Лемки, як одна зі складових частин українського народу, перейняли у спадок від своїх предків все багатство духовної культури, розвинувши і зберігши власне її етнічне ядро, можливо, і всупереч різноманітним впливам своїх іноетнічних сусідів. Попри всі історичні перипетії вони зберегли свою автентичність і примножили українську обрядову сферу своїх предків.

Корені різдвяної обрядовості Лемківщини, як і всієї України, слід шукати у світогляді древніх слов'ян – язичництві, згодом же – у християнстві.

Основа давніх українських вірувань була та ж сама, що й у всіх арійських народів: «небо, засіяне зірками, сонце, місяць, зоря... – все те поперед усього звертало на себе увагу, зачіпало фантазію і розбуджувало мисль дужче і раніше, ніж земля і все, що на землі»¹.

Відомості про міфологію праукраїнців ми почерпнуємо із фольклору, зокрема із давніх колядок, які дійшли до нас хоча у дещо зміненому вигляді, од-

¹ Нечуй-Левицький Іван. Світогляд українського народу. Ескіз української міфології. – К.: Обереги, 2003.– С. 4

Розділ 2

нак зберегли первісну сутність. Так, зокрема, лемківська колядка «Ці дома, дома, пане господар, ці чуєш?», зафікована Михайлом Шмайдою у словацькій Лемківщині, передає: «Еден гостонько — ясне сонечко, Другий гостонько — ясний місячок, Третій гостонько — дрібний дождічик. ... А ми ходиме, Бога просиме, дай Боже! Дай Боже, щастя, здоровля в тім домі!»². Тут йдеться про мольби-замовляння до небесних сил сонечка, місяця, а також дрібненько-го дощичку, — «Бога просиме, дай Боже!», — щоб прийшли і перемінили замерзлу засніжену мертву землю на благодатну родючу, щоб було для господаря «щастя, здоровля в тім домі!».

Такі уявлення зародилися в надрах архаїчного світогляду, оскільки пояснення певних природних явищ впливом надприродних сил, їхня персоніфікація в образі антропоморфних істот є характерними рисами первісного мислення.

Як видно з давніх обрядових пісень, праукраїнцям хотілося прихилити ласку небесних сил, щоб мати густо кіп у полі, багато роїв на пасіці, багато ягнят, телят, лошат, щоб мороз не поморозив жита, пшениці і всякої пашниці, щоб в саду плодились дерева, у дворі водилася птиця. «Ціль давнього українського поганства була практична, як в Індусів і в Греків, і в інших народів, котрі в молитвах до своїх богів просили собі всякого добра»³. У широкому обрядово-звичаєвому розмаїтті різдвяних традицій українців чітко відзеркалювалась основна ідея забезпечення благополуччя людини, родини, громади. Та ж сама ідея повністю простежується і в зимовій обрядовості лемків.

Однак не тільки фольклорна основа доносить нам відомості про віру наших пращурів-язичників. Наші пращури жили великим річним кругообігом, замкненим стилем життя. Відомо, що новорічні обрядодії язичників пов'язувалися із зимовим сонцеворотом. В їх основі лежали уявлення про розгорання сонця і оживання природи — умова добробуту древнього землероба. І не даремно в народних календарях січень значився знаком сон-

² Шмайда Михайло. А іші вам вінчую. Календарна обрядовість русинів-українців Чехо-Словаччини. — С. 224-225.

³ Нечуй-Левицький Іван. Світогляд українського народу.— С. 5.

ця⁴. Звідси, на думку вчених, зимовий цикл характеризувався як визначальний період на цілий прийдешній рік, що притаманно для слов'янських народів⁵.

Давнім зимовим святом на честь світлих богів літа й тепла: сонця, грому, блискавки, літньої хмари й дощу був празник Коляда. Народ примітив зими повернення сонця з зими на літо й відзначив це. Всі теперішні народні звичаї й обряди на Різдво, Василія і на Водохреста — то, безперечно, давні язичницькі обряди, тільки пристосовані до християнських свят. Певно ті празники тяглися не один день і звалися загальним збірним словом Коляда⁶.

Про міфологію праукраїнців, наших пращурів-язичників, за свідчують археологічні знахідки, зокрема найновіше відкриття Терношорського скельного святилища, яке належить до періоду між неолітом (5 – 4 тис. р. до н. е.) та початком середньовіччя. Це наявність у Карпатах трьох типів стародавніх скельних святилищ, орієнтованих на: літнє та зимове сонцестояння та весняне й осіннє рівнодення. Камені незвичайних форм і розмірів уособлювали Божу присутність. Вони були посерединами між людьми і божеством, якому поклонялися і приносіли жертву. Ця археологічна знахідка свідчить про могутність і централізацію віри наших пращурів у тодішніх богів⁷. І хоча вона не безпосередньо, все ж у Карпатах і зовсім по сусіству з Лемківчиною, однак свідчить про могутність віри наших пращурів у тодішніх богів, у те, що Карпати були одним із головних дохристиянських сакральних центрів.

Один із елементів, який увійшов у різдвяну обрядовість лемків, через віки з язичницьких часів дійшов до наших днів. Йдеться про сімільну магію, пов'язану із урожаєм збіжжя.

М. Костомаров у розвідці «Праздники языческих славян»⁸ фіксує торжественне язичницьке свято — Свантовити-Лади,

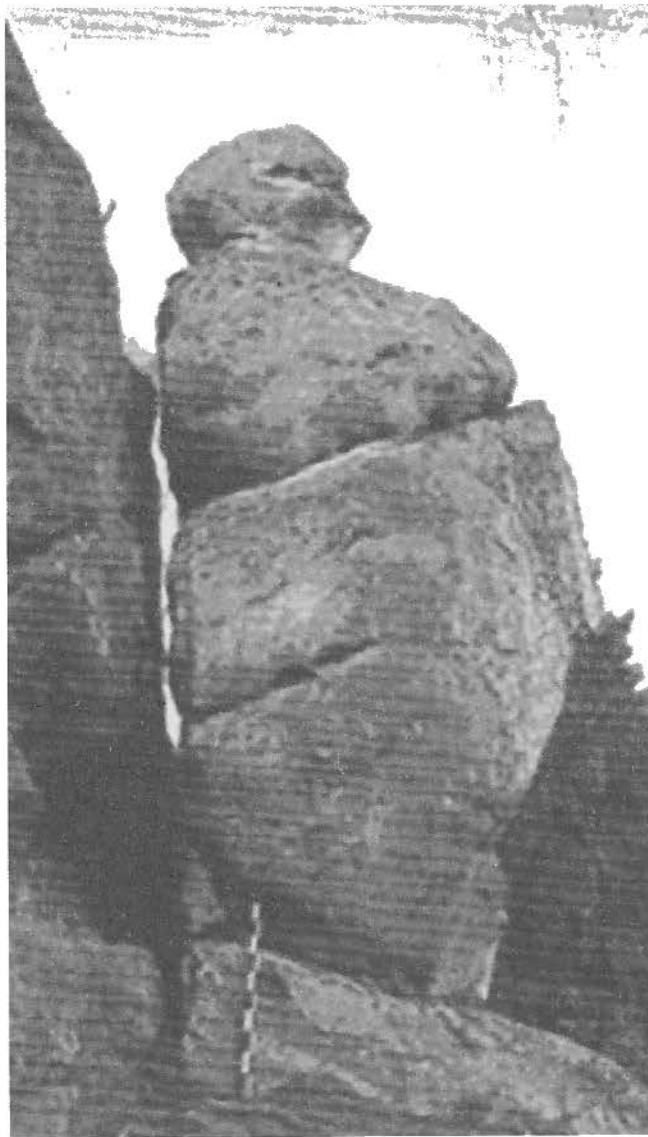
⁴ Рыбаков Б. Календарь из земли полян.– С. 67

⁵ Велецкая Н. Н. О новогодних русалиях. – С. 396-398.

⁶ Нечуй-Левицький Іван. Світогляд українського народу.– С. 61.

⁷ Крайній Іван. Карпатські святилища // Україна молода. – 2008.– 2 квітня.

⁸ Костомаров М. Праздники языческих славян.– С. 56-67.

Культовий камінь – Терношорське скельне святилище. Світлина публікується за джерелом: Крайній Іван. Карпатські святилища // Україна молода. – 2008. – 2 квітня.

Йому відповідають: «Не бачимо!» – «Ну то щоб ви мене і наступного року не бачили за великим достатком!».

«Це цінне повідомлення, – твердить М. Костомаров, – можна віднести і до нашого краю. До сих пір у малоросіян зберігся подібний обряд, тільки перенесений на час різдвяних святок. Батько сімейства сідає за стіл зі стравами, обставленими снопами, і запитує: «Чи бачите, діти, ви мене?» – Йому відповідають:

яке в наш час називається обжинками. Саксон Граматик так описує це свято у прибалтійських словян: «В день, призначений для свята жнив, ...жрець входить у святилище, тобто внутрішню частину храму, ...і дивиться, чи є вино в розі, який знаходиться в правій руці ідола. Якщо немає або ж залишилось мало, то це є прикметою доброго врожаю на наступний рік. Народ стоїть у зовнішній частині храму та перед храмом. Жрець допиває це вино, наливає у ріг свіжого, виходить до народу і, бажаючи кожному миру, спокою і здоров'я, випиває з рога вино, знову наливає і вкладає ріг в руку ідола (до наступного року). Після того жрець повертається до народу. Тоді виносять великий медовий пиріг і ставлять перед жрецем. Він питаеться: «Що, бачите ви мене?» –

«Не бачимо!» — «Ну то дай, Боже, щоб і на цей рік не бачили!». Після цього відбувалось святкування⁹.

Подібний ритуал фіксує і О. Потебня у західнослов'янського племені руян на післяжниному святі Святошида. Після закінчення обрядодій, які виконував жрець, перед ним ставили солодкий круглий пиріг висотою в людський зріст. Жрець запитував у людей, чи бачать вони його. Коли люди хором відповідали, що не бачать, він бажав, аби у наступному році його за пирогом зовсім не було видно¹⁰.

Аналогічні магічні дії із хлібом у Різдвяній містерії, які б мали спричинитися до великого урожаю збіжжя у наступному році, зафіксовано майже на усій території Лемківщини. — На стіл накладали гори хліба, за ті хліби ховався господар дому і питав, чи його видно. Коли сім'я відповідала, що не видно, то він виголошував замовляння, щоб і в наступному році його не було видно із високого і буйного збіжжя.

У молдаван зафікований той самий звичай (однак виконувався він, за Ю. Поповичем, на Новий рік): на східному та західному краях столу укладали один на одного шість калачів, плетених з чотирьох або шести кусків тіста. Голова сім'ї заходив за стіл, ставав межи калачами, тоді дружина питала дітей: «Де наш батько?». Діти, ніби не бачачи його, відповідали: «Ми не бачимо його». Тоді мати казала: «Дай же, Боже, щоби збіжжя завжди було таким, щоб із нього нікого не було видно»¹¹. Як зазначає Ю. Попович, ці звичаї перейшли до молдаван від українців, про що свідчить як велика подібність обрядодій, так і розповсюдження їх лише по східних селах Молдавії¹².

Ті ж самі магічні дійства з центральної України зафіксував у 1860-му р. М. А. Маркевич у книзі «Обычаи, поверья, кухня и напитки»; різниця лише у тому, що вони виконувалися не на Святий вечір, як на Лемківщині, не на Новий рік, як у молда-

⁹ Костомаров М. Праздники языческих славян.— С. 63–64.

¹⁰ Потебня А. О мифическом значении некоторых обрядов и поверий.— М., 1865. — С. 46.

¹¹ Попович Ю. В. Молдавские новогодние праздники.— С. 69.

¹² Там само.

Розділ 2

ван¹³, а на Щедрий вечір, перед Маланкою¹⁴. Подібні звичаї були поширені і в інших слов'янських народів¹⁵.

Цей ритуал засвідчує, по-перше: тяглість духовної традиції від прадавніх часів до наших днів; по-друге: єдність праукраїнських традицій, тобто що лемки є складовою праукраїнського племені; по-третє: поширення культурних традицій серед інших слов'янських народів.

В кінці IV ст. н. е. завершилась «велика мандрівка народів», що призвела до упадку Римської імперії і перервала усі зв'язки з південним світом, — слов'яни зайняли усі землі, в тому числі й ті, які згодом окреслились назвою Лемківщина. Ця доба переходить в княжу добу, слов'янську, бо землі були заселені словянами¹⁶.

Християнство на Лемківщині. Як передають історичні джерела, у IX ст. сильно виросла й зміцніла серед західнослов'янських племен Великоморавська держава, яка була на той час вже охрещена римським німецьким духовенством (ще з 818-го р.). Але це християнство не сприймалося в народі, бо доносилось до людей незрозумілою слов'янам німецькою мовою, а Богослужби правились латинською. Князь Великоморавської держави Ростислав 862-го р. просив, щоб з Константинополя йому прислати єпископа й учителів, які б навчали його народ рідною мовою, які б «заклали Слов'янську Церкву»¹⁷. «Десь у половині 863-го року Святі брати Костянтин і Методій прибули на Моравію, в столицю Велеград, і розпочали там свою християнізаційну працю»¹⁸ на Закарпатті, в Західній Польщі, Західній Галичині та на Волині¹⁹. То ж християнство на Лемківщині, ра-

¹³ Попович Ю. В. Молдавские новогодние праздники.— С. 69.

¹⁴ Обичаї, поверья, кухня и напитки.— С. 65.

¹⁵ Календарные обычай и обряды в странах зарубежной Европы XIX – нач. XX в. Зимние праздники. – М., 1973.— С. 210.

¹⁶ Тарнович Юліан. Ілюстрована історія Лемківщини. — С. 62.

¹⁷ Іларіон, Митрополит. Кирило і Методій. Апостоли всеслов'янські. 1100-літній всеслов'янський ювілей.— Вінниця, 1963.— 16 с. [Християнська бібліотечка. Видає «Віра й культура», ч. 5]; Літопис Руський / За Іпатським списком переклав Леонід Махновець. — К.: Дніпро, 1989.— С. 15–16.

¹⁸ Іларіон, Митрополит. Кирило і Методій. Апостоли всеслов'янські. — С. 8.

¹⁹ Там само.— С. 11.

зом із усіма релігійними традиціями, було введено найменше як на 100 років перед хрещенням Русі князем Володимиром.

Політичні зв'язки Київської Русі. В кінці Х ст. внаслідок шлюбу князя Володимира (р. н. невідомий – 1015) з грецькою царівною Анною і запровадженням на Русі християнства дуже стали близькими стосунки з Візантією. Греки, що приїхали із царівною, були дорадниками князя і допомагали йому наблизити устрій держави до візантійських зразків²⁰.

За князя Ярослава Мудрого (978 – 1054) Київська Русь, до складу якої входила Лемківщина, мала тіsnі економічні та політичні зв'язки з Заходом. Князь підтримував дружні стосунки з римсько-німецькими імператорами. Його старший син Ізяслав (1024 – 1078) був одружений з німкенею. Сам же Ярослав Мудрий мав за дружину Інгігерду (Ірину), дочку шведського короля Олафа. Їхня дочка Єлісавета одружилась із норвезьким лицарем, який згодом став королем Норвегії, а після його смерті вийшла заміж за короля Данії Свена Естрідсена. Друга дочка Ярослава Мудрого Анна була жінкою французького короля Генріха II, а після його смерті стала королевою Франції. Близькі були також стосунки Київської Русі з Угорщиною та Польщею. Третя дочка Ярослава Мудрого Анастасія стала дружиною угорського короля Андріша I. Ці міждержавні родові єднання сприяли великому авторитету Київської Русі в європейському світі і зробили Київ одним з міжнародних центрів, в якому перехрещувались різні культурні течії²¹.

Отут і належить сказати про ті **дороги**, які проходили через Лемківщину. Адже Карпати споконвіків були контактною зоною різних етносів і культур, місцем перетину малоазійських, балканських, причорноморських, центральноєвропейських та скандинавських цивілізаційних впливів.

Ще в V тис. до н. е., коли житлом для гірського населення були печери (хоча на відкритих лісових просторах вже були і землянки), через Карпати пролягала дорога, чи, радше, стежка до-

²⁰ Крип'якевич І. Історія України. – Львів: Вид-во «Світ», 1990.– С. 52.

²¹ Там само.– С. 56.

Розділ 2

лини ріки Дунайця. На це вказують знахідки з Волі Станькової, Мартинкович та Тильманової²².

У VII – VI ст. до н. е. в Трансільванії (територія сучасної Румунії) вперше в Європі почали виплавляти мідь і бронзу, і з території сучасної України в Трансільванію наші далекі прародичі могли гнати худобу і везти сіль для обміну на бронзу, а згодом – і на золото²³.

Дорогу з XII ст., за свідченням літописних джерел, фіксує дослідник історії Лемківщини, письменник Юліан Тарнович. Вона виходила з «Остригому на Дунаю і йшла південно-західним узбіччям Матри до ріки Солоної, переходячи відтак у долину долішнього Бодригу, від Земплину звертала на північ у долину ріки Ондави, відтак ріки Теплої, біля Пряшева навертала в долину ріки Ториси, де вела в долину ріки Попраду, відтак шмат дороги вздовж лівого берега ріки Дунайця.

Інший карпатський шлях, «путь Бардіїв» Іпатського літопису з 1262 р., ішов тиличським провалом до Бардієва над рікою Теплою, а обертаючись там просто на південь, лучився в Пряшеві з першим шляхом.

Цими шляхами зачали римські купці відвідувати Галичину, на що вказують численні знахідки римських монет... Тоді закінчились на півдні Європи подібні змагання римлян за панування над світом, та разом з цим і наші землі переходят в нову роздвоєну фазу культури – *доби римського ціsarства*. Місцеве населення достачало римським купцям шкіри, кожухів, коней, пір'я, за що зіставало спершу заплату, здебільшого дзвінкою монетою, а потім міняло свій товар за глиняний, бронзовий і скляний посуд, бронзові і залізні фібули... Тоді була вже заселена долина Сяну, яку зі східною Галичиною лучив торговельний шлях, що йшов через княжий Звенигород та нинішні повіти Городок і Мостиська. З півдня знову зміряв до долини ріки Висли – через широкі незаселені полоси між Сяном та околицею прикраківською – торговельний шлях долини Дунайця,

²² Тарнович. Юліан. Ілюстрована історія Лемківщини. – С. 57.

²³ Крайній Іван. Карпатські святилища.

що був засвідчений скарбами динарів у Грибівському й Сандецькому повітах»²⁴. Цими шляхами переходили різні народи.

У княжу добу купецькі каравани через «королівську путь» доїжджали вздовж Сяну аж до Перемишля. Звідтам або вздовж Сяну, або вздовж ріки Вігору до м. Сянока. Звідси – аж у долину ріки Солонки – на закарпатський бік долини ріки Ціроки аж до Лаборця. Ще іншою дорогою була на півночі Карпат вздовж ріки Вислоку і Ясьолки (угорськими воротами) – на Дуклянський перевал – вздовж ріки Лаборця до Будапешта²⁵.

В XIV ст., за літописними вислідами І. Крип'якевича, зі Львова йшла дорога на Городок, Любачів, Крешів до Свидомира, а звідтіля на Раву, Ленчицю, Бжесць до Торуна. З Володимира відома дорога на Городло і Холм до Любліна, а далі через Варшаву, Плоцьк та інші мазовецькі міста до Торуня²⁶. Цими дорогами найчастіше їхали купці як іноземні, так й українські. Зокрема, в XVI – XVIII ст. тими шляхами з Угорщини в Польщу перевозили великі партії вина, слив, заліза, міді та інших видів продукції, а з Польщі в Угорщину – солі, олова тощо. З метою збору за кожну партію товару відповідного мита їх транспортування мало здійснюватися тільки спеціально визначеними маршрутами. Так, наприклад, в універсалі 1580 р. вказувалося: «Вино щоб іншими дорогами не йшло, а лише тими на Яслисько, Дуклю, на Риманів, Сандець, Біч, Новий Тарг, Кросно, Самбір...»²⁷. Відповідно тут значно раніше й інтенсивніше, ніж в інших районах східних Карпат, відбувалися етнокультурні зміни.

Купці, які з різних країн їхали цим шляхом через Лемківщину, везли зі собою свої етнічні традиції. Уявімо собі групу купців, які перетинають Лемківщину і яких у дорозі захоплює свято Різдва Христового. Звичайно, вони зупиняються, розходяться по садибах того поселення, де вони опинилися, і там святкують, однак

²⁴ Тарнович. Юліан. Ілюстрована історія Лемківщини.– С. 60-61.

²⁵ Там само.– С. 64.

²⁶ Крип'якевич Іван. Галицько-Волинське князівство: Вид. 2-ге із змінами та доповненнями.– Львів: Інститут українознавства НАН України ім. І. Крип'якевича, 1999.– С. 66.

²⁷ Цит. за: Pieradzka K. Na szlakach Łemkowszczyzny. – Kraków, 1939. – S. 79.

Розділ 2

за своїми традиціями. Ці традиції і споглядають та переймають люди, де зупинялись купці, відповідно останні переймають традиції місцевого населення і впроваджують їх у своєму краї. Так, зокрема, звичай пригощати «керечуном» велику рогату худобу на різдвяні свята побутує як і на Лемківщині, так і в південних слов'ян – в Боснії, Сербії, Чорногорії²⁸, інших народів карпато-балканського регіону (словаків, словенців, болгар) та їх сусідів (молдаван, румун, угорців)²⁹. З-поміж різдвяних хлібів випікають калач для худоби і на Поділлі, який, залежно від місцевості, називається «рожеством», «різдвяником», «різдвом».

Звичай обв'язувати ніжки стола чи класти під стіл ланцюг на Святий вечір від лемків запозичили молдавани³⁰. На загал же використання металевих предметів на Святий вечір для забезпечення благополуччя і здоров'я родини та врожайності у господарстві є явищем усіх українських горян, подекуди зустрічається в Галичині, і в ньому опосередковано виражені аграрні мотиви релігійного характеру.

Звичай готувати пшеничну кутю на Святвечірню трапезу лемки запозичили від священиків та вчителів, які були вихідцями зі Східної Галичини³¹.

Як по всій Лемківщині, обв'язування і страшення овочевих дерев відбувалось як перед Святою вечерою, так і після, а також вдосвіта на Йордань – як в Галичині, так і на Бойківщині, Поліссі. Подібні звичаї зафіксував П. П. Чубинський у значно віддалених від Карпат регіонах України³².

Таких прикладів можна наводити безліч, і це засвідчує, що дороги, які пересікали Лемківщину, були тими живими спо-

²⁸ Творун С. О. Українські обрядові хліби. На матеріалах Поділля.– Вінниця: Книга-Вега, 2006.– С. 10.

²⁹ Календарные обычай и обряды в странах зарубежной Европы XIX – нач. XX в. Зимние праздники. — М., 1973.– 353 с.

³⁰ Попович Ю. В. Молдавские новогодние праздники.– С. 69.

³¹ Сивицький Микола. Різдво. – С. 104.

³² Чубинский П. П. Календарь народных обычаев и обрядов с соответствующими песнями // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. Материалы и исследования, собр. П. П. Чубинским.– Спб., 1872.– Т. 3.– С. 2.

лучними артеріями краю, через які різноманітні різдвяні обряди ширяться як по всьому карпато-балканському регіону, так і за його межами.

Думаю, що про скандинавські цивілізаційні впливи слід судити з глибших часів, ніж від часу князювання Ярослава Мудрого, коли його дочка Єлісавета були дружиною спочатку короля Норвегії, потім Данії. Тепер про ті впливи ми дізнаємося із різдвяної обрядовості датчан³³. Зокрема, цікавими є легенди, зафіксовані як на Лемківщині, так і в Данії. Так, не можна було впускати до хати на Вечерю кота. Заздалегідь йому добре давали поїсти і виганяли з хати³⁴. Це тому, що боялись, щоб кіт не приніс на собі до хати чорта³⁵. За віруваннями лемків, саме перед Святою вечерею босорка (чортик) чіпляється котові до хвоста і кіт може занести її до хати. А тому на Лемківщині було багато котів безхвостих.

Ті ж самі легенди про босорок (але там вони називаються ніссерами) живуть у Данії. Датчани, як і лемки, виганяють котів перед Святою вечерею з хати. А ніссерам варять молочну рисову кашу і ставлять у темному місці, куди ніхто не заходить, — щоб ті найлися і не робили людям ніякої шкоди³⁶.

Підготовка до Різдва в Данії розпочинається на початку грудня (що відповідає українській Пилипівці) і виглядає так само, як по цілій Україні: миття, прибирання, упорядкування. Датське Різдво відзначалось із великою кількістю світла, свічок — щоб прогнati темряву, створити малу атмосферу тепла і затишку. Лемки так само на Святий вечір (окрім тієї, що горить на Святвечірньому столі) ставлять на підвіконня свічку, щоб освітити шлях для душ померлих, які йдуть «з тамтого світу» до своєї родини на Вечерю.

Ялинку в Данії дотепер прикрашають маленькими свічечками, що вдавнину було поширеним по всій Україні. Дуже важ-

³³ Christmas in Denmark. Christmas Around the World From World Book.— Chicago: World Book Encyclopedia, Inc., 1986.

³⁴ Зап. від Ломехи Марії Теодорівни, 1947 р. н., родом зі с. Вісько Саніцького повіту.

³⁵ Зап. від Кіцери Емілії Семенівни, 1929 р. н., с. Збоїська Сяніцького повіту.

³⁶ Christmas in Denmark. – P. 10.

Розділ 2

ливо в Данії, як і на Лемківщині, було мати несподіваного господаря, що віщувало щастя на цілий наступний рік.

Ці незначні приклади все ж свідчать про близькість як лемківських, так і скандинавських різдвяних традицій.

Християнська релігія дала величезний поштовх до розвитку культової обрядовості, усієї культури та мистецтва краю. Це виявляється, передусім, і в різдвяній народній творчості – віншуваннях, колядках, щедрівках, вертепах, церковних богослужіннях тощо, не кажучи вже про саму традиційну обрядовість опровадження Різда. Як зазначав митрополит Іларіон, «віра народу лежить в основі його культури»³⁷.

На загал же лемкам, як взагалі усім українцям, притаманна глибока релігійність. Віра в Христа утверджувала віру у свій народ, у його соборність³⁸.

* * *

Основою, на якій формувалась різдвяна обрядовість Лемківщини, була та висока духовність і релігійність, яка витоками сягає часів наших пращурів, коли Карпати були одним із головних дохристиянських сакральних центрів. Згодом та висока духовність панувала в Київській Русі, складовою частиною якої і був Лемківський край. Лемки, незважаючи на різноманітні впливи іноетнічних сусідів, зберегли свою автентичність і приможили українську обрядову сферу своїх предків³⁹.

Давні вірування автохтонів, які заселяли Карпати, мали багату культурну основу, яка дійшла до нас у фольклорному, хоча дещо зміненому вигляді, однак зберегла первісну сутність – ве-

³⁷ Іларіон, Митрополит. Дохристиянські вірування українського народу. Історично-релігійна монографія. – К.: Акціонерне товариство «Обереги», 1992. – С. 6.

³⁸ Павлюк С. Віра в Христа утверджувала віру у свій народ, у його соборність // Народознавчі зошити. – 2003. – № 1–2. – С. 1.

³⁹ Ще німецький філософ доби романтизму Йоганн Гердер зазначав, що народи усіх континентів відрізняються великою стабільністю національного характеру. «Чим більше замкнuto вони жили і навіть чим більші утиски їм чинили, – пише Гердер, – тим більш твердим ставав їх характер» (Цит. за: Балагутрак М. Генеза етнопсихології в Україні XIX століття: історико-етнологічний аспект. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 2007.– С. 32-33).

Чинники формування різдвяної обрядовості Лемківщини

личання небесних світил та сил природи, таких як небо, засіяні зірками, сонце, місяць, хмари, дощ, вітер тощо, які безпосередньо впливали на життя людини.

З язичницьких часів дійшли до нас і деякі елементи магії (які вплелись в різдвяну обрядовість), і тепер поширені по всій Лемківщині. Пов'язані ці магічні дії з урожаєм збіжжя – накладання на Святвечірній стіл гори хлібів, з-за якої не видно господаря.

Отож перший чинник, який впливав на формування різдвяної обрядовості лемків – духовна основа народу, витоки якої сягають язичницьких часів

Другим і найсуттєвішим чинником було християнське вчення, запроваджене на Лемківщині Кирилом та Мефодієм внаслідок хрещення Великоморавської держави римським німецьким духовенством, а через 100 років – князем Володимиром, хрестителем Київської Русі. Християнська релігія дала величезний поштовх до розвитку культової обрядовості, усієї культури та мистецтва краю.

І третім чинником було взаємопроникнення найрозвиненіших культур стародавнього світу – візантійської, греко-римської, культури Близького Сходу та скандинавських народів.

Дуже важливим є те, що у III – IV ст. багато слов'янських племен відділилось від основної маси слов'янства і подалось через Карпати на Балкани, тому й дотепер маємо незліченну кількість південнослов'янських етнокультурних паралелей.

У княжі часи Київська Русь мала тісні економічні та політичні зв'язки з Заходом, користувалась в нього великим авторитетом, через що Київ був одним із міжнародних культурних центрів.

Через Лемківщину пролягала велика кількість доріг, якими найчастіше їхали як іноземні, так і праукраїнські купці: перевозили сіль, вина, овочі, залізо, мідь, олово, переганяли худобу тощо. З метою збору за кожну партію товару відповідного мита їх транспортування мало здійснюватися тільки спеціально визначеними маршрутами. Відповідно тут значно раніше й інтенсивніше, ніж в інших районах східних Карпат, відбувалися етнокультурні взаємопливи. Отож дороги – живильні артерії

Розділ 2

Карпат, і створювало благодатні умови для впливів найрозвиненіших культур світу на культуру (різдвяну обрядовість) Лемківського краю. Ось чому така є різноманітність елементів різдвяної обрядовості – навіть в одному селі деякі елементи могли різнятися між собою, не те що між окремими селами, а також їх спільноті із народами карпато-балканського регіону.

Особливостями різдвяних обрядів різняться східна Лемківщина (яка має прямі аналогії із Галичиною) і західна (впливи Польщі і Словаччини), північна і південна. На Лемківщині навіть в одному кінці села можуть бути деякі відмінності в обряді, ніж в іншому кінці того ж села. І це природне явище.

Звичаї та обряди, що отримали своєрідне відзеркалення у різдвяній обрядовості Лемківщини, становлять один із найважливіших компонентів світоглядного комплексу українців.

Розділ 3

РИГУАЛ У ТРАДИЦІЙНІЙ РІЗДВЯНІЙ ОБРЯДОВОСТІ ЛЕМКІВ. ТИПОЛОГІЯ, ПОРІВНЯЛЬНИЙ АСПЕКТ

3.1. ПРИГОТОВАННЯ ДО РІЗДВЯНИХ СВЯТ

Cвято Різдва Христового – одне з головних свят зимового циклу і має давні і багаті традиції та обряди. Підготовка до різдвяних свят починалася від свята Введення (4 грудня). З цього дня починає спочивати земля, яку не можна рухати (копати) аж до Благовіщення. До Введення дівчата та молодиці повинні були закінчити тіпати чи терти льон і коноплі, а до Різдва – закінчити і прясти, що вони робили в довгі зимові вечори на вечурках (вечорницях), які починалися із початком передріздвяного посту Пилипівки, який тривав 40 днів. На Лемківщині побутував навіть своєрідний звичай – «ламаник». «Під час традиційних вечурок перед Різдвом парубки ламали кужілки і пряслиці, щоб дівчата не пряли вже до Різдва»¹. У різдвяний піст кололи живину до свят (свині, вівці, інші тварини, – звичайно, кожен господар виходив зі своїх потреб і можливостей), били сім'я з конопель і льону на олію.

¹ Свицький Микола. Різдво. – С. 131.

Прикрашання житла. Ще задовго до Різдва, із початком різдвяного посту, Пилипівки, починали готувати до свята ту світлицю, в якій мала б відбуватися Свята вечеря. Її білили, усі непотрібні речі виносили, образи, лавки, «шуфрак» (сервант), стіл мили, витирали, стіни під образами прикрашали паперовими квітами. Ці квіти вирізали із «рамкастого», «гофрованого» або гладкого ріznокольорового паперу і наклеювали на стінах за здалегідь продуманими «партичками» (узорами)².

На Лемківщині була традиція вхідні двері прикрашати «квітом»: коли у хаті народжувалася дитина, тоді домальовували гілочку із зіркою (хлопчик) чи листком барвінку (дівчинка), а коли хтось помирає — ставили хрестик³. Якщо на момент такої події, яка відбулася протягом року, такого «квіту» не проставили, це робили, приготовляючись до Різдва обов'язково.

Ікони. Ікони (образи) висіли над великим столом під самою стелею не плоско, а похило (знизу притулені до стіни, а зверху шнурком до 15 см довжиною кріпились до верхнього цвяха, від чого утворювався певний кут нахилу. Вздовж стін хати були лавки, а стіл стояв у куті при лавках. «Святочним» практично робився один кут хати: на блакитно-білій стіні ріznокольоровими барвами наклеювались квіти. Так прикрашенні стіни були впродовж усієї зими аж до Великоднього посту, близько чотирьох місяців. У «хижі» палилося, паперові квіти припадали порохом та задимлювались. А тому у Великодній піст їх зривали, стіни знову білили і приkleювали нові паперові прикраси⁴.

У східній Лемківщині (Завадка Морахівська) образи переважно були завішані під самою стелею: прибивались шухлядки з вузьких дощок і образи однакового розміру запихались щільно один біля одного (за послідовністю празників) кругом світ-

² Зап. від: Щерби Анни Омелянівни, 1927 р. н., с. Свіржова Руська Ясельського повіту.

³ Данилюк А. Г. Українська хата. – К., 1991. – С. 12.

⁴ Зап. від: Нестер Анни Іванівни, 1922 р. н., с. Святкова Велика Ясельського повіту; Щерби Анни Омелянівни, 1927 р. н., с. Свіржова Руська Ясельського повіту.

лиці, по чотирьох стінах. Вже самі ті образи творили у світлиці не те що урочистість, а домашній храм Божий⁵.

Павук. Посеред хати вішали павука зі соломи. Його робили таким чином: солому мили, прасували, сушили, витинали рівновеликої довжини, і перші дві соломинки укладали у вигляді хреста. Додавали дві соломинки, потім ще дві, ще, і так до повного завершення. Серед прикрас, якими прибирались лемківська світлиця до Різдва, були також вироби зі соломи, вstromлені в картоплю чи буряк, довгий житній колос, до якого воском кріпились квітки із кольорового паперу тощо⁶.

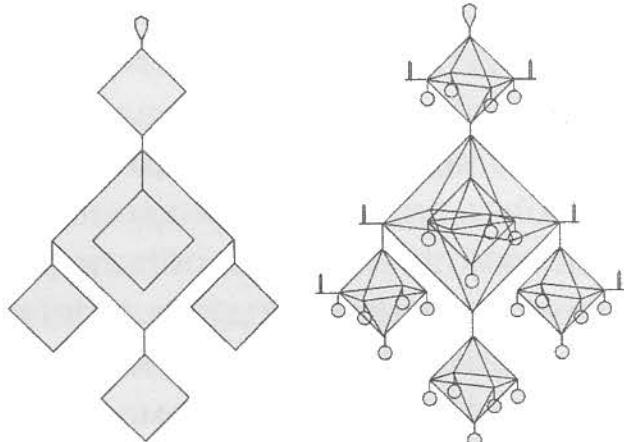

Схема виготовлення павука.

3.2. ПЕРЕДДЕНЬ РІЗДВА ХРИСТОВОГО

3.2.1. Особлива поведінка людей

Обходили Різдвяні свята три дні: 7, 8 і 9 січня. Переддень Різдва – «Велия» (Велія, Вілія). У деяких селах (переважно центральної Лемківщини) він називався просто Святий вечір – села Мшана⁷, Святкова Велика⁸, Свіржова Руська⁹, Жидівське¹⁰, с. Балутянка Саніцького повіту¹¹ тощо).

⁵ Зап. від.: Бардун Марії Володимирівни, 1928 р. н., Бардун Аделі Володимирівни, 1931 р. н., Бардун Катерини Володимирівни, 1947 р. н., с. Ратнавиця Сяніцького повіту.

⁶ Blin-Olbert Danuta. Rok obyczajowy u Łemków. – S. 319.

⁷ Зап. від Вавричин Марії Григорівни, 1935 р. н., с. Мшана Кроснянського повіту.

⁸ Зап. від Нестер Анни Іванівни, 1922 р. н.; Тавпаша Андрія Івановича, 1934 р. н. – с. Святкова Велика Ясельського повіту.

⁹ Зап. від Щерби Анни Омелянівни, 1927 р. н., с. Свіржова Руська Ясельського повіту.

¹⁰ Зап. від Солинки Дмитра Івановича, 1932 р. н., с. Жидівське Ясельського повіту.

¹¹ Зап. від Гоцка Степана Івановича, 1937 р. н., с. Балутянка Саніцького повіту.

Розділ 3

Переддень Різдва, 6 січня, вважався будним днем і був найбільше завантажений працею. В той день люди вставали якнайскорше, — із настанням світлового дня, «по сонічку»¹². Вірили, що хто скорше встане, тому цілий рік добре буде вестися¹³. Кожен старався найперше запалити в печі, бо було повір'я, що з котрого комина дим вийде найперше, той господар найперше обробить поле¹⁴. У переддень Різдва кожен уважав, щоб не забути виконати якоїсь обітниці, що в наступному році могло б відбитись на долі людини, усієї родини чи цілого господарства. Діти мали бути слухняними, а старші не сварились і старались акуратно виконувати домашні роботи, щоб так само велося їм цілий наступний рік. Слідкували також, аби нічого чужого не було на подвір'ї і щоби все, що сусіди позичили, було повернуто. (Однак якщо того дня вдалося позичити гроші в жида, то це означало, що цілий рік буде добробут у хаті)¹⁵.

Вимога повернути додому усі позичені речі, на думку А. Байбуріна, пояснюється тим, що у свята — переломний період космологічної невпорядкованості, коли можливі найширші контакти з позаземними таємничими силами, доля людини, сім'ї та господарства може змінитися. Доля дому, яка є неподільною, одночас може бути зосереджена у певному предметі. Тому такими поширеними були уявлення про те, що разом з позиченою річчю дім може покинути щастя, удача¹⁶.

Весь день дорослі постили, не снідали і не обідали. «В день Святого Вечора обов'язує строгий піст, дорослы переважні не ідят нич, аж Вечерю. Дітом забороняється істи страв, которы готуєся на Вечерю»¹⁷. «Як гнески вытримате, — казали батьки

¹² Зап. від Щерби Анни Омелянівни, 1927 р.н., с. Свіржова Руська Ясельського повіту.

¹³ Гоцко П. Свят-вечір на Лемківщині.— С. 3.

¹⁴ З лемківських народних звичаїв // Наш Лемко.— 1934.— Ч. 1.— С. 6.

¹⁵ Сивицький Микола. Різдв.— С. 103.

¹⁶ Байбурин А. К. Ритуал в традиционной культуре. Структурно-семантический анализ восточнославянских обрядов. — Спб., 1993. — С. 128, 146; Мовна Уляна. Звичаї та обряди українських пасічників Карпат і Прикарпаття.— Львів: Інститут народознавства НАН України, 2006.— С. 66.

¹⁷ Надійка. Понагайбі на щесьця, на здоровля, на tot Новий рік // Наше Слово (Варшава).— 1989.— № 1.— С. 6.

до дітей, — то цілий рік не будете голодни»¹⁸. Лише дітям малим дозволялось трохи їсти, і то переважно печену картоплю (від вареного, мовляв, хто єсть на Велію, викидаються на шкірі чиряки й струпи)¹⁹. Дорослі стежили, щоб діти не заглядали в горшки, де була зготовлена страва до Святої вечері. Бо якби дитина звідти щось витягла, вовк влітку крав би вівці²⁰.

Отож від самого ранку йшла трепетна підготовка до Святої вечері. Газдиням треба було наготовувати їжі на три дні (або й чотири, якщо зразу після Різдвяних свят припадала неділя), аби на свята тільки натопити в печі, щоб підігріти страву та дати худобі їсти. Звичайно, дещо підготовляли напередодні і виносили на мороз, а вже на Велію розпалювали піч і все разом пекли. (Кожну страву готували в окремому глиняному глечику). Допомагали жінкам коло кухні і діти.

Газди порались на обійті: різали січку, кололи дрова, носили воду. Подекуди, аби коні були здорові, газди запрягали їх (саме в той день) і їхали в ліс по дрова²¹, вперше об'їжджали молодого коня. Як згадує уродженка с. Мшани (центральна Лемківщина), «на Святий вечір» «зі самого ранку батько витягав сани для виїзду, впрягав у них разом із старим конем молодого, садив на сани нас, дітей, і ми їхали у сусіднє село Горова. Там купував для нас цукерки і ми радісні поверталися додому. А для молодого коня то був перший робочий виїзд»²².

Якщо господар був мисливцем, то у переддень Різдва убивав горобця (с. Чабин, південна Лемківщина), підвішував його в комин, щоб висох, а влітку чи восени, як ішов на полювання, витягував кілька пір'їн, спалював їх, і над тим димом протягував рушницю. Це мало забезпечувати успішне полювання²³. Вико-

¹⁸ Бортнянський Ю. Святий вечір в нашім селі.— С. 10.

¹⁹ З лемківських народних звичаїв. — С. 6.

²⁰ Сивицький Микола. Різдво. — С. 103.

²¹ Шмайдо Михайло. А іші вам вінчую. Календарна обрядовість русинів-українців Чехо-Словаччини. — С. 162.

²² Зап. від Вавричин Марії Григорівни, 1935 р. н., с. Мшана Кроснянського повіту.

²³ Шмайдо Михайло. А іші вам вінчую. Календарна обрядовість русинів-українців Чехо-Словаччини. — С. 165.

Розділ 3

нання мисливцем цього обряду, згідно з народними віруваннями, забезпечувало успіх під час полювання (влучність пострілу з рушниці) і встановлення оберегу над рушницею проти дії на неї «злих чарів», здійснюваних недоброзичливими мисливцями.

Діти вдягали «до керпця²⁴ багато соломи, щоб в літі на пасовищах мали щастя до шукання птахів. На плоті запинали кужіль з веретеном для яструба, щоб той цілий рік пряв та не мав коли забирати господарям кури»²⁵.

Газди-пасічники наділяли медом усіх родичів і сусідів та добрих приятелів, щоб усім солодко було як на свята, так і впродовж наступного року. Ті, в свою чергу, були дуже вдячні від такого обдарування, і ця щирість і взаємна зичливість впливала, вірили лемки, на добротне ведення бджільництва – як на збір меду, так і на роїння. Чим більше меду пасічники роздали у переддень Різдва, тим більший вони мали прибуток у наступному році²⁶. Аналогічні обдаровування святковими стравами зафіксував Р. Кайндель на Гуцульщині: сусіди одні одним передають миски, повні з різдвяними стравами та зерном, і отримують від них такі ж подарунки²⁷.

Усі вечори від Різдва до Водохреща в народі називались святыми. Упродовж цього часу на столі лежав різдвяний ритуальний хліб, на покуті стояв дідух. В той час не можна було робити ніяких важких робіт – жінкам прясти чи дерти пір'я (це вони вже зробили у пилипівський піст), особливо прати. Вода в цей час вважалася святою і її не можна було тривожити, збурювати, а заразом і розливати. Ці вечори – час колядувань, відвідин храмів та розмов про народження Сина Божого.

Ранішня молитва. Найперше, з чого лемки починали Святвечірній день (як і кожен день взагалі), – це молитва. Якщо в сім'ї були малі діти, то вони спали довше, якщо ж усі члени родини дорослі – піднімалися зранку усі разом, і усі разом,

²⁴ Керпці – з поль. kierpce – постоли.

²⁵ З лемківських народних звичаїв. – С. 6.

²⁶ Зап. від Щерби Анни Омелянівни, 1927 р. н., с. Свіржова Руська Ясельського повіту.

²⁷ Кайндель Р. Ф. Гуцули: їх життя, звичаї та народні перекази. – С. 99.

Розділ 3

кають і говорять за ватагом молитву»³³. Вогонь – це мстливий чоловік, – зауважує учений. Про нього кажуть: «Ми шануємо огонь, як Бога; він нам дорогий гість. Він як розсердиться і візьме, то другому вже того не дастъ»³⁴.

Лемки підтримували живий вогонь (в кухні) аж до Йордану.

Відвідання церкви. З кожної хати хтось ішов до церкви, «бо така єст традиція, же в tot ден правится Служба Божа о здоровлю вшыткых вірних. По Службі Божій кажда родина отримує свою просфорку»³⁵. Цією просфорою на Святій вечері уся родина ділилася (про символіку просфори йтиметься далі). У східних лемківських селах, що знаходились межи польськими (наприклад, с. Ратнавиці, східна Лемківщина), або змішаних польсько-українських селах у греко-католицьких церквах не давали просфорок, а «платки», за римо-католицьким обрядом³⁶.

3.2.2. Святкові страви

На загал кількість страв, які на Лемківщині готувались до Святої вечері, становила магічне число (7, 9 чи 12). Однак традиція готувати саме 12 страв переважила інші числа. (Те ж саме магічне число страв фіксуємо і в Молдавії)³⁷.

До Святої вечері готувалися такі страви: хліб, часник, сіль, гриби, біб, квасоля, горох, вареники, бобальки, картопля, капуста, киселиця, риба, узвар – «юха», буряковий борщ, пампушки, капустяні пироги, пекли голубці (лемківські «мигдали»), подекуди «клюски», риба, кутя, але не скрізь, – її варили з ячмінної крупи (пенцак) чи пшениці, заправляли цукром

³³ Гнатюк Володимир. Нарис української міфології / Підготовка та опрацювання тексту Р. Ф. Кирчіва.– Львів: Інститут народознавства НАН України, 2000.– С. 161.

³⁴ Цит за: Гнатюк Володимир. Нарис української міфології / Підготовка та опрацювання тексту Р. Ф. Кирчіва.– Львів: Інститут народознавства НАН України, 2000.– С. 161.

³⁵ Мурянка Петро. Чом то... // Лемківська Laastivochka [безплатний додаток до «Бесіди»].– 2002.– Ч.15.– С. 6.

³⁶ Зап. від Бардун Марії Володимирівни, 1928 р. н., с. Ратнавиця Сяніцького повіту.

³⁷ Попович Ю. В. Молдавские новогодние праздники.– С. 69.

або медом. Всі страви були пісні, замашені тільки лляною олією, підсмаженою з цибулею. Страви були свіжі, готовлені в день Святвечора.

Вечерю починали з просфори, солі, хліба, часнику. (Сіль вважалася запорукою тривалості життя, засобом проти гниття, зітління)³⁸. Чимало страв було з грибами, як от: борщ і юшка з грибами, голубці з кашею та грибами, капуста з грибами, затерта олією та пшоном, грибний суп.

На східній Лемківщині (с. Ратнавиця) готували усі каші: перлову, гречану, рисову, ячмінну з сушеними яблуками і сливками; квасолю з сушеними сливками; вареники; галушки; горох; голубці, і обов'язково гриби.

Бубальки – це була їжа, яка у деяких селах замінювала ритуальну кутю (с. Синява).

На загал добір страв залежав від винахідливості господині, однак завжди дотримувалась обов'язкова засада: усе було пісне, обмащене тільки лляною олією. І скрізь газдині старанно слідкували, щоб якої страви не пересолити чи не досолити, не пересмажити чи щоб щось не пригоріло.

В сучасній Польщі і Чехії на Святвечір (Велію, Вігілію) тепер прийнято готувати рибну страву, зокрема у Польщі «карпа по-королівськи»³⁹.

Кутя. Серед святкових страв чи не найвагоміше місце належить куті. До неї ставились з особливою повагою. Це цілком не залежало від того, чи її споживали першою, чи нею закінчували святкову трапезу.

На Лемківщині давніше цієї страви цілком не було, бо пшениці в горах не сіяли – там вона не родилася. Натомість варили кашу з ячменю (пенцак), який родив добре. За нашими спостереженнями, до трагічної депортациї з Лемківщини в 1940-х рр. були села, де куті не варили взагалі: с. Синява (схід-

³⁸ Рацінгер Йосиф, Венедикт XVI. Ісус з Назарету: Ч. 2. Від вїзду в Єрусалим до Воскресіння / Пер. з нім. Ілоні Терзової. – Львів: Місіонер, 2011. – С. 207.

³⁹ Ганская О. А., Грацианская Н. Н., Токарев С. А. Западные славяне // Календарные обычай и обряды в странах зарубежной Европы XIX – нач. XX в. Зимние праздники.– М., 1973. – С. 212.

Розділ 3

на Лемківщині)⁴⁰; с. Балутянка (західна Лемківщина)⁴¹; с. Розтайне (західна Лемківщина)⁴² тощо.

На думку деяких дослідників, звичай готовувати пшеничну кутю на Святвечірню трапезу лемки запозичили від священиків та вчителів, які були вихідцями зі Східної Галичини⁴³.

Для її приготування зерно пшениці (чи ячменю) товкли у ступах.

Переважно кутю заправляли маком і медом, однак у ряді сіл подавали без будь-яких домішок маку, а тільки з медом⁴⁴. Так само без маку, тільки з медом, за спостереженнями дослідника Гуцульщини Раймунда Кайндля⁴⁵, готовували кутю на Гуцульщині (бо в наступному році, за тамтешніми віруваннями, могло б бути багато бліх).

В угорців у Святвечірній трапезі майже повністю відсутні будь-які каши⁴⁶. У румунів аналогом до куті була така обрядова страва як коливо. Румуни також готовували коливо з вареної пшениці і приправляли медом і маком⁴⁷.

Ритуальний хліб. Його різновиди, назви та способи випікання. Посеред страв на Святий вечір обов'язково був ритуальний хліб. У різних місцевостях Лемківщини він називався по-різному («крачун», «крайчун», «струцля», «калач», «просто хліб» тощо), мав різні форми і випікався з зерна різних збіжжя: вівса, ячменю, жита, пшениці. Пекли також хліб без дріжджів для споживання при Вечері (їли його з часником та з медом), та для худоби. Однак в усіх цих різновидах була та спільність, що той ритуальний хліб лежав на столі на білому обрусі упро-

⁴⁰ Зап. від Овод Марії Володимирівни, 1948 р. н., родом зі с. Синява Кроснянського повіту.

⁴¹ Зап. від Гоцка Степана Івановича, 1937 р. н., с. Балутянка Саніцького повіту.

⁴² Зап. від Кищак Терези Степанівни, 1935 р. н., с. Розтайне Ясельського повіту.

⁴³ Сивицький Микола. Різдво. – С. 104.

⁴⁴ Зап. від Галькович Марії Гаврилівни, 1922 р. н., с. Богуша Новосандецького повіту; Щерби Анни Омелянівни, 1927 р. н., с. Свіржова Руська Ясельського повіту.

⁴⁵ Кайндель Р. Ф. Гуцули: їх життя, звичаї та народні перекази. – С. 99.

⁴⁶ Гроздова И. Н. Венгры // Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. Зимние праздники.– М., 1973.– С. 197.

⁴⁷ Салманович М. Я. Румыны // Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. Зимние праздники.– М., 1973.– 289.

довж усіх Різдвяних свят аж до Водохреща (чи Нового року), як символ торжества Різва Христового чи самого новонародженого Сина Божого.

Подекуди тих ритуальних хлібів було три чи п'ять. Накладання на стіл хлібів було також обумовлено певними причинами: названі числа священні – три символізує Пресвяту Трійцю, п'ять – Ісуса Христа і чотирьох євангелістів⁴⁸.

Муку на хліб мололи самі на жорнах («млинці»). Тісто заквашували у спеціальному дерев'яному кориті шматочком кислого тіста («квас», «кісто»), яке залишали з попередньої випічки хліба. З тіста виробляли круглі хлібини («підпалки»), які випікали в печі на ватрі⁴⁹.

Серед різновидів ритуального хліба була трійна плетінка з житньої муки, кругла чи подовгувата. Добавляли до замісу тіста свячену воду. З решти тіста пекли хліб для споживання та для худоби. Лежали ті хліби на столі впродовж усіх свят аж до Водохреща. На Водохреце брали їх і ходили з ними кропити як всередині, так і ззовні усе обійття і хату. Потім їх їли з молоком (північна Лемківщина, с. Чорноріки Кроснянського повіту)⁵⁰.

У північно-західній Лемківщині (с. Богуша) ритуальний хліб пекли з білої муки – плетінку (калач) і два чорних хліби, які упродовж свят лежали на столі⁵¹.

Звичайно, мусіли бути і хліби на усі три дні свят, а також солодке печиво: пироги з сиром, усілякою садовою (сливами, грушами тощо), але їли їх на Святий вечір уже по півночі, як наступило Різдво, і через усі свята.

Пекли ритуальний хліб «крайчун» з пшеничної муки з часником всередині (с. Явірник)⁵².

При випіканні різдвяного хліба лемки Словаччини у тісто клали пляшечку з медом, часник і сіль. Спікши «крачуна», мед

⁴⁸ Новицький О. Символічні образи на ритинах київських стародруків // ЗНТШ.– Львів, 1926.– Т. CXLIV–CXLV.– С. 143.

⁴⁹ Зап. від Кищак Терези Степанівни, 1935 р. н., с. Розтайне Ясельського повіту.

⁵⁰ Зап. від Неїлик Євгенії Йосипівни, 1933 р. н., с. Чорноріки Кроснянського повіту.

⁵¹ Зап. від Галькович Марії Гаврилівни, 1922 р. н., с. Богуша Новосандецького повіту.

⁵² Txip Любомир. Різдвяні звичаї в Явірнику.– С. 3.

Розділ 3

виймали, а часник і сіль залишали до Нового року, даючи потім худобі як своєрідний оберіг від відьом. Крім крачuna пекли ще декілька менших хлібин, які називали «крачуновими братами»⁵³. Часом той ритуальний хліб випікався у спеціальній формі із такими оздобами: склянкою по краях робили кола, а всередині тих кілець веретеном заглибини. Іноді господиня пальцями значила три рівчики з трьох боків хлібини⁵⁴.

У деяких селах на Свидниччині «крачун» пекли з чорної муки завбільшки з переднє колесо до воза, а «його братів» — з білої⁵⁵.

На Пряшівщині разом із «карачуном» пекли ще й менші хлібини-«підпалки», посыпані маком (мак, особливо самосійний мак — у контексті українських магічних вірувань завсіди посідав функцію апотропея, і то чи не по усій країні). Їх давали їсти худобі, коли її продавали, аби за неї одержати стільки грошей, як на хлібові-«підпалку» було маку (різновид сімільної магії). Другим таким «підпалком» був тут (а його пекли разом із «карачуном») «підпалок-боцманка», що вживався у чаруванні проти небажаних полазників. «Боцманку» також називали «полазничя». У Чабинах (пряшівська Лемківщина) пекли «полазничя-ошіп'я». Це полазничя-ошіп'я пекли на Святий вечір не в печі, а на плиті⁵⁶.

На східній Пряшівщині в крачун запікали часник, стебло вівса, інколи його оздоблювали різними виробами з тіста, навіть у формі фігурок⁵⁷. У с. Страхотині пекли малі «полазники» з монетою всередині, які називалися «щедрики»⁵⁸. Та ж сама традиція побутує і в Молдові: в обрядовому тісті плацинді часом запікали монету. Кому таке тістечко попадеться, той, за народним повір'ям, упродовж року буде мати гроші. Нерідко в плацинді

⁵³ Шмайда Михайло. А іші вам вінчую. Календарна обрядовість русинів-українців Чехо-Словаччини. – С. 166.

⁵⁴ Blin-Olbert Danuta. Rok obrzędowy u Łemków // Łemkowie w historii i kulturze Karpat. – S. 319.

⁵⁵ Шмайда Михайло. А іші вам вінчую. Календарна обрядовість русинів-українців Чехо-Словаччини. – С. 167.

⁵⁶ Там само.– С. 166-167.

⁵⁷ Мушинка Микола. Календарні обряди та поезія. – С.294.

⁵⁸ Blin-Olbert Danuta. Rok obrzędowy u Łemków // Łemkowie w historii i kulturze Karpat. – S. 319.

запікали невеличкі палички, які б мали означати чи то господарство, чи то худобу, чи садовину тощо. З чим така плацинда кому попадеться, на те й буде йому таланити упродовж року⁵⁹.

Подібний ритуальний хліб на Бойківщині також називали «карачуном» чи «керечуном». Такі ж традиції збереглися і в інших регіонах Карпат. Так, у селі Баранинцях Ужгородського району з корита, де було тісто на карачун, вишкрябали рештки, ліпили невеличкий хлібець і втикали в нього стільки зубчиків часнику, скільки худоби було на господарстві. Перед Святым вечором відламували шматок хлібця із часником і давали кожній худобині окремо. У с. Нижнє Синевидне Стрийського району в сире ще тісто втикають головку часнику та маленьку баночку з медом, подекуди загорнуту в шматину дрібку солі, запікають також освячене у церкві на Маковея зілля. У с. Присліп Міжгірського району зверху на карачуні зображають хрест, а всередині хреста роблять невеличку ямку, куди кладуть пшеничні зерна, «аби керечун не розпукся», що могло б означати про смерть господині в наступному році (те ж саме повір'я побутує на Лемківщині). У Міжгір'ї та Нижньому Синевидному у ту ямку вкладають потроху від усіх продуктів, що родить земля: вівса, капусти, пшениці, кукурудзи тощо. У Верховині Бистрій побутує традиція вставляти в карачун магічну кількість продуктів – дев'ять. У Прислопі карачун обв'язують мотузкою із льону і коноплі, а всередину встремляють стеблину вівса. Обв'язує та прикрашає карачун легінь чи дівка на виданні, щоби мати «дівку як чічку» чи, відповідно, файногого жениха⁶⁰.

Цей ритуальний хліб («крачун», «керечун») випікали і інші народи карпато-балканського регіону (словаки, словенці, болгари) та їх сусіди (молдавани, румуни, угорці)⁶¹. На Поділлі подекуди ще й досі найпершим серед різдвяних хлібів випікають

⁵⁹ Попович Ю. В. Молдавские новогодние праздники.– С. 70.

⁶⁰ Кісів Р., Маєрчик М. Аграрна верства архаїчної обрядовості карпатського ареалу // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. У 4-х т. Т. 2. Етнологія та мистецтвознавство.– Львів: Інститут народознавства НАН України, 2007.– С. 461.

⁶¹ Календарные обычай и обряды в странах зарубежной Европы XIX – нач. XX в. Зимние праздники. — М., 1973.– 353 с.

Розділ 3

калач для худоби, який, залежно від місцевості, називається «рожеством», «різдвяником», «різдвом». Виробляють його з двох скручених валиків тіста, загинають у формі підкови. Спечене «рожество» кладуть на горщик із кутею, який стоїть на покуті протягом усіх зимових свят, або вішають на цвях під образами. Цей калач зберігають до отелення корови.

Звичай пригощати калачем велику рогату худобу на зимові свята побутує і в південних слов'ян – в Боснії, Сербії, Чорногорії⁶².

Як і на Лемківщині, на Балканах, зокрема у Західній Боснії, дуже виразно прослідковується первісний аграрний характер обрядів зимового циклу. Так, для випікання ритуального різдвяного хліба – «чесніци» – тут молотили останній сніп збіжжя. Це дійство відбувалось в хаті біля печі, що вказує на магізм хатнього вогню, «живого вогню», вогню з неба⁶³.

Випікання ритуального хліба на Святий вечір було прообразом принесення старозавітної жертви Богові, що зазначене в Біблії [Левіт 2: 4-8]: «А коли хочеш принести в дар оффіру, спечену в печі, нехай то будуть прісні коржі, з питльованої муки, розведеної на олії, та ладки прісні, помазані олією. Коли ж твій принос-оффіра, спечені на сковороді, нехай буде питльована мука, розчинена на олії, прісна... А як твій принос-оффіра, зготована в ринці, то нехай буде зготована з питльованої муки з олією. І принесеш так зготовану оффіру Господові і подаси її священикові, а він піднесе її до жертовника».

З цього біблійного тексту випливає і інший висновок: усі різновиди печеної тіста – старозавітної жертви Богові, звичайно, зі змінами, але дійшли і до наших часів, набувши призначення як для усіх членів родини, так усіх членів господарства, тобто тварин, окрім свиней.

Отож сакральність хліба сягає глибоких архаїчних часів людства.

⁶² Творун С. О. Українські обрядові хліби. На матеріалах Поділля.– Вінниця: Книга-Вега, 2006.– С. 10.

⁶³ Толстые Н. И. и С. М. О вторичной функции обрядового символа // Историко-этнографические исследования по фольклору.– М., 1994.– С. 248.

3.2.3. Замітання хати перед Святою вечерею

Завершенням робіт в хаті перед Святою вечерею було підмітання. Робила це, здебільшого, найстарша жінка в сім'ї, найчастіше бабуся, або ж дівчина. Дійство було пов'язане із рядом повір'їв, які стосувались якості, добірності майбутнього врожаю та чистоти у господі. Підмітаючи хату, жінка або дівчина говорила: «Блихи, блощиці, заклинам вас, жеби-сте ишли з нашої хыжи до паньской швітлиці, там ест ваша мати, она вам буде їсти давати»⁶⁴. Такі ж замовляння виголошувались у «вимітаній» день, коли виносили солому з хати.

Однак таких ритуалів при метенні хати не було ні в східній, ні в центральній Лемківщині, а тільки у словацькій.

3.2.4. Обходження садовини

В лемківських селах господар, як ставало вечоріти, брав в'язанку перевесел, сокиру і йшов до саду, при тому брав зі собою синів. Кожне дерево обв'язував перевеслом, при тім приповідав: «Абыс нам на літо добрі обродило». При дереві, котре не родило або родило мало, газда брав в руки сокиру, замахувався і кричав: «Зрубам тя на дырва, бо не родиш овочів». Тоді один з синів відзвивався: «Няню, не рубай, оно юж буде родило!» Газда кидала сокиру в сніг, брав перевесло і обкручував дерево, котре на другий рік мало ся поправити⁶⁵.

В іншій місцевості ця ж церемонія (з деякими нюансами) відбувається так: «На Вілію в день, звичайно, хлопці йдуть до саду, до овочевих дерев, що не родять. Один замахується сокирою на дерево, а другий відганяє його перевеслом. (Від того має дерево родити)»⁶⁶.

⁶⁴ Мушинка Микола. Календарні обряди та поезія.– С. 296.

⁶⁵ Бортнянський Ю. Святий вечір в нашім селі.– Ч. 1.– С. 10.

⁶⁶ З лемківських народних звичаїв.– С. 6.

Розділ 3

Такі ж традиції обходили і на закарпатській Лемківщині⁶⁷.

В іншому варіанті: батько з сином ставали перед кожним деревом, син замахувався сокирою та погрожував: «Ябвін, я тя зарубам, бо не родиш!» – а батько боронив: «Не рубай, бо я за ню ручу». Син погоджувався: «То я тя окручу». Тоді син обмотував деревину перевеслом. Скільки соломи було в останньому, стільки мало вродити й дерево⁶⁸.

«Жеби родили ябка, газда обв'язує яблуні перевеслом», – пише о. Іван Бутера (села Андріївка, Милик та Щавник, південно-західна частина Лемківщини)⁶⁹.

У с. Душатині скручували зі соломи, що лежала в хаті на долівці, перевесло і обв'язували кожне дерево не на Святий вечір, а на Різдво⁷⁰. Ще в іншій місцевості – на другий чи третій день свят⁷¹. А от у Явірнику щоби овочеві дерева родили, обвивали їх на Новий рік (ст. ст.), і то перевеслами із вівсяного чи пшеничного снопа, який стояв на покуті впродовж цілих Різдвяних свят⁷².

У с. Вапівці цей ритуал виконували 15 січня, на наступний день після Нового року. Зранку господар вставав, скручував зі соломи, що лежала упродовж свят в хаті на долівці, перевесло, обперізувався ним, згрібав усю солому у в'язанку, яку скручував другим перевеслом з тієї ж соломи, й виносив її в сад. Там робив перевесла і обв'язував ними кожне дерево. Потім частину соломи спалював у саду, щоб садовина добре родила, а частину виносив у поле⁷³.

У с. Чорноріки Кроснянського повіту овочеві дерева обв'язували на Йордань вдосвіта після Щедрого вечора, перед тим, як йти до церкви на Водохрестя. Йшов господар з дітьми, виконував

⁶⁷ Пенгрин Михайло. Зымовы вірування // Наше Слово (Варшава).– 1990.– № 3.– С. 6.

⁶⁸ Сивицький Микола. Різдво. – С. 104.

⁶⁹ Бутера Іван, отець. Звичаї та вірування Лемківщини.– С. 22.

⁷⁰ Пенгрин Михайло. Зымовы вірування.– С. 6.

⁷¹ Зап. від Ардана Володимира Миколайовича, 1929 р. н., с. Поляни Кроснянського повіту; *Txip Богдан*. Христос ся рождає.– С. 5.

⁷² *Txip Любомир*. Різдвяні звичаї в Явірнику.– С. 3.

⁷³ Зап. від Моряк Юстини Павлівни, 1930 р. н., с. Вапівці коло Репедя.

ті самі ритуали й замовляння, що й по всій околиці Лемківщини. Як не було господаря — цю функцію виконувала господиня⁷⁴.

У Галичині, за спостереженнями автора (с. Селисько, Львівська обл. — М. Г.), такі обрядодії: обв'язування і страшення відбувались також перед Святою вечерою, а от уже в с. Зіболках Жовківського повіту — після Вечери⁷⁵.

На Бойківщині подібне дійство виконували господар з господинею. Тричі «залаюкували» кожне деревце, і лиш тоді обв'язували перевеслом⁷⁶. Подібні звичаї зафіксував П. П. Чубинський у значно віддалених від Карпат регіонах України⁷⁷. К. Кутельмах фіксував їх на Поліссі, зокрема на Овруччині. Від карпатських поліські звичаї різнилися лише незначними деталями. «Залаювання» фруктових дерев і обв'язування соломою, «щоб краще родило», «тут відбувалося на «багату кутю», як називали поліщуки Святвечір напередодні Нового року. Поки господар «лякав» дерева сокирою і підв'язував їх перевеслами, хтось з дівчат виносив сміття з хати і підсипав під кожне. Місцями це дійство доповнювалось своєрідним «кормлінням» фруктових дерев. Ідучи перев'язувати дерева, господар набирає у миску потрошки всіх страв, призначених для вечірньої трапези, і кидав під кожну деревину. При цьому приказував: «Дай, Боже, щоб нам родили, як ми вам даємо!». А вранці це мали поїсти «горобейки».

Подекуди поліщуки обв'язували фруктові дерева вранці на традиційний Новий рік тією соломою, на якій вечеряли на «багату кутю» та ще й «подсмалювали» їх — підпалювали перевесла, щоб гусені не було⁷⁸.

⁷⁴ Зап. від Неїлик Євгенії Йосипівни, 1933 р. н., с. Чорноріки Кроснянського повіту.

⁷⁵ Пастернак Ярослав. Звичаї та вірування в с. Зіболках Жовківського повіту.— С. 328.

⁷⁶ Кутельмах К. Мандрівка вглиб віків. Прадавні елементи в зимовій обрядовості // Старосамбірщина. Альманах.— Вип. 1.— Львів, 2001.— С. 92.

⁷⁷ Чубинский П. П. Календарь народных обычаев и обрядов с соответствующими песнями // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. Материалы и исследования, собр. П. П. Чубинским.— Спб., 1872.— Т. 3.— С. 2.

⁷⁸ Кутельмах К. М. Аграрні мотиви в календарній обрядовості поліщуків // Полісся України.— Вип. 2.— Овруччина 1995.— Львів, 1999. — С. 203.

Розділ 3

Єдиний випадок, коли взагалі це дійство не виконується, зафіксований від респондента зі с. Балутянка Саніцького повіту⁷⁹. Однак це можна пояснити як чисто індивідуальним випадком, а не типовим явищем.

Таким чином, звичаї страшення неродючої рослини у Різдвяний період на Лемківщині, як і по всій Україні, виявляються у сприйманні дерева як живого організму, який саме у цей час усе чує і відповідно реагує. Як пише Дмитрій Туптало у Четьо Мінеях, «сталися ж і чуда велики по Вселенні під час Різдва Христового»⁸⁰. За твердженням родоначальника християнської філософії Святого Августина, «всяке минуле і прийдешнє виникає й випливає з вічної теперішності»⁸¹. І далі продовжує філософ: «Теперішність речей минулих – пам'ять; теперішність речей теперішніх – їх пряме бачення; теперішність прийдешності – це сподівання»⁸². Отож, за християнською традицією (за цією формулою), ті чуда (розуміння людської мови дерев, як і тварин, про що йтиметься далі) творяться кожнорічно у час Різдва Христового (теперішність речей теперішніх) завдяки (родовій) пам'яті та глибокій християнській вірі і сподіванням (теперішність прийдешності) людей.

3.2.5. Обходження худоби

Після того, як всі домашні помилися, а на небі з'явилась перша зірка, газда брав приготовлений хліб з часником, дітей (одна дитина несла світло – свічку чи ліхтарню, інша – хліб) і йшов до стайні кормити худібку і кликати її на коляду.

У стайні худобу обсипали маком, обкурювали зіллям – щоб відьми до неї не приступили. А в поріг стайні ще затинали сокиру.

⁷⁹ Зап. від Гоцко Степана Івановича, 1937 р. н., с. Балутянка Саніцького повіту.

⁸⁰ Туптало Дмитро. Житія святих (четвірті мінії). Т. 4, грудень / Переклад Дарії Сироїд. – Львів: «Свічадо», 2007. – С. 527.

⁸¹ Августин, Святий. Сповідь. – К.: Основи, 1996.– С. 220.

⁸² Там само.– С. 227.

Одну буханку хліба розрізали на стільки частин, скільки було штук худоби, впихали в кожну частинку зубчик часнику, посыпали сіллю і тим годували кожну худобину. Нести світло до стайні було великою честю для дитини, бо вважалося, що хто несе свічку, «той буде мати щестє до шукання грибів вліті»⁸³.

Газда давав кусок хліба «з чісником» кожній худобині, щоби здорова була: коровам, бикам, коням, вівцям, козам. Накладав багато сіна, щоби усі були добре нагодовані. Сіно брав найкраще, переважно конюшину.

У Гостовицях коли господар йшов до стайні, то брав для худоби хліб і печені пироги. У стайні відламував кусочки хліба і давав кожній худобині, а також кожній по одному пирогові, спеціально для того печено му, щоб вона упродовж року була такою повною, гладкою, як пироги⁸⁴. У Вишній Яблінці господар ніс худобині «на Вечерю» два хліби – один звичайний, а другий помашений медом⁸⁵. У Валентівцях господар брав крачунового брата, на верх на нього насилив добру жменю солі й зі світлом, яке несли діти, йшов до стайні. Там відламував шматки хліба, макав у солі і так частував кожну худобину⁸⁶. Подекуди годівля худоби перед Святою вечерею набуvalа певного ритуалу: газда йшов до хліва з дітьми, брав свічку та хліб з часником на рушнику. Заходячи у хлів, діти казали: «Подай, Біг, на щастя, на здоров'я, на tot Новий рік», а газда відповідав: «Дай, Боже, щестя». Частували худобу по черзі від найстаршої до наймолодшої, потім накладали пашу⁸⁷. У деяких селах в той час газдиня забігала потрясти курником, щоб кури добре неслися⁸⁸.

⁸³ Зап. від Щерби Анни Омелянівни, 1927 р. н., с. Свіржова Руська Ясельського повіту; Нестер Анни Іванівни, 1922 р. н. та Тавпаша Андрія Івановича, 1934 р. н. – с. Святкова Велика Ясельського повіту.

⁸⁴ Шмайда Михайло. А іші вам вінчую. Календарна обрядовість русинів-українців Чехо-Словаччини. – С. 173.

⁸⁵ Там само.

⁸⁶ Там само.

⁸⁷ Сивицький Микола. Різдво.– С. 104.

⁸⁸ Зошак Михайло. Свят-вечір і народні повірю.– С. 10.

Розділ 3

У с. Ріпник (північна Лемківщина) після того, як святково погодували худобу, перш, ніж сісти за Святу вечерю, приводили до хати (по черзі) найстаршого коня і найстаршу на господарстві корову. Їх пригощали тими стравами, що вже були виставлені на святковому столі, потім відводили до стайні, і аж тоді самі розпочинали Святвечірню трапезу⁸⁹. У м. Криниці перед тим, як внести сніп, батько заводив до хати теля або молоден'ку вівці (без різниці статі)⁹⁰. Такий шанобливий ритуал обходження з худобою означав, що вона (худоба) є основною годівельною опорою в господарстві. А введення до хати молодих тварин мало б віщувати щастя в наступному році – худоба, годівельниця людини, приносить їй, людині, щастя.

Правда, багато респондентів засвідчувало, що такого шанобливого обходження не було із свиньми. Їх погодували у свій час, а от під час ритуального обходу усієї худоби до свиней не заходили. Це пов'язано із біблійним переказом про оздоровлення двох гадаринських біснуватих (двох чоловіків, яких мутили біси)⁹¹, внаслідок чого біси увійшли в свиней.

Не ставлячи під сумнів переважного побутування традиції на більшій частині Лемківщини, зауважимо, що воно не екстраполюється на обстежувану територію, де таке явище не фіксується. Так, єдиний випадок, коли худобу перед Святым вечером так урочисто не обходили, зустрічаємо у с. Ратнавиці. За свідченням респондентів, у цей вечір і годували, і напували худобу звичайно. Таке урочисте обходження худоби зі свічкою, хлібом з часником, віншуваннями в них відбувалось на Щедрий вечір. (Виходячи зі стайні після урочистої годівлі худоби на Щедрий вечір у с. Ратнавиці господар робив з тіста хрес-

⁸⁹ Зап. від Когута Петра Михайловича, 1919 р. н., с. Ріпник Кроснянського повіту.

⁹⁰ Зап. від Криницької Антоніни Антонівни, 1932 р. н., м. Криниця Новосандецького повіту.

⁹¹ За Євангелієм від Матфея, Ісус Христос, проходячи повз тих двох чоловіків, наказав бісам покинути їх. Біси попросили, щоб Господь дозволив їм увійти в свиней. «Ідіть», – сказав Ісус, і свині, в яких вселилися біси, кинулись у море [Мт. 9: 28-34]. За Євангеліями від Марка та Луки, – це вигнання бісів (легіону) з чоловіка, який жив у гробах, і втілення їх (бісів) у свиней [Мк. 5: 1-20; Лк. 8: 26-39].

тики на дверях і стінах стайні, що мало б захороняти живину від усіляких лих)⁹².

Подібні обрядодії (аби забезпечити здоров'я, плодючість і продуктивність худоби) проводили і українці інших регіонів. Так, зокрема, гуцули ставили на чолі тварини медом хрестики, «аби худоба любилася, не билася між собою». Під час цього газда молився «очинаш за худібку». Хлібом тричі доторкався до кожної тварини, а присутнім при цьому наказував, аби не кликали тварин за їхніми кличками впродовж цілих зимових свят, а звертались — «свитьоха»⁹³. Подекуди на Гуцульщині, допоки господиня укладала в певному порядку ритуальні страви на святвечірній стіл, господар набирає потрошки їх у корито, посоливши і вимішавши з висівками, односив худобі, де кожній тварині давав спробувати «Тайної вечері»⁹⁴. Після того накладав у ясла крашого сіна, щоб і маржина відчула, що настали свята.

Підсилювалось це пошанування прадавніми віруваннями, що саме в цей святковий час худоба розмовляє з Богом, а також між собою, про що йдеться і в Четыї Мінеях Димитрія Туптала⁹⁵. Так, легенду про розмову худоби у Різдвяну ніч зафіксовано абсолютно на усій території Лемківщини, на Поділлі⁹⁶, Бойківщині⁹⁷, на теренах Галичини⁹⁸. Знали її гуцули в долині Сучави⁹⁹. А от гуцули в долині Черемоша вірили, що худоба розмовляє на старий Новий рік, на св. Василія¹⁰⁰. За повір'ями гуцулів «... на Василі — як сі небо допре (відкриється. — М. Г.) —

⁹² Зап. від Бардун Марії Володимирівни, 1928 р. н., с. Ратнавиця Сяніцького повіту.

⁹³ Онищук А. Народний календар: Звичаї й вірування, прив'язані до поодиноких днів у році. Зап. у 1907–1910 рр. в Зеленици Надвірнянського пов.– С. 16–17.

⁹⁴ Шухевич В. Гуцульщина: Матеріали з українсько-руської етнології: В 5 кн. – Львів, 1904. – Кн. 4.– С. 11.

⁹⁵ Туптало Дмитро. Житія святих (Четыї Мінєї). Т. 4, грудень.– С. 527.

⁹⁶ Казки та оповідання з Поділля в записах 1850–1860-х рр. Вип. I-II / Упоряд. М. Левченко. – К., 1928.– С. 9.

⁹⁷ Кутельмах К. Мандрівка вглиб віків. Прадавні елементи в зимовій обрядовості. – С. 91.

⁹⁸ Пастернак Ярослав. Звичаї та вірування в с. Зіболках Жовківського.– С. 329.

⁹⁹ Кайндель Р. Ф. Гуцули: їх життя, звичаї та народні перекази. – С. 101.

¹⁰⁰ Там само.

Розділ 3

говорит усяка живина, уся твар Божа»¹⁰¹. А на Новий рік (св. Василія) сам Бог розмовляє з худобою. «Аби маржина не скаржилася перед Богом, то з вечора обійдуть єї ладно, вичешуть та дають соли»¹⁰².

У згаданих повір'ях Лемківщини, як і інших околиць України, чітко відбито сприйняття домашніх тварин як живих істот, які в певні моменти життя наділені, як і люди, даром мови. Ось чому їх теж належить поважати і відповідно прилучати до ритуальних страв. (З-поміж усіх домашніх тварин винятком, як уже зазначалося, були свині).

Як зазначає З. Соколова, така особлива форма вшанування тварин дійшла до наших днів з часів переходу до землеробського і скотарського укладів господарювання. Вчені виводять її з давнього культу тварин, точніше, з пережитків тотемізму, які виявились більш стійкими в народів, які довше зберігали мисливський уклад¹⁰³. Саме на стадії тотемізму тільки певна група людей вшановувала певний вид тварин як своїх покровителів (подателів благ), предків у звіриній подобі. Кожен рід мав власного тотема — тварину, яку шанував¹⁰⁴. Ці «...залишки...», — як зауважував визначний український церковний і культурний діяч І. Огієнко, — позостались скрізь, а також і в нас, хоч і малі»¹⁰⁵.

Отож, традиційний обхід худоби, ритуальне годування домашніх тварин, здійснюване напередодні святих вечорів, як зазначає академік НАН України С. Павлюк, — «це продовження дещо видозміненого ритуалу жертвоприношення. ...Ритуал цей був органічно народним, у нього вірив хлібороб, він створював для нього психологічну рівновагу, нехай ілюзорну, але рівновагу»¹⁰⁶.

¹⁰¹ Оницюк А. Народний календар.– С. 25.

¹⁰² Шухевич В. Гуцульщина: Матеріали з українсько-руської етнології. – Кн. 4. – С. 201.

¹⁰³ Соколова З. П. Культ животных в религиях.– М.: Изд-во «Наука», 1972.– С. 19–150; 203.

¹⁰⁴ Семенов Ю. И. Проблема перехода от материнского рода к отцовскому (опыт теоретического анализа) // СЭ.– 1976.– № 5. – С. 69.

¹⁰⁵ Іларіон, Митрополит. Дохристиянські вірування українського народу. – С. 64.

¹⁰⁶ Павлюк Степан. Аграрні традиції // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. У 4-х т. Т. 2. Етнологія та мистецтвознавство.– Львів: Інститут народознавства НАН України, 2006.– С. 44.

Трансформовані в історичному процесі, ці явища стали своєрідним проявом пошанування свійської худоби як найбільших помічників та годувальників, опорою у господарстві.

3.2.6. Обходження бджіл

Перед Святою вечерею на Лемківщині, як і по всій Україні, було прийнято підживляти бджіл медовою ситою¹⁰⁷. Подібні дії виконували і поляки: кожен член родини, вмочивши палець у мед, натирає ним вічко вуликів, щоб забезпечити цим магічним засобом збереженість комах у господарстві наступного року¹⁰⁸.

Щоб був прибуток від бджільництва у наступному році, лемки перед тим, як сідати до Вечері, йшли до вуликів, три рази молились «Отче наш», раз «покльопкали до уля» і приповідали: «Абы сте, пчолы, дали по два рої». Потім покльопкали другий раз і знову приповідали: «Аби сте, пчолы, не рушили никого». Накінці покльопкали і третій раз, приповідаючи: «Аби сте, пчолы, носили меду аж із третього хотаря»¹⁰⁹ (с. Підгородці, словацька Лемківщина).

Аби було у наступному році багато меду, перед Святою вечерею пасічники давали дітям в баночках мед, щоб ті порозносigli усім родичам, сусідам та приятелям. Також по закінченні Святої вечері давали у тарілочках усім челядникам їсти мед¹¹⁰.

Побажання добрих статків у бджільництві зафіксовані у різдвяних віншування:

*Жебы ся вам пчолы вели,
Меду наносили;*

¹⁰⁷ Сосенко К. Культурно-історична постать староукраїнських свят Різдва і Щедрого Вечера. – Львів, 1928. – С. 95.

¹⁰⁸ Majewski E. Pszczola (*Apis mellifica L.*) w pojęciach i praktykach ludu naszego // Wisła. – Warszawa, 1901. – Т. 15. – S. 429.

¹⁰⁹ Шмайда Михайло. Повір'я та приказки // Дукля (Пряшів). – 1964. – Ч. 3. – С. 104.

¹¹⁰ Його ж. А іші вам вінчую. Календарна обрядовість русинів-українців Чехо-Словаччини. – С. 179.

*Жебы ся вам коровы доили,
А пчолы роили, роили¹¹¹.*

Ці віншування говорили не тільки віншувальники-полазники у Різдвяну ніч, а й колядники, які ходили чи то з колядами, чи з вертепами, які на Лемківщині називали також колядою. Ними віntались і родичі, знайомі при зустрічі.

3.2.7. Обходження обійстя

Подекуди на Лемківщині перш, ніж засісти до Святої вечері (як і в інших регіонах Карпат), брали хліб, свічку, ложку меду, а також обов'язково і ложку куті, і з тим тричі обходили довкола хати. Респондентка зі с. Збоїска повідомила, що у їхньому селі перед Вечерею господар брав свячену воду, мак, часник, житній хліб (який потім клали на стіл), і, відмовляючи молитву, кропив як усередині в хаті, так і кругом хати, і на подвір'ї¹¹². Однак слід зазначити, що такий ритуал окроплення хати і обійстя на Лемківщині відбувався лише у деяких селах. У переважній частині така традиція побутувала на Водохреще, а не на Святвечір.

У цих ритуальних обходах твориться замкнене коло, яке споконвіку виконувало роль оберега як недосяжний простір для злих духів. Функція кола як оберега тісно пов'язана з архаїчними просторовими уявленнями про всесвіт, в якому воно мислилось символом досконалості¹¹³. Як зазначає С. Толстая, за допомогою обрядів обходу «позначається» культурний простір й належні до нього люди чи тварини, здійснюється їх ритуальна «номінація» та демонстрація як об'єктів уваги з боку вищих сил¹¹⁴.

¹¹¹ Його ж. А іші вам вінчую. Календарна обрядовість русинів-українців Чехо-Словаччини.– С. 212–214.

¹¹² Зап. від Кіцери Емілії Семенівни, 1929 р. н., с. Збоїска Сяніцького повіту.

¹¹³ Лавонен Н. А. О древних магических оберегах // Фольклор и этнография. Связи фольклора с древними представлениями и обрядами. – Ленинград, 1977. – С. 73; 81.

¹¹⁴ Толстая С. М. Акциональный код символического языка культуры: движение в ритуале // Концепт движения в языке и культуре. – М., 1996. – С. 99.

3.2.8. Внесення господарського реманенту

Відразу після обходу худоби господар зі сином (синами) заходили до «пелевні» і там зв'язували перевеслом докупи граблі, вили і ціпи. На віз накладав соломи, щоб той ніколи не порожнів на господарстві. До колеса сипав збіжжя і кликав «ко-ко-ко», «тю-тю-тю», щоб кури добре неслися і не відходили від хати»¹¹⁵. Лишень після цього брав снопа з багатим волоттям (якого заздалегідь приготував на Святий вечір) і урочисто вносили сніп та сільськогосподарський реманент до хати. А це були речі зі заліза: сокира, леміш від плуга, чересло, ланцюг, в інших селах також колесо, мотики, подекуди — дерев'яний ціп, інше господарське приладдя. Кожна річ мала своє магічне призначення. (На внесенні снопа (дідуха) зупинимося окремо).

Сокиру клали для того, що «якби в літі овочі не родили, то ся там сокирою підрubaє ті дерева»¹¹⁶. «Жебы успішно провести оранку і решту польових робіт, клали під стіл... мотыку, лопатку, леміш від плуга, чересло, струг і там воно лежало аж до Йордані», — с. Душатин¹¹⁷. В інших селах «ланцюг, лешім і топір» клали під стіл на пам'ятку, що святий Йосиф був теслею¹¹⁸.

Як зазначає С. Килимник, в Україні на «багату кутю» господар клав під столом «частину рала, граблів, сокиру, косу і серп, щоб добре оралося і добре жалося, добре косилося...»¹¹⁹, на загал щоб був добрий урожай у наступному році. Це віддзеркалено у цілому ряді колядок та щедрівок, в яких до господаря приходить і сам Бог, який часто «за плужкомходить»¹²⁰. А в лемківській коляді «сама Пречиста му (господарю. — М. Г.) поганяла»:

¹¹⁵ Тхір Любомир. Різдвяні звичаї в Явірнику. — С. 3.

¹¹⁶ Бутера Іван, отець. Звичаї та вірування Лемківщини. — С. 23.

¹¹⁷ Пентрин Михайло. Зымовы вірування. — С. 6.

¹¹⁸ Бортнянський Ю. Святий вечір в нашім селі. — С. 10; З лемківських народних звичаїв. — С. 6.

¹¹⁹ Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні. — К., 1994. — Кн. 1. — Т. 1, 2. — С. 121.

¹²⁰ Гнатюк Володимир. Коляди і щедрівки. — Т. 2. — С. 122.

Ворал плужок понає садочок.

Приспів:

*Ей, дзвонили чотири воли,
Чотири воли, чотири воли,
В чистім золоті ходили.*

Сама Пречиста му поганяла...¹²¹.

В. Шухевич записав на Гуцульщині легенду про покарання Адама важкою працею рільника: «Тепер, — каже Бог до Адама, — я тобі дам плуг, воли, геть усе; лиш орати...»¹²².

Відомо також, що у скіфів був культ Золотого Плуга¹²³. Очевидно, саме з того часу виник обряд ходіння з плугом, який в молдаван¹²⁴ відбувався на Щедрий вечір або Новий рік. У різдвяно-новорічному і весняному циклах свят відомі обряди з плугом і в європейському календарі: «Свято плуга» присутнє і в Іспанії, Словенії, Хорватії, Швейцарії, «ритуальна оранка» в Болгарії, Греції, Румунії, Чехії, «плужний Понеділок» в Англії тощо¹²⁵.

В Україні «на Маланки» проводили обряд «прямої борозни» на подвір'ї господаря, — за участю «кози», «коня», «ведмедя» із плугом, що символізувало вдалу оранку та посів¹²⁶.

Сюжет оранки відтворений навіть в іконографії, зокрема з Господом та святим Іллею бачимо на іконі XVIII ст. із села Задільське Львівської області¹²⁷.

У деяких лемківських селах побутував звичай підвішувати ціп у хаті під стелю. Приираючи хату до свята, лемки перев'язували перевеслом грядки — два бальки під стелею — щоб корови не

¹²¹ Шмайда Михайло. А іші вам вінчую. Календарна обрядовість русинів-українців Чехо-Словаччини. — С. 233–234.

¹²² Шухевич В. Гуцульщина: Матеріали з українсько-руської етнології. — 1908. — Кн. 5. — С. 5.

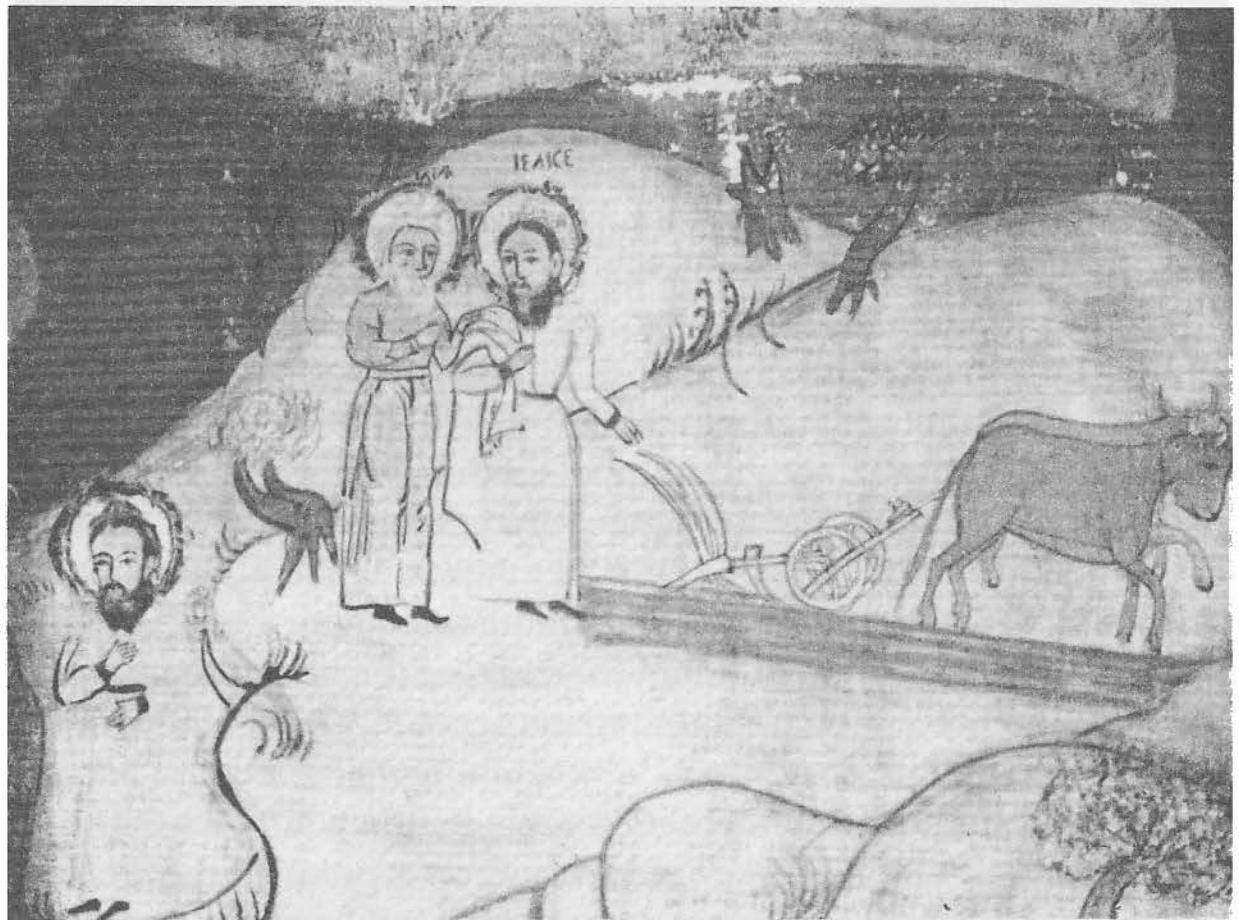
¹²³ Геродот. Історія. В 9-ти т. — К., 1993. — Т. 4.— С. 5.

¹²⁴ Попович Ю. В. Молдавские новогодние праздники.— С. 58-59.

¹²⁵ Агапкина Т. А. Мифopoэтические основы славянского народного календаря. Весенне-летний цикл. — М., 2002.— С. 177-179.

¹²⁶ Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні. — С. 121.

¹²⁷ Откович В. П. Народна течія в українському живописі XVII–XVIII ст. — К., 1990. — С. 49.

Сюжет оранки з Господом та святым Ілею на іконі XVIII ст.
із с. Задільське Львівської обл. Фрагмент ікони

копалися. Туди ж підвішували «на відпочинок» і ціп, аби було що молотити, кужіль і веретено, аби льон родився¹²⁸.

Ланцюгом обводили стіл, аби сім'я була міцною (трямалася вкупі, як кільця ланцюга — як «огниво ланцюга»)¹²⁹.

Традиція класти під Святвечірній стіл сільськогосподарські знаряддя характерна й іншим етнографічним районам України. Гуцули також під святковий стіл клали ярмо, сідло чи сокиру, а ніжки стола обкручували ланцюгом¹³⁰. Бойки ніжки стола обв'язували ланцюгом, щоб уся челядь хати трималася. Під стіл ще клали частину плуга або сокиру. Лишењь тоді заносили до ха-

¹²⁸ Сивицький Микола. Різдво.— С. 104.

¹²⁹ Гоцко П. Свят-вечір на Лемківщині.— С. 3.

¹³⁰ Кутельмах К. М. Календарна обрядовість // Гуцульщина. Історико-етнографічне дослідження.— К., 1987.— С. 288.

ти головний святковий атрибут — вівсяний снопок¹³¹. Подекуди сокиру забивали в одвірок, під поріг, під лаву¹³². Окрім того, звичай класти під стіл ланцюг на Святий вечір є і в молдаван¹³³.

Під час Святої вечері дорослі і діти, часто босоніж, торкалися цих металевих предметів, «жеби ноги були тверді, як залізо»¹³⁴.

Звичай торкатися босими ногами сокири зафіксував Я. Пастернак в Галичині, зокрема у с. Зіболках Жовківського повіту: «Цілу вечерю стоять при столі на сокирі, аби ноги не боліли, але то тільки ті, що вже мають на ногах якісь вчинки (боляки)»¹³⁵.

Однак зустрічаються випадки, коли таких традицій занесення сільськогосподарського реманенту до хати за Святвечірній стіл не було (с. Балутянка)¹³⁶. Це можна пояснити або родинною втратою традицій, або індивідуальним родинним їх неприйняттям (батько респондента був солтисом села), або ж відсутністю таких традицій у цьому селі.

Отож використання металевих предметів в зимовому циклі для забезпечення благополуччя і здоров'я родини та врожайності у господарстві є явищем усіх українських горян, подекуди зустрічається в Галичині, від лемків його запозичили й молдавани, і в ньому опосередковано виражені аграрні мотиви релігійного характеру.

3.2.9. Внесення снопа (дідуха)

Під час різдвяних свят особливо значущим є обрядове використання так званого «діда», «дідуха» — вівсяного чи житнього снопа. У деяких місцевостях Лемківщини його називали просто

¹³¹ Кутельмах К. Мандрівка вглиб віків.– С. 88.

¹³² Здоровега Н. І. Народні звичаї та обряди // Бойківщина. Історико-етнографічне дослідження.– К., 1983.– С. 233.

¹³³ Попович Ю. В. Молдавские новогодние праздники.– С. 69.

¹³⁴ Тхір Любомир. Різдвяні звичаї в Явірнику. – С. 3.

¹³⁵ Пастернак Ярослав. Звичаї та вірування в с. Зіболках Жовківського.– С. 328.

¹³⁶ Зап. від Гоцка Степана Івановича, 1937 р. н., с. Балутянка Саніцького повіту.

«сніп». Подекуди його називали «новорічним полазником» (бо його тримали в хаті аж до Нового року, 14 січня).

Цей сніп символізував достаток хліба і паші аж до нового врожаю (цілий рік). Рано на Новий рік тим снопом кормили коні, корови, телята, свині, вівці.

Урочисто погодувавши худобу перед Святою вечерею, газда брав оберемок соломи, сини — сіно, сніп вівса (дідух, дідо), свячене зілля, господарський реманент і вносили до хати, вітаячись словами: «Христос рождається».

— «Славіте Його», — відповідала газдиня.

То був дуже урочистий момент: у стайні худоба щаслива, бо добре погодована і повінчована, за столом стоїть уся святково вбрана сім'я, і до хати вносяться величні різдвяні атрибути, як символи обставин, де народився Ісус.

«Як ся на Велию несе снопок до хіж, то треба гварити (по дорозі. — М. Г.) «Отче наш!»¹³⁷. Принісши його до хати, разом з сіном, соломою господар говорить: «Вінчую, вінчую на щесця, на здоров'я, на то Боже Народжіння, жебисте моглися дочекати другого Божого Народжіння, жебисте моглися дочекати літ гойніших, спокійніших, весельших, здорових, жебисте били веселі, як в небі ангели, жебисте мали од Бога пожегнання, а од людей приязнь, то Вам жичу і вінчую. Христос Раждається!» Або: «Вінчую, вінчую, веселого і спасительного празника Христова, котрий народився з Пречистої Діви Марії, котому Ангели співають: Слава во вишних Богу, а на землі мир. Жеби нам Тот народжений Ісус Христос дал щесця, здоров'я, довголітне помешкання на тім сьвіті, а на другім царство небесне. Того Вам жичу і вінчую, Христос Раждається!» (села Милик, Щавник, Андріївка)¹³⁸.

На південній Лемківщині, зокрема у с. Курів, господар, коли вносив сіно, солому та необмолочений сніп збіжжя (вівсяний), бажав сім'ї «шеша (щастя), здоров'я, Боського (Божого. — М. Г.) пожегнання, на статочку розмножиня, а на дітях потішиня,

¹³⁷ Бутера Іван, отець. Звичаї та вірування Лемківщини.— С. 22.

¹³⁸ Там само. — С. 26.

Розділ 3

на полю уроди, а дома приплоди»¹³⁹. У с. Стежниця, південно-східна Лемківщина, господар вітався: «Святий вечір, добрий вечір, на щастя, на здоров'я, на той Святий вечір». А йому всі, хто був у хаті, відповідали: «Витайте, витайте»¹⁴⁰.

У с. Босько Саноцького повіту відбувалося таке урочисте внесення до хати атрибутів Різдва: один хлопець ніс дідух, другий зілля, яке святили влітку, третій сіно, накінець йшов батько зі соломою, — по черзі заходили до хати і говорили: «Понагайбі на щастя, на здоровля, на той Святий вечір»¹⁴¹. У с. Ратнавиці коли господар вносив сніп, сіно, солому і залізо до хати, говорив: «Помагайбіг на щастя, на здоровля, на тот Новий рік. Коляда»¹⁴². Таке віншування ми зафіксували від жителів декількох сіл східної Лемківщини¹⁴³. Тут слово «колядка», очевидно, виступає прадавньою мовленнєвою формулою, втративши на сьогодні первісне значення язичницького свята народження Сонця «Коляди», яке заступило християнське Різдво, Новий рік і Водохреце. Вимовлене із піднесенням із благальним мольбами, це віншування (ця мовленнєва формула) означає: «Поможи, поблагослови, Боже, щастям, здоров'ям на новий, наступний рік. Нехай славиться бог Сонце, народжене нині».

У лемківських селах Словаччини, вносячи спонка, господар вітався з присутніми: «Помаг біг з щастлом, здравиом в тім Новім році»¹⁴⁴.

Таке розмаїття привітань із святом, яке наступило, однозначно, свідчить про багатоваріантність висловлення одних і тих самих бажань — щастя і достатку. Однак усіх їх об'єднує усвідомлення величі того свята, яке наступило, — народження Сина Божого.

¹³⁹ Мушинка Микола. Календарні обряди та поезія. — С. 293.

¹⁴⁰ Шпак Михайло. Стежниця. До 500-річчя с. Стежниці. 1498–1998. — Самбір: ТзОВ «Соляріс», 1999.— С.232.

¹⁴¹ Зап. від Теплого Ярослава Васильовича, 1947 р. н., родом зі с. Босько Саноцького повіту.

¹⁴² Зап. від Бардун Марії Володимирівни, 1928 р. н., с. Ратнавиця Сяніцького повіту.

¹⁴³ Зап. від Ломехи Марії Теодорівни, 1947 р. н., родом зі с. Вісько Саніцького повіту; Моряк Юстини Павлівни, 1930 р. н., с. Вапівці коло Репедя.

¹⁴⁴ Шмайда Михайло. А іші вам вінчую. Календарна обрядовість русинів-українців Чехо-Словаччини. — С. 173.

Сніп ставили в почесному куті за столом, до нього (подекуди) впихали ціпи. Там він залишався аж до Нового року (за ст. ст.). Часом сніп розстеляли на краю стола. Тоді господиня накривала його обруском (портком), на який клала святковий хліб (карачун)¹⁴⁵.

У деяких селах Волівчинини (Закарпаття) на стіл ставили дашком два снопи, а під них — карачун¹⁴⁶. П. Богатирьов записав також звичай на Закарпатті на Різдво класти під сніп дитину: вона мичить як корова, ірже як кінь, блес як вівця, щоб ці тварини були плодовиті цілий рік¹⁴⁷. У цьому магічному ритуалі класти під сніп дитину та наслідувати голосами домашніх тварин теж прослідковується синкретичне та поліфункціональне поєднання різних видів (як за способами, так і за призначенням) магічних дій. Контактна сила (через безпосередній контакт снопа з дитиною, що є наче джерелом прокреації та плодючості), як і в багатьох інших обрядах, що посідають аграрну світоглядну основу, має виразний характер обопільного (прямого та зворотного) зв'язку: сила народження, плодючості передається як від ниви на людину чи сім'ю, так і в зворотному напрямку — від людини на примноження врожаю¹⁴⁸.

Внаслідок часової трансформації дідух із звичайного снопа, обв'язаного перевеслом зі соломи того ж збіжжя, набув декоративного вигляду (ХХ – ХХІ ст.). Його стали виробляти у вигляді дерева чи людини. На Поліссі цей декорований дідух прикрашають сухими квітами (волов'яними, головками маку, різно-барвними травами), на Бойківщині, Опіллі прикрас менше.

У деяких лемківських селах Словаччини на Святвечір заносили до хати по декілька околотів соломи, щоб на кожного члена родини випадало по околоту. Таким чином, кожен член родини під час Святвечірньої трапези сидів на своєму околоті¹⁴⁹.

¹⁴⁵ Там само.

¹⁴⁶ Кісі Р., Маєрчик М. Аграрна верства архаїчної обрядовості карпатського ареалу. – С. 464.

¹⁴⁷ Богатирев П. Г. Вопросы теории народного искусства.– С. 208–209.

¹⁴⁸ Кісі Р., Маєрчик М. Аграрна верства архаїчної обрядовості карпатського ареалу. – С. 465.

¹⁴⁹ Шмайді Михайло. А іші вам вінчую. Календарна обрядовість русинів-українців Чехо-Словаччини. – С. 174.

Сіно, солома, свячене зілля, яке в деяких місцевостях Лемківщини заносили до світлиці на Святу вечерю, мали, окрім того, що відтворююче значення самого місця народження Ісуса, ще і магічне навантаження. Хорвати і болгари вірили, що коли обмивати важкохворого в різних травах, йому буде легше подолати поріг смерті й перейти до раю¹⁵⁰. На Лемківщині (традиція загальноукраїнська) для мерця шиють окрему подушку, яку набивають сіном і свяченим зіллям. При утруднених пологах піороділлю перекладали на землю, встелену соломою, що мало б полегшити народження дитини¹⁵¹. В усіх цих трьох випадках за присутності зілля, сіна, соломи, з огляду на архаїчні уявлення про душу як матеріальну субстанцію, простежується перехід з «того» в «інший» світ. У першому і другому випадках — з того світу — у потойбіччя, у третьому — з потойбіччя на цей світ. Присутність цих елементів (зілля, сіна, соломи) у різдвяній обрядовості дає підстави припускати, що вони також є медіаторами переходу дитини-Ісуса з потойбіччя на землю.

3.2.10. Застеляння столу

Майже повсюдно на Лемківщині на святковому столі розстеляли сіно, по кутах якого клали часник як оберіг від «усього злого», посередині сипали в сіно яре зерно (ще давніше сипали насіння льону), в інших місцевостях — і яре, і озиме зерно, щоб добре родило. Накривши стіл обруском (портком), клали ритуальний хліб. Солому ж розстеляли по долівці. Господар, сидячи на околоті, розкидав її по хаті, імітуючи рухи квочки. Діти в цей час «мекали», «бекали», наслідуючи звуки свійських тварин. Біля столу на лаві ставила масничку¹⁵². На думку науковців,

¹⁵⁰ Гузій Роман. З народної танатології: карпатознавчі розсліди.– Львів: Інститут народознавства НАН України, 2008. – С. 194.

¹⁵¹ Там само. – С. 244.

¹⁵² Łemkowie w historii i kulturze Karpat. Pod red. Jerzego Czajkowskiego.– Cz. 2 (Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku).– Sanok, 1994.– S.319.

імітація «природних» звуків виявляється у тому, що вони використовувалися для досягнення необхідного контакту між двома світами. Обрядова звукоімітація голосів домашніх тварин, яка сприяла їх успішному розведенню, відома усім слов'янам¹⁵³.

У Волівці на столі стелили сніп необмолоченого вівса та застеляли його скатертиною, на яку ставили книш з житньої муки (керечун) зі заглибиною посередині, в яку ставили посудину з медом. Біля книша розкладали різне печиво¹⁵⁴. Ще в іншій місцевості цей сніп господар розстеляв на краю стола, а господиня його накривала обруском, на який потім клала ритуальний хліб¹⁵⁵. Свіже пахуче сіно клали на столі, застеляли його білою лляною домотканою скатертиною, немовби застеляли «крижмо» для Сина Божого¹⁵⁶.

«Святочний момент наступляє, коли газда приносить до хыжы овес в мішочку и разстелят на середині стола, а переступаючи поріг, гварит три разы: «Понагайбі на щесьця, на здоровля, на тот Новый рік», а вшитки зобраны одповідають за кождым разом: «Боже, дай здоровля». Наступні газда вносит сіно и солому з тыма самыми словами «Понагайбі на щесьця». Сіно разстеляме на столі, а пак прикрываме леняном плахтом. Соломом выстелятся кресла и лавки, а решту лышатся під столом. Нарешті газда приносит горнятко з ярцом, в котри вкладатся съвічку. Сіно на стіл дається на знак, же Ісус Христос народився на сіні. Зерно на столі (давніше давали тіж лен), жебы в літі быв добрий урожай, зато дається зерно яре, котре буде ся сіяло на яр, а николи озиме, што юж єст в земли»¹⁵⁷.

У Красному Броді пшеницю, в яку мали застромляти свічку, готовували за два тижні до Різдва. Її заливали водою в горнятку і

¹⁵³ Див.: Усачева В. В. Звукоподражание // Славянские древности. Этнолингвистический словарь. В 5-ти т. / Под ред. Н. И. Толстого. – М., 1999. – Т. 2. – С. 297-298.

¹⁵⁴ Різдвяні звичаї в Карпатській Україні // Наш Лемко.– 1939.– Ч. 1.– С. 5.

¹⁵⁵ Шмайда Михайло. А іші вам вінчую. Календарна обрядовість русинів-українців Чехо-Словаччини. – С. 164.

¹⁵⁶ Зап. від Нейлик Євгенії Йосипівни, 1933 р. н., с. Чорноріки Кроснянського повіту.

¹⁵⁷ Надійка. Понагайбі на щесьця, на здоровля, на тот Новый рік.– С. 6.

Розділ 3

на Різдво зелені пагони завдовжки в 10 см були чудовою прикрасою для Різдвяної свічки¹⁵⁸.

Діти з нетерпінням чекали тієї миті, коли батько порозстеляє солому на підлозі. Тоді вони можуть катулятися і перекидатися через голову, в знак того, що будуть рости здорові, а біда буде коло них перекачуватися і їх минати, підстрибувати, наслідуючи голосами домашніх тварин, щоб їм добре велося.

Отож, традиція розстеляння сіна (подекуди необмолоченого снопа збіжжя) на святковому столі, по кутах якого клали часник як оберіг від «усього злого», присутня майже повсюдно на Лемківщині. Посередині сипали в сіно зерно, переважно яре, щоб добре родило. Накривши стіл обруском, клали ритуальний хліб. За народними уявленнями, всі предмети, які розкладені на обрядовому столі (сіно, овес, часник), а також біля нього, набували чудодійної сили і відігравали роль важливого магічного або лікувального засобу. Їх застосовували для оберегу від злих сил та задля забезпечення майбутнього врожаю, приплоду худоби, здоров'я та щастя і господарських успіхів членами родини. За символікою зерно – ідея життя, відтворення, множинності, примноження. Такі дії сприймаються як магічні, за допомогою яких можна вплинути на врожайність майбутнього року.

3.2.11. Миття перед Святою вечерею

Коли вже вечеря приготовлена, хата заметена, тоді вся челядь йшла на потік митися (щоби всі хвороби попливли з водою). У хаті залишалась лише господиня.

Воді в цей вечір приписували чудодійну оздоровчу силу, а тому, не зважаючи на крижаний холод, усі старанно умивалися, мили руки, ноги, лице: «Няньо ставав на леді над прорубом, наберав в пригорщы воды и змывав лице три разы, а за ним

¹⁵⁸ Шмайда Михайло. А іші вам вінчую. Календарна обрядовість русинів-українців Чехо-Словаччини. – С. 168.

робив то кождий з родини. Бывало, же маленки діти не могли сягнути руком до води, бо люд быв такий грубий. Тых няньо брав за карх лівом руком, а правом наберав ледуватой воды и мыв три разы личко дітвака. Малий аж пищав, бо то і вода зимна, і няньова мозолиста долоня была подібна до соснової коры. Випущений з рук няня дітвак гнав часто босий по снізі до теплой хыжы, де мати вытерала го леняным ручником. Решта дорослих вертала до хыжы поволи, з повагом, разом з няньком шепчучы молитву»¹⁵⁹.

У давніші часи лемки мились у крижаній воді, повністю роздягнувшись (с. Кункова, Ганчова). Вмиваючись, намагались зачерпнути трохи піску, який потім сипали в посівне зерно (щоб стільки зерна вродилося, скільки піску вода несе, та щоб снопи були такі важкі, як пісок)¹⁶⁰.

Коли заходили до хати, то всі казали тричі: «Христос раждається», а господиня відповідала: «Славити Його». В іншій місцевості кожний, що вертався з миття, три рази здоровився з господинею: «Понагайбі на щастя, на здоровля». Газдиня відповідала тричі: «Дай Боже»¹⁶¹. Потім сама господиня брала рушник і дійник і йшла до потоку митися. Помившись, набрала у дійник води — двічі проти течії і виливала, а третій раз, набравши повний, приповідала:

*Водічко, водічко, будь мі спомічнічко,
Я беру своїй корові млічко.
Згорі хмарно, здолі ясно,
А до моєго бодинки — шытко масло,—*

і, молячись, поверталась додому. Увійшовши, теж віталась: «Понагбіг...», і повний дійник води (щоб корова завжди мала стільки молока), ставила за стіл. До нього під час (після) Вечері кидали по ложці (в інших місцевостях — по три) з кожної страви для небіжчиків, щоб і вони не голодували¹⁶². Після Святої ве-

¹⁵⁹ Бортнянський Ю. Святий вечір в нашім селі.— С. 10.

¹⁶⁰ Сивицький Микола. Різдво.— С. 103.

¹⁶¹ З лемківських народних звичаїв.— С. 6.

¹⁶² Шмайда Михайло. А іші вам вінчую.— С. 177.

Розділ 3

чері цю воду з залишками від трапези давали коровам, «жеби мали вельо молока».

«Як ми милися у проуби, — згадує респондентка зі Свіржової Руської, — то рушником не обтиралися, но так, мокрі бігли до хижі. Вітер зі снігом бив у лице, і то було так барз приемно і весело, лем в хыжі обтирались ме ся»¹⁶³.

Кожна родина мала навпроти свого двору прорубану ополонку. Митися йшла вся родина. Господиня брала під пахву хліб і рушник, челядники милися, обтиралися рушником, тоді повагом верталися до хати, молячись по дорозі¹⁶⁴. Згодом ця традиція подекуди стала спрощуватися: приносили воду з річки до хати і милися або всі, або тільки діти в хаті, а дорослі йшли до річки.

У с. Волівці колись бігали митися на потік, а тепер, «закся цизы вшытки засядут до Вечері, газда з тим самим «Пона-гайбі на щесця...» приносит в путни (відрі. — М. Г.) воду з проуби, ставит на середині хижы, і вшытки домовники, зачинаючи од наймолодших, мыються в тій воді, жебы цілий рік були черстви і здорови. Пак того відро з водом ставляме в куті за столом і газда змітує до той води першы три жыщі з каждої подаваної страви і аж по «зметаню» вшытки ідят. (Тым, што ся назмітує до відра — то ся ділит з худобом на другий ден съят (ден вымітний) разом з соломом і зо сіном, што ся вымітат з хижы»¹⁶⁵.

Обов'язковим моментом було те, що усі члени родини, після миття на річці, приходили до хати і вдягали нову (чисту) одежду. У старій чи брудній одежі сідати за святковий стіл не можна було.

Заздалегідь хтось з батьків чи старших дітей приготовляв для усієї родини святкове вбрання (prasували й підчищали) та взуття, щоб виглядати якнайгарніше та найурочистіше. Як згадують жительки с. Ратнавиці, «няньо чистили і мастили для усіх

¹⁶³ Зап. від Щерби Анни Омелянівни, 1927 р. н., с. Свіржова Руська Ясьельського повіту.

¹⁶⁴ Зап. від Ардан Юстини Іванівни, 1933 р. н. та Каспряк Ярослави Миколаївни, 1937 р. н., с. Поляни Кроснянського повіту; Нейлик Євгенії Йосипівни, 1933 р. н., с. Чорноріки Кроснянського повіту; Вавричин Марії Григорівни, 1935 р. н., с. Мшана Кроснянського повіту; Когута Петра Михайловича, 1919 р. н., с. Ріпник Кроснянського повіту.

¹⁶⁵ Надійка. Понагайбі на щесця, на здоровля, на тот Новий рік.– С. 6.

нас чоботи і черевички. Ставили їх коло печі (в теплому місці) в два ряди: спочатку чоботи свої, мамині, інших дорослих челядників, а потім, у другому ряді — наші, дитячі чобітки і черевички. Вже на Святій вечері ми то взували, і через свята ходили в чистому парадному взутті»¹⁶⁶.

Це дійство перед Святою вечерею було завершальним актом. І це мала б бути правильна логічна послідовність — чистим, зі спокоєм у душі, що абсолютно усе запорано, приступати до сакралізованої трапези.

Окрім того, що воді в цей вечір приписували чудодійну оздоровчу силу, ритуал миття водою означав позбавлення від гріхів (купіль очищення). Витоки традиції миття чи купання перед Святою вечерею можна приписувати періоду прийняття християнства, однак не виключено, що ще і набагато давнішому, міфологічному періодові, добі «дитинства» людства. Лемки глибоко шанували давні традиції свого народу, передавалися їх з роду в рід, з покоління до покоління.

3.3. СВЯТА ВЕЧЕРЯ

Як ставало смеркати і з'являлась на небі перша зірка — починається Святий вечір, найбільш урочистий момент у Різдвяних святах. Саме ключове дійство Різдвяних свят, Свята вечеरя, складалося із декількох основних моментів, на яких ми і зупинимося.

3.3.1. Накладання на стіл святкових страв

Коли світлиця приготовлена до Святої вечері: на долівці розстелена солома, на столі прикрите новим обруском сіно (з усіма атрибутами, переліченими попередньо), усі члени родини по-

¹⁶⁶ Зап. від Бардун Марії Володимирівни, 1928 р. н., с. Ратнавиця Сяніцького повіту.

Розділ 3

миті і вбрані в чистий (новий) одяг — тоді «газдиня, чистенько вбрана, весела, ... кладе на стіл велику булку, білий і чорний хліб, на таріочці вінок часнику, на другій — просфору. На чорному хлібі ставлять велику свічку»¹⁶⁷. По всій Лемківщині, як на загал по всій Україні, по центру стола кладуть ритуальний хліб (один, два, три — залежно від традиції місцевості), який лежить упродовж усіх свят. У лемківських селах Словаччини кладуть і інші хліби, які будуть споживатися упродовж свят.

У бойківськім селі Верхнє Висоцьке на Турківщині на Святвечірньому столі кладуть так званий Король (обрядовий хліб) із встромленою у нього свяченою свічкою. «Біля Короля горнятко з медом, щоби життя було солодким і приємним. Часник — щоби усі були здорові, й сільничка з сіллю, щоби їжа завжди була смачною, а також Керечун — як символ сонця і життя. Керечун — це великий круглий хліб, обв'язаний на вхрест свяченім лляним повісмом»¹⁶⁸. У Молдавії кладуть хліби — калачі, плетені в чотири чи шість кусків тіста, на східний і західний краї стола¹⁶⁹.

Подекуди свічку застремляють в горнятко зі збіжжям, яке весною вимішують з посівним зерном, щоб добрий урожай був у новому році¹⁷⁰.

Господиня накладає одну страву за другою на стіл, кожна — в окремій мисці.

По всій Лемківщині переважно наставляли 12 страв — на честь 12 апостолів (12 місяців). Однак були випадки, коли це число змінювалося — або 7, або 9.

Встановлення на столі посеред 12 ритуальних страв воскової свічки — своєрідний завершальний акорд цілоденної невсипущої праці всієї родини, яка готувала прихід Святої вечери.

¹⁶⁷ Зошак Михайло. Свят-вечір і народні повір'я.— С. 10.

¹⁶⁸ Зборовський П. Різдвяний цикл свят за традицією села Верхнє Висоцьке на Турківщині // “Бойки” [Часопис].— Дрогобич; Видання науково-культурологічного товариства «Бойківщина», 2002.— С. 218.

¹⁶⁹ Попович Ю. В. Молдавские новогодние праздники.— С. 69.

¹⁷⁰ З лемківських народних звичаїв.— С. 6.

3.3.2. Ділення хлібом на Святій вечері. Взаємні побажання

Перед самою Вечерею клякають усі перед образами й моляться. По молитві засвічують свічку й сідають до столу. Голова сім'ї перекроює просфору на стільки частин, скільки в хаті осіб. Всі встають, батько кожному дає кусочек просфори і кожен цілує батькові руку (у деяких селах мамі, батькові, бабі, дідові). Батько благословить: «Дай, Боже, щоб ми всі так разом у купці держалися, дочекалися до другого року, до другої коляди»¹⁷¹. У селах, де на Вечерю просфорок не було (напр., у с. Свіржові Руській, Явірнику священик у церкві не давав), родина ділилась булкою (полазником, опалянком), печенюю з прісного тіста. (Тими ж полазниками кормили і худобу). Їли ці кусочки прісної булки з медом та часником¹⁷². У деяких греко-католицьких церквах, оточених польським населенням (в Ратнавицях), давали «платки» (за римо-католицьким обрядом). Господар лупав «платку» і обділював кусочками усю родину¹⁷³. У Явірнику Вечерю починали, поділившись «опалянком».

У с. Богуша (північно-західна Лемківщина) на Вечері ділилися ритуальним хлібом — тією плетінкою («калачем»), який упродовж усіх свят лежав посеред столу. Перед тим на Велію зранку хтось з родини йшов до церкви за свячену водою на Вечерю і брав для освячення той калач. Священик святив хліб, а вже на Вечері мати надрізала його з одного боку, батько з другого, і тими двома кусочками батько обділював усю родину. Решту калача не можна було їсти, аж до Нового року (за ст. ст.). На Новий рік знову збиралась родина і той калач усі їли¹⁷⁴.

Після ділення хлібом усі бажали собі взаємно усіляких гараздів, складали собі «щыры, сердечны жычыня, жебызме в здо-

¹⁷¹ Зошак Михайло. Свят-вечір і народні повір'я.— С. 10.

¹⁷² Тхір Любомир. Різдвяні звичаї в Явірнику.— С. 3.

¹⁷³ Зап. від Бардун Аделі Володимирівни, 1931 р. н., с. Ратнавиця Сяніцького повіту.

¹⁷⁴ Зап. від Галькович Марії Гаврилівни, 1922 р. н., с. Богуша Новосандецького повіту.

Розділ 3

ровлю вшытки дочекали наступного Свят-вечора, а жебы нас прибыло до другого року, а никого не бракло... В часы довгих жычинь газда частую вшыткых палюнком¹⁷⁵, по погарику, нигда веце, лем так на ліпше трапління»¹⁷⁶.

У Свіржові Руській господар, вітаючи з Різдвом Христовим, говорив: «Дай, Боже, щастя, здравля, жеби ми дочекали, насамперед, до Нового року, Йордану, Великодніх швят і щесливо до другого Різду Христового»¹⁷⁷. У с. Щавник Новосандецького повіту віншували так: «Дочекавшися так великого празника, в котором народився Христом-пан, которому ангели співали «Слава на високости, а на земли мир», жеби вам tot новорожденний Христос-пан дав щестя, здрав'я і довголітнє помешкання на тим світі, а на тамтим світі жеби сте ся дочекали царства небесного. То вам жичу і вінчую: «Христос ся рождає»¹⁷⁸.

Традиція ділення хлібом асоціюється із єврейським звичаєм, коли господар дому ламав хліб під час трапези й роздавав його людям. Усі сідали до столу, аби спожити свій щоденний харч. Ламання і роздавання хліба було символом, що всі за столом поділяли одне й те саме життя. Коли вони ділили той самий хліб, одну й ту ж їжу, цим виявляли свою любов одне до одного, ділячи те, що потрібне для життя¹⁷⁹.

На останній вечері Ісуса з апостолами Він розламав хліб і дав їм зі словами: «Беріть, їжте: це тіло моє [Мт. 26, 26]. У Новому Завіті «ламання хліба» означає єднання, в ході якого християни на згадку про цей учинок Ісуса ділять посвячений хліб між собою¹⁸⁰.

Отож, не зважаючи на різновиди хліба, яким розпочинали Святу вечерю (просфора, платки, прісна булка, калач, освячений у храмі), — його функція одна: споживання єдиного,

¹⁷⁵ Палюнка – зі словацької palenka – «горілка».

¹⁷⁶ Надійка. Понагайбі на щесьця, на здоровля, на tot Новий рік.– С. 6.

¹⁷⁷ Зап. від Щербм Анни Омелянівни, 1927 р. н., с. Свіржова Руська Ясельського повіту.

¹⁷⁸ Зап. від Головчак Ганни Миколаївни, 1951 р. н., родом зі с. Щавника Новосандецького повіту.

¹⁷⁹ Падевський Станіслав, Єпископ. Символи Христа. – Львів: Добра книжка, 2001. – С. 74–75.

¹⁸⁰ Ланглу А., Ле Муане А., Спіс Ф. та ін. Святе письмо в європейській культурі. Біблійний словник.– К.: Дух і літера, 2004.– С. 123.

спільного, в знак єдності як усієї родини, так і з Богом (кожен різновид хліба освячений в храмі), із ширими взаємними побажаннями добра.

3.3.3. Страви

У деяких місцевостях «перша страва — то силь. Силь землі, силь життя»¹⁸¹. В інших — часник. «Баба (господина хати) най-перше (після просфори) вкусить часник, натре ним чоло, і каже, щоб ми, діти, так само робили — щоб здорові були і дочекалися другого Різдва»¹⁸².

Після просфори, часнику і солі їли гриби, а далі усі інші страви. Подекуди лушпиння з часнику не оббирали, щоб нігті не задиралися. А хліб не краяли ножем, а лише лупали, бо «не годилося при Святій вечері вживати ножа» — більше «смакує» хліб, ламаний руками, як це робили, очевидно, у давнину, з першими паляницями.

У селах Ратнавиця, Явірнику так відбувалася Вечеря: «перше, після просфори, їли опалянок з часником, потім баба подавали миску з грибами, далі — інші страви. Як сім'я з'їдала з однієї миски — надходила друга миска зі стравою. Під кінець на столі появлялось 12 майже порожніх мисок»¹⁸³.

У багатьох селах, зокрема у Свіржові Руській, Дубрівці та ін., усі страви: горох, капусту, кашу треба було з'їсти начисто, бо та культура не вродить на наступний рік¹⁸⁴. В іншій же місцевості капусту тільки покуштували, приповідаючи, що не смачна. Така погорда мала спричинитися до великого врожаю в наступному році¹⁸⁵. При споживанні кожної страви діти говори-

¹⁸¹ Гудак Василь. Великий дарунок.— С. 6.

¹⁸² Зап. від Гоцко Степана Івановича, 1937 р. н., с. Балутянка Саніцького повіту.

¹⁸³ Зап. від Бардун Марії Володимирівни, 1928 р. н., с. Ратнавиця Сяніцького повіту; *Txip Любомир*. Різдвяні звичаї в Явірнику.— С. 3.

¹⁸⁴ Зап. від Щерби Анни Омелянівни, 1927 р. н., с. Свіржова Руська Ясельського повіту; *Зошак Михайло*. Свят-вечір і народні повірю.— С. 10.

¹⁸⁵ З лемківських народних звичаїв.— С. 6.

ли: «Недобре, недобре!» Мати відповідала: «Їдже, діти, їдже, на другий рік буде ліпше». — Це був відгомін стародавньої віри в магічну силу слова, що здійсниться кожне бажання, висловлене в той Святий вечір¹⁸⁶.

3.3.4. Несподіваний гість на Святій вечері

Майже по всій Лемківщині побутував звичай запрошувати на Святий вечір жебрака або когось іншого подорожнього, щоб добре велося в господарстві, щоб мати щастя в родині на наступний рік. У цьому жебракові господар вбачав ніби якогось свято-го або мученика¹⁸⁷. Цією традицією користувалися цигани, які на другий і третій дні свят ходили по хатах і їх широко і радо від хати до хати частували горілкою та солодким печивом¹⁸⁸.

Ця ж традиція побутувала і в датчан. — Коли усі сядуть за стіл, мати ставить запалену свічку на вікні як знак запрошення на вечерю усіх подорожніх, хто міг би проходити повз цю хату, тому що у цю ніч ніхто не може бути засмучений. Відвідувач, який вийде з домівки під час Різдва не почастований, може забрати зі собою « дух Різдва», а тому кожен, хто тільки в цей час заходить в гості, мусить бути добре нагодований¹⁸⁹.

Однак не можна було нікому з чужих приходити до хати під час самої Святої вечері, руйнувати, порушувати її таїну. — Це віщувало нещастя в тій родині, куди в такий урочистий втасманичений час хтось зайшов¹⁹⁰.

Несподіваний гість на Святій вечері асоціюється із такою традицією, як обов'язкова присутність прошаків та чужинців на післяпохоронному «обіді», оскільки частування цієї категорії гостей — надійний спосіб забезпечити душі померлого міс-

¹⁸⁶ Сивицький Микола. Різдво. — С. 105.

¹⁸⁷ Шмайдіа Михайло. А іші вам вінчую. — С. 178.

¹⁸⁸ Зап. від Бардун Марії Володимирівни, 1928 р. н., с. Ратнавиця Сяніцького повіту.

¹⁸⁹ Christmas in Denmark.— Р. 10, 47

¹⁹⁰ Зап. від Моряк Юстини Павлівни, 1930 р.н., с. Вапівці коло Репедя; Кіцери Емілії Семенівни, 1929 р. н., с. Збойска Сяніцького повіту.

це у царстві небесному¹⁹¹. Випадковий перехожий («перший зустрічний») сприймався як подорожній з іншого світу. Поряд з прошаками, які належать до сфери смерті й виступають посередниками між живими і мертвими, зустрічні були адресатами пожертв¹⁹².

3.3.5. Закликання на Вечерю сил природи, шкідників та хижих звірів

На Святвечір запрошували як різноманітні сили природи, так і шкідників та хижих звірів. Їх прихід мав бути одноразовий. Зате впродовж року вони не повинні були турбувати селяні в хаті, ні в коморі, ні у полі. Такими «одноразовими» гостями українських горян мали бути буря, град, вовки, миші, горобці, словом усе, що могло спричиняти шкоду в господарстві. Так, у деяких селах лемки закликали на вечерю вовків. Вже під час вечері відчиняли вікно і кидали ложку гороху, примовляючи: «На ті, вовку, граху, жеби зме не мали од тя страху». Аналогічно кликали до вечері і горобців: «Воробці, подьте вечеряти»¹⁹³.

Таке ж дійство характерне і бойкам. Зокрема, в багатьох гірських і підгірських селах Старосамбірщини до вечері запрошували горобців. Підкидаючи першу ложку куті до стелі, господар запрошуав: «Горобці, горобці, прошу вас до пшениці. Як вас зараз не бачу, так би я вас не бачив на своїй ниві»¹⁹⁴.

У деяких лемківських селах після обходу господарства, ідучи по святкову солому до боїска, господар відламував кусні хліба, яким перед тим частував худобу, і розкидав мишам. Кидаючи кусень хліба через отвір, що вів на горище, він примовляв: «Тут мате tot хліб, а жеби сте не їли зерно!»¹⁹⁵. Подекуди, як мали

¹⁹¹ Агапкина Т. А. Дар // Славянские древности. Этнолингвистический словарь. В 5-ти т. / Под ред. Н. И. Толстого. – М., 1999. – Т. 2. – С. 19.

¹⁹² Байбурин А. К. Ритуал в традиционной культуре.– С.114.

¹⁹³ Шмайда Михайло. А іші вам вінчую.– С. 182.

¹⁹⁴ Кутельмах К. Мандрівка вглиб віків.– С. 93.

¹⁹⁵ Шмайда Михайло. А іші вам вінчую.– С. 172.

сідати до Вечері, господар вносив косу до хати, гострив її, привівляючи: «Звірино, пташино, сходися до нас на вечерю»¹⁹⁶.

У деяких гуцульських селах після обходу обійстя, вносячи до хати різдвяного снопа і тримаючи його ще в руках, господар запрошуав до вечері бурю, град, вовків. Водночас застерігав запрошених: «Як не будеш нині, то абись не був цілий рік у мене»¹⁹⁷. Місцями у галицьких селах перед тим, як внести до хати дідух, господар ішов до комори. Там набираав по жмені збіжжя, яке мав, і сіяв по хаті, по подвір'ю, у стодолі та коморі. При цьому приповідав: «Сію зерно мишам! Зерно даю вам, святу тайну вечеру, щобис্যте не кивали цілий рік ані в полю, ні вдома, ні ніде»¹⁹⁸. Крім згаданих дійств, в деяких покутських селах, як тільки починали їсти кутю, хтось з родини запрошуав до куті і «тету» (пропасницю), які аналогічно забороняли, щоб впродовж року не показувалась, коли не прийде вечеряти¹⁹⁹.

У деяких бойківських селах з першою ложкою куті господар підходив до вікна і кликав ангелів, щоб позлітались і були присутніми на священній трапезі²⁰⁰.

Отож, запрошення на Вечерю різноманітних сил природи, звірів-гризунів, птахів чи хижаків слід розглядати як рештки заклинальної магії, яка дійшла із сивих язичницьких часів. Тут головним прагненням було силою слова позбутися всього, що може завдати шкоди у господарстві.

3.3.6. Згадування душ померлих родичів

Свята вечеря – це таке незвичайне дійство, на якому мусила бути уся родина. На неї запрошували і душі померлих (спільна вечеря живих і мертвих родичів).

¹⁹⁶ Blin-Olbert Danuta. Rok obrzędowy u Łemków. – S. 321.

¹⁹⁷ Falkowski J. Zachodnie pogranicze Huculszczyzny. – Lwów, Nakładem Now-wa Ludoznawczego, 1937. – S. 122–123.

¹⁹⁸ Левкович І. Українські народні різдв'яні звичаї. – Лондон, 1956. – С. 19.

¹⁹⁹ Kolberg Oskar. Pokucie. Obraz etnograficzny. – T. 1. – 1882. – S. 82.

²⁰⁰ Кутельмах К. Мандрівка вглиб віків. – С. 93.

Лемки щиро вірили, що душі покійних підтримують зв'язки зі своїми живими кревними, благополуччя яких їм не байдуже. У прадавньому світосприйманні весь навколошній простір розподілявся на «той», та «потойбічний». У «переломні періоди», якими є, зокрема, Різдво Христове, ті межі між живими і мертвими ніби зникають. Померлі тільки «відійшли», «перестались», «відлетіли», наче птахи, у вирій, а в певні календарні періоди їхні душі повертаються до своїх домів і турбуються про благополуччя кревних. Як засвідчує релігійна література, в день Різдва Христового найбільше душ померлих переходить з місця покути, чистилища, до неба²⁰¹.

Отож глибока віра в потойбічне, потустороннє життя людини, взаємоконтакти живих і мертвих в цей незвичайний день і спричинилася до певних ритуальних обрядовій.

Щодо потойбічного існування душ, то той світ вважався невидимим, протилежним видимому — земному світові, розташованим десь на півночі; або ж його уявляли як рай чи вирій — гарний сад, де щасливо проживають праведники по смерті²⁰².

По всій Лемківщині за столом залишали одне вільне місце для тієї особи, яка проминулого року померла (щоб душа прийшла на Вечерю). У деяких місцевостях на стіл клали стільки запасних ложок, скільки в сім'ї було померлих душ за проминулий рік, та ще й одну ложку для вбогого, який міг би зайти до хати на Вечерю. Однак подекуди ставили стільки тарілок, ложок і келишків з горілкою, скільки чоловік померло упродовж двох років.

Молитви за душі померлих родичів були традиційними, однак подекуди своєрідними. На північній Лемківщині після того, як засвітили свічку, за душі померлих молилися так (запис зі с. Чорноріки Кроснянського повіту): «Отче предвічний, в Тройці єдиній молимо Тебе в покорі, умилосердися над душами (на-

²⁰¹ Горак Ф. Потойбіччя. – Львів; Релігійне вид-во «Добра книжка», 2006. – С. 108-109.

²⁰² Чорний І., Рошкулець Р., Турко О. Історія філософії в Україні. Навч. посібник. – Чернівці: Рута, 2003.– С. 11.

Розділ 3

зивались імена померлих), даруй прощення їм всіх гріхів і введи в щасливе життя щастя вічного. Амінь»²⁰³.

Таке поіменне запрошення на Вечерю душ померлих після молитви за них було характерне для усієї Лемківщини²⁰⁴. Господиня до Вечері запрошуvalа всіх рідних, живих і мертвих: «Прийди, душечко, ся наїсти, коли ти голодна»²⁰⁵. Або: «Души з того світа, подьте вечеряти!»²⁰⁶.

Щоб покійники не залишились голодними і не сниились, їм відкидав газда по ложці (чи по три) зожної страви, яку починала їсти родина на Вечері, в окрему посудину (відро, дійничку чи масничку – залежно від місцевості), що стояла у соломі на покуті. Усе зібране віддавали зранку коровам (щоб їм чарівниці молока не відбирави)²⁰⁷.

Цікаві спогади про поминання душ померлих родичів вдалося записати від жительки с. Богуша (північно-західна Лемківщина)²⁰⁸. Як свідчить респондентка, така вечеря для душ померлих родичів відбувалася після обходу садовини, худоби, після миття на ріці, однак перед Святою вечерею. А відбувалось усе так.

Спеціально для поминання душ померлих варили рис. Накладали в окремі тарілки – стільки, скільки в родині пам'ятали померлих родичів (не тільки тих, що померли до року, як на переважній території Лемківщини). Батько ставив на стіл тарілки з рисом, мама – ложки. Заздалегідь робили список померлих. Перед Вечерею молись за них «Отче наш», «Богородице Діво», «Під Твою милість», ще якісь спеціальні за-

²⁰³ Зап. від Нейлик Євгенії Йосипівни, 1933 р. н., с. Чорноріки Кроснянського повіту.

²⁰⁴ Зап. від Овод Марії Володимирівни, 1948 р. н., родом зі с. Синява Кроснянського повіту; Галькович Марії Гаврилівни, 1922 р. н., с. Богуша Новосандецького повіту; Кіцери Емілії Семенівни, 1929 р. н., с. Збоїска Сяніцького повіту, та ін.

²⁰⁵ Blin-Olbert Damuta. Rok obrzędowy u Lemków.– S. 321.

²⁰⁶ Шмайдя Михайло. А іші вам вінчую. – С. 180.

²⁰⁷ Сивицький Микола. Різдво.– С. 105, 106

²⁰⁸ За нашими спостереженнями, таке очікування духів межує із спіритизмом. Це явище абсолютно одноке і не мало жодного іншого повторення ще в якісь місцевості Лемківщини. Однак, зважаючи на такий рідкісний польовий матеріал, вважаю за необхідне ввести його у канву свого дослідження. – М. Г.

мовляння, тоді тато казав: «Споминаю тебе, Пέтре; споминаю тебе, Áнно; споминаю тебе, Áндрію» і т. д. Діти потрошку той рис куштували. Тоді тато відчиняв навстіж усі двері, казав дітям, щоб «тихо були», бо зараз прийдуть душі померлих, а, відчинивши двері на двір, навіть казав до пса, щоб не гавкав, «бо прийдуть свої». «І пес мовчав». Повернувшись до хати, тато запалював три свічки, давав їх трьом дітям, які ставали посеред хати, зліва і справа, усі обличчям до дверей. Усі члени родини також ставали обличчям до дверей із очікуванням пришельців — душ померлих родичів. Так мовчки стояли навіть і до пів години. Коли тарілки з рисом і ложки стали дрижати, тоді батько каже: «Ну, вже прийшли (душі)». Діти гасили свічки, відводячи дим в бік до дверей. Батько зачиняв усі двері. І лише після того мати накладала Святу вечерю для живих, усього 12 страв. (Рис до складу 12 страв на входив. Він — для покійників).

Тарілки з рисом стояли на столі упродовж трьох днів свят. Потім рис давали худобі²⁰⁹.

Звичай відкидання до окремої посудини по кілька ложок з кожної страви зафіковано по всій Лемківщині, однак чому це робили (щоб покійники не залишились голодними і не снились) — респонденти переважно не могли відповісти, просто говорили, що для душ померлих, а це засвідчує про трачення елементів обрядовості, часове стирання родової пам'яті. Такий звичай зафікований і на Гуцульщині: «Дешо з різдвяних страв ставиться на підвіконня для душ померлих. Вони з'являються якраз опівночі, щоб скористатися цим»²¹⁰.

Місцями у невживаний горщик чи миску накладали по ложці зі Святечірніх страв, прикривали «першим» хлібом, тобто тим, який першим вийняли з печі, і зі свічкою тричі обходили все обійття. Повернувши з цією «вечерею» до хати, ставили її на святковий стіл, а самі вклякали до молитви за душі помер-

²⁰⁹ Зап. від Галькович Марії Гаврилівни, 1922 р. н., с. Богуша Новосандецького повіту.

²¹⁰ Кайндель Р. Ф. Гуцули: їх життя, звичаї та народні перекази.— С. 101.

Розділ 3

лих²¹¹. У цих молитвах гуцули просили Бога, «...аби і тих душ до вечері припустив, що ми їх не знаємо, а їх дожидаємо...»²¹².

Повір'я про те, що покійні предки приходять на Святвечірню трапезу, характерні і бойкам. У багатьох селах Бойківщини їх також обов'язково запрошували на Вечерю. Зокрема, так робили як в підгірських, так і гірських селах Старосамбірщини. Як тільки родина помилась і переодяглась у чистий одяг, господиня запрошувала:

— Приходьте всі душі, які відійшли від нас. Просимо Вас усіх на Святу вечеру!

І клала на стіл зайві ложки, бо «... ще небіжчики прийдуть вечеряти»²¹³.

По усій Лемківщині після Вечері зі столу не прибирави — залишали миски зі стравами, вірячи, що на Святий вечір приходять душі померлих — для померлих голодних душ. Як пише о. І. Бугера, «на Святий вечер лишають їдо на столі й лижку, бо прийде дух і буде їв»²¹⁴. Тільки ложки, згідно з традиційним звичаєм, поширеним як у Карпатах, так і в Галичині (власні спостереження. — М. Г.), збирави, зв'язували перевеслом і клали в сіно під обруском. Це «щоб худоба трималася купи». — За законом подібності дія з ложками потім повторюється з худобою.

Подекуди позбирані ложки застромляли за перевесло дідуха — щоб ними вечеряли душі померлих. Однак все інше, зокрема хліб і кутя, обов'язково мусили залишатися на столі. Традиційно після Святої вечері посуд також заборонялося мити, бо ним мали користуватися душі предків.

Про шанобливе ставлення до душ померлих родичів засвідчує і поведінка всіх членів родини під час Святвечірньої трапези. За традиційними нормами вечеря мала відбуватися поважно, хоч і

²¹¹ Кутельмах К. М. Календарна обрядовість.— С. 268.

²¹² Шухевич В. Гуцульщина: Матеріали з українсько-руської етнології: В 5 кн. — 1904. — Кн. 4. — С. 13.

²¹³ Кутельмах К. Мандрівка вглиб віків.— С. 93.

²¹⁴ Бугера Іван, отець. Звичаї та вірування Лемківщини.— С. 23.

не сумно. Цього вимагали і від дітей. Заборонялося човгати ногами під столом, вставати і виходити з-за столу до закінчення Святої вечері. Виходити з-за столу могла тільки господиня.

Звичайно, живі не бачать душ померлих. Однак, як каже І. Левкович, то ложка перекинулась, то щось «клапало» по мисці вночі, то невідомо звідки взимку муха прилетіла. Таку Святвечірню муху українські горяни сприймали теж як «душу зі своїх», яку не можна рухати²¹⁵. Не вбивали і павука, якого випадково побачили в хаті. Його акуратно брали в руку і випускали надвір.

Заборона убивати павука, як і інші створіння: змію, жабу, ящірку, ластівку, голубів пояснюються тим, що вони є душі померлих. Порівняймо також здавна поширені в народі ототожнення душі з пташкою; вірування в те, що після смерті душа може перетворитися в змію, з'являтися в подобі жаби; шанування вужа як духа-опікуна дому тощо²¹⁶.

Вірування про повернення на землю в ті чи інші календарні періоди, зокрема на Різдво, померлих предків, стосовно відкритості сфер між земним і потойбічним світами в час великих християнських свят постали під впливом християнства. Ці давні народні уявлення побутували не тільки в Україні²¹⁷.

3.3.7. Свічка у Святвечірній обрядодії

Обов'язковим атрибутом Святвечірньої трапези була свічка. Ще до початку Вечері свічку встромляли у верхній Святвечірній хліб, що лежав на столі, чи у спеціально спечений калачик з діркою, або ж у посудину зі звичайним чи пророщеним

²¹⁵ Левкович І. Українські народні різдв'яні звичаї.– С. 18; Кутельмах К. М. Календарна обрядовість як етногенетичне джерело // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат: У 4-х т. Т. 2. Етнологія та мистецтвознавство.– Львів: Інститут народознавства НАН України, 2006.– С. 506.

²¹⁶ Колесса Ф. Людові вірування на підгір'ю в с. Ходовичах Стрийського повіту // Етнографічний збірник.– Львів, 1898.– Т. 5. – С. 80, 81.

²¹⁷ Курочкин О. В. Новорічні свята українців: традиції і сучасність. – К.: Наукова думка, 1978.– С. 105.

Розділ 3

заздалегідь зерном. Залежно від місцевих традицій свічку запалювали господар або господиня.

Коли господар дому з дітьми перед Святвечірньою трапезою **обходив усю живину** у стайні з метою, щоб її почастувати, то обов'язково брав свічку чи ліхтарню із живим вогнем. І тут усі апотропейчні властивості живого вогню переносились на худобу — захищали від босорок, лихого ока, хвороби і хижого звіра. Віра в очищувальну силу вогню у народі виражена в розповсюдженному переконанні, що полум'я свічки як апотропей відганяє нечисту силу і страхітливі примари, зокрема і від умираючого. Ця очищувальна (катартична) сила вогню є настільки великою, що перекриває злу усі канали доступу до людини чи тварини. Звідси і ритуальна роль свічки як символу світла, спроможного протистояти будь-яким силам зла, захистити людей і тварин від недуг та різних напастей протягом року²¹⁸.

Отже, запалена свічка, разом з іншими компонентами, виконує сакралізовану оберегову функцію як для людей, так і усього господарства. Віра в очищувальну силу вогню у народі виражена в розповсюдженному переконанні, що полум'я свічки як апотропей відганяє нечисту силу. Звідси і ритуальна роль свічки як символу світла, спроможного протистояти будь-яким силам зла, захистити людей і тварин від недуг та різних напастей протягом року.

Купання свічки. Цікаве обрядодійство із свічкою, яка призначалась для Святвечірньої трапези, зафіксоване від жительки с. Струбовисько Ліського повіту. — Перед тим, як її використовувати за призначенням, господар дому купав у ріці. Це виглядало таким чином: вся родина йшла на ріку митися. Попереду — господар дому (батько), несучи в руці запалену свічку, під пахвою — сніп збіжжя (вівса), за батьком — уся челядь. По дорозі до річки молилися. Батько гасив свічку (або її уже вітром задуло), занурював у воду (купав у ріці), мочив сніп, потім усі милися і хутенько поверталися додому (ходили на ріку босоніж)²¹⁹.

²¹⁸ Мовна Уляна. Звичаї та обряди українських пасічників Карпат і Прикарпаття.— С. 134.

²¹⁹ Зап. від Лазоришин Галини Федорівни, 1931 р. н., с. Струбовисько Ліського повіту.

Якщо умивання людей перед Святою вечерею означало очищення — від гріхів, хвороб та оновлення, набуття статусу нового, то купання свічки і снопа — освячення цих речей через водну стихію, яка все очищує.

Свічка на підвіконні. Окрім того, що різдвяна свічка призначалась для живих членів родини, друга засвічена свічка, яку ставили на підвіконня, була засобом для освітлення шляху померлим на Вечерю до родини з потойбічного світу, до тієї домівки, яка була їм рідною за життя, аби вони не заблукали в непроглядній темряві, і була дороговказом у їх тривалій та нелегкій мандрівці. У с. Присліп Ліського повіту зафікована така традиція: на тарілку з ложкою клали окраєць хліба і засвічували другу свічку. Цей прибор, призначений для душ померлих, ставили або на куті стола, або на вікні, щоб ті могли легко знайти свою домівку²²⁰. У с. Богуша (північно-західна Лемківщина)²²¹ для зустрічі із душами померлих світили три свічки. Однак усі ці дійства ґрунтувались на широких віруваннях у реальність такого приходу «далеких» гостей. Згідно з народними тлумаченнями, як «... світиться свічечку, тоді вечеріють душі»²²².

Традиція датчан. Аналогічна традиція виставляння на підвіконня запаленої свічки присутня і в різдвяній обрядовості датчан. Коли усі сядуть за стіл, мати ставить запалену свічку на підвіконня (дотримуючись давнього звичаю) — як знак запрошення на вечерю усіх подорожніх, хто міг би проходити повз цю хату, тому що у цю ніч ніхто не може бути засмучений²²³.

У Данії запаленням свічок відзначають і саме наближення Різдва²²⁴. У першу неділю четиригіжневого посту (адвенту) у зелений вінок із хвої або іншої зеленої рослини, напр. омели, вбраний штучними прикрасами, який кладуть на кухонний стіл або підвішують над ним, вstromляють чотири рівновеликі красиві бі-

²²⁰ Зап. від Вишневської Марії Юріївни, 1935 р. н., с. Присліп Ліського повіту.

²²¹ Зап. від Галькович Марії Гаврилівни, 1922 р. н., с. Богуша Новосандецького повіту.

²²² Левкович І. Українські народні різдв'яні звичаї.— С. 19.

²²³ Christmas in Denmark. — P. 14.

²²⁴ Ibid. — P. 11.

Розділ 3

лі або червоні свічки. Тоді ж запалюють першу з них. Після того, як деякий час свічка погорить, її гасять. В другу неділю адвенту запалюють першу і другу свічки. У третю неділю — відповідно першу, другу і третю свічки. І в останню неділю світять усі чотири свічки. Таке поступове світіння свічок означає випалювання темряви і освітлення шляху для гостя, який іде, який уже в дорозі, який наближається — маленького Божого дитяти Ісуса.

Єврейська традиція. Традиція виставляння засвічених свічок на підвіконня для освітлення шляху подорожуючим асоціюється із єврейською традицією паління свічок на свято Ханука. Єврейське древнє свято Ханука припадає на початок зими. В кожному домі господарі світять дев'ять свічок — «вісім днів і одна служниця, яка їм допомагає». Ті свічки ставлять на вікно або біля дверей, щоб перехожі, які йдуть в темряві уночі, побачивши світло, просвітились його світлом.

Щодо тривалості горіння запаленої свічки, в українців переважав погляд, що вона повинна світити цілу ніч. Водночас лемки категорично обмежували час горіння свічки лише Вечерею, або вона повинна була горіти, поки сама не погасне. У багатьох селах свічку гасили зразу ж після Вечері, до того ж, ще міг робити будь-хто. Коли свічку гасили, то слідкували, куди іде дим. Як дим від погашеної свічки кружляє над столом — буде весілля, якщо йде до дверей — хтось з рідні помре.

Народна уява здавна порівнює людське життя із запаленою свічкою, а смерть — із її «догорянням», «згасанням». А тому люди вдавались до певних хитрощів: як розказує респондент з Ріпника (північна Лемківщина), «у нас вдома свічки не задували, а батько чи хтось інший зі старших затискав гніт пальцями ще з відводом його рукою в протилежний бік від дверей. Тоді дим від того задушеного полум'я свічки був незначний і зразу скеровувався у протилежний бік від дверей»²²⁵.

Паління свічок на цвінтарях. У деяких селах Лемківщини була традиція перед Святою вечерою, як починало смеркати,

²²⁵ Зап. від Когута Петра Михайловича, 1919 р. н., с. Ріпник Кроснянського повіту.

посилати когось із членів родини на цвінттар і запалювати свічки на усіх гробах рідні. Переважно це робив дорослий хлопець. Повернувшись, він казав, що позасвічував усім померлим. Ця традиція, за спостереженнями автора цієї статті, поширенна і в Галичині. Звичайно, все залежало від погоди: якщо перед Різдвом дуже не позакурювало, то йшли і запалювали на могилах свічки, якщо ж не годен було добратись до цвінттаря (через сніги), то не йшли.

На Західній Україні, зокрема у с. Пукові Івано-Франківської обл., зафіксована традиція паління свічок на цвінттарях не до, а після Святої вечері. Це, зокрема, барвисто описує у своїх спогадах родичка владики Володимира Стернюка Тетяна Криницька зі США. «По Вечері ціле село виrushalo на гроби. Серед темряви зимної ночі цілий цвінттар горів полум'ям свічок. Люди молилися, приносили потрави (святкову їжу. – М. Г.), ділилися святочним настроєм Різдва зі своїми найближчими – тими, що на землі, і тими, що ту землю покинули»²²⁶. У народі розповсюджене переконання, що полум'я свічки як апотропей відганяє нечисту силу, і в цьому сконцентрувалась **віра в очищувальну силу вогню**. Ця очищувальна сила вогню є настільки великою, що перекриває зло усі канали доступу до людини чи тварини. Звідси і ритуальна роль свічки як символу світла, спроможного протистояти будь-яким силам зла, вберегти людей і тварин від недуг та різних напастей протягом року.

У світінні свічки для душ померлих як у хаті, так і на цвінттарі, зіллявся язичницький культ з християнською традицією пошанування предків в освітленні їм шляху до рідної домівки.

3.3.8. Закінчення Святої вечері

По закінченні Святої вечері господар підводився з-за столу, за ним уся сім'я, усі хрестилися, голосно молилися, і господар

²²⁶ Дмитрух Севастіян, ієромонах. Життя як подвиг для Христа. – Львів: Свічадо, 2007.– С. 91–92.

Розділ 3

дякував Богові за Святу вечерю, за прожитий рік і прохав благословення на наступний рік: «Благодарю тя, Христе Боже наш, яко наситил єси нас, яко посреди учеников твоїх пришел єси ку нам і спаси нас, яко благословен єси во віки вічні. Амінь»²²⁷. Звичайно, що в кожній місцевості ці завершальні слова були різні, але сутність скрізь була однакова — знову спільна молитва і подяка Господеві.

До закінчення трапези заборонялося вставати з-за столу, особливо виходити з хати, щоб не впустити нечисту силу. Однак після трапези виходили з-за столу повагом (спочатку старші члени родини, потім молодші) і розсідалися на соломі, якою була встелена долівка.

Рідкісний вихід з-за столу вдалось зафіксувати від колишньої жительки с. Богуша (північно-західна Лемківщина). За її свідченням, з-за столу виходили у тому ж порядку, за яким заходили: спочатку батько, мати, далі сини (від найстаршого до наймолодшого, взявши за руки), потім так само доньки. Якщо були старші члени родини, то вони, відповідно, виходили першими. Респондентка пояснює цю традицію так: першими з-за столу виходили хлопці, бо Ісус народився, потім дівчата, вітаючи його народження. Вийшовши з-за столу, кожен казав: «Христос рождається!» Ті, що вже вийшли попередньо, відповідали: «Славіте його»²²⁸.

У родинному колі колядували «Бог предвічний», а потім інші коляди. Колядували цілий вечір. Пізніше, зробивши порядок, можна було бігти хлопцям до хлопців чи дівчатам до дівчат. Хлопці-кавалери йшли до дівчат «на горіхи». На ту потребу дівчата з осені старанно готувались, бо частування хлопців лісковими горіхами було дуже радісною, щирою і задушевною подією²²⁹. Лунали жарти, коляди, а також молодь ворожила: хто витягне зі сніпка найдовшу соломинку, той буде того року найщасливіший. Скручували солому і кидали до стелі. Як солома

²²⁷ Шмайд Михайло. А іші вам вінчую. – С. 182–183.

²²⁸ Зап. від Галькович Марії Гавrilівни, 1922 р. н., с. Богуша Новосандецького повіту.

²²⁹ Зап. від Ардана Володимира Миколайовича, 1929 р. н., с. Поляни Кроснянського повіту.

вчепилась — той, хто кидав, матиме врожай. (На загал лемки ворожили у Різдвяні свята повсякчас. У дійстві «ворожінні» радше закладалися поняття бажання, хотіння, віри, передбачення, накликування тощо. Злих дійств чи намірів категорично не було).

Для дітей закінчення Вечері — найрадісніший момент: вони кидалися на долівку, підстрибували, в'язали перевесельцями зі соломи один одному ноги, тішилися. Мати сипала їм горіхи, а ті шукали їх у соломі, лускали. У с. Дубрівці діти (часом старші) бавилися, роблячи з соломи кобилки («кубилки») та співали:

«Гоша, гоша, кубилка наша ... »²³⁰.

Після урочистої вечері ніхто з хатніх не мав права присісти на лаву, не подувши на місце, на яке сідав, щоб не «присісти» чиєсь душі. З тим звичаєм у лемків, як і в усіх українців Карпат, пов'язувався ще один звичай — не розстеляти ліжок. По Вечері діти лягали спати на соломі, щоб на їхні ліжка лягали душі померлих родичів. На думку деяких дослідників, ліжка залишали для душ померлих предків, які відвідують родини у цю ніч²³¹.

Цей звичай характерний і для Гуцульщини: після Вечері на передодні Різда ніхто не мав права присісти будь-де, не подувши на місце, на яке сідає, щоб не «присісти» чиєсь душі²³².

Старші старалися не лягати спати в Різдвяну ніч, щоб влітку «збіжжя в полі не вилягало». Лемки вважали, що коли чоловік ляже спати, то потім сіно йому вода залиє, а якщо жінка — то картопля заросте бур'яном.

Дослідник похоронної обрядовості Р. Гузій наводить ряд прикладів з різних регіонів України про заборону, поширену у слов'янських та інших народів Європи, спати при людині, яка помирає — відходить у потойбіччя, бо помираючий міг би «замерти спечього»²³³. Як засвідчує дослідник, з чим погоджується

²³⁰ Зошак Михайло. Свят-вечір і народні повір'я. — С. 10.

²³¹ Lemkowie w historii i kulturze Karpat.— S. 325.

²³² Кутельмах К. Народні звичаї та обряди // Гуцульщина: Історико-етнографічне дослідження.— К., 1987. — С. 288.

²³³ Гузій Роман. З народної танатології: карпатознавчі розсліди.— С. 267.

Розділ 3

автор цієї праці, відбувається семантичне зіставлення сну і смерті — уявлення про позатілесне перебування душі під час сну й небезпеку, яку для неї становить зустріч із душою померлої людини. Отож заборона спати у той період, коли рік, який помирає, і зустріч із душою людини, яка засинає у час вмирання цього старого року і народження нового життя, нового світла — Сина Божого — спричиняється до неврожаю наступному році.

Зрештою, старші члени родини майже не лягали спати, бо не було коли — після Вечері колядували, потім ходили колядники, а вдосвіта треба було йти до церкви.

По всій Лемківщині побутувала традиція зв'язувати соломою (сіном) ложки після того, як закінчить родина Святу вечерю. Їх клали під сіно під обруском на столі, щоби в господарстві нічого не тратилося, все трималося купи, щоб корови влітку не гзилися, не губилися чи не тратилися на пасовиську. Подекуди ложки зв'язували виїмчастими частинами до середини, в ту середину вкладавши пиріг, щоб родина трималася купи, або ж застремляли усі ложки за перевесло дідуха, де ще перед Святою вечерею була вstromлена одна ложка для душ померлих родичів — щоб була єдність роду — живих і мертвих.

Ворожили на погоду, на урожай, на талан, здоров'я тощо. Батьки розказували дітям різні оповідання, легенди, казки, пов'язані із цим величним святом — Різдвом Христовим.

Перед сходом сонця йшли на ріку (потік) по воду та митися. Милися грішми, щоб були здорові, круглі, як гріш. Брали в долоню гроші і з водою добре розтирали лице. Тут, за законом контакту, твориться перенесення особливостей від води до грошей, а від грошей до того, хто ними миється. В інших селах коли мились (в хаті), кидали в миску гроші. Білі монети мали гарантувати багатство (щоб стільки було грошей, як води, або ж, за іншими віруваннями, щоб гроші велися цілий рік). Мідяки мали гарантувати здоров'я.

Потім цю монету віддавали до церкви на офіру.

Традиція давати офіру на церкву своїми коренями сягає Старого Завіту. У Книзі Буття читаємо про те, як Аврам, єрей, який

зі своїми слугами та воїнами розбив нападників, що пограбували його край, дав Мелхіседекові, священикові, як офіру «Богові Всевишньому» з вдячністю за здобуту перемогу «десяту частину з усього», що відібрав від нападників [Бут. 14, 14 – 20]. Князь Київської Русі Володимир для новозбудованої церкви на честь «Матері, яка породила Тебе, і приснодіви Марії Богородиці ... од маєтності своєї і од моїх городів десяту частину»²³⁴.

Отож, Свята вечеря була кульмінаційним дійством усіх приготувань до зустрічі із приходом бога-Сонця язичницьких часів чи Бога-Сина – християнських. Як на початку, так і на її завершення у родині панувала душевна гармонія, повага і спокій: виходили з-за столу поважно (спочатку старші члени родини, потім молодші) і розсідалися на соломі, якою була встелена долівка. Тяглість древніх корінних традицій цього свята проявляється в усьому: в забороні присісти на лаву, не здувши чи змівши рукою уявного духа померлого родича; у забороні спати у цю незвичайну ніч; у жертві Богові (на храм); у численних ворожіннях на єдність роду, майбутній урожай, добробут, здоров'я. І в цьому – багатство української душі.

3.4. РІЗДВО

Перший день Різдва починався тим, що вся родина вранці обмивалася водою зі срібними монетами, щоб водилися гроші. День повинен був проходити у домашньому затишку. У гості не можна було ходити і нічого не можна було робити. Лише після обіду йшли колядники з колядами (на церкву) і гурти вертепників.

На Лемківщині були греко-католицькі та православні парафії. У греко-католицьких храмах Різдвяна служба відбувалась по півночі, як у римо-католиків «пастерки», а в православних – вранці, хоча всі святкували за старим стилем, 6 січня. Звичайно, і в греко-католицьких церквах була ранішня відпра-

²³⁴ Літопис Руський. – С. 70.

ва, але коротка, натомість православні відстоювали Утреню і Богослуження²³⁵. Як згадують колишні жительки с. Ратнавиця, церква була прибрана яличками²³⁶. На Різдвяну службу до церкви йшли усі, крім хворих і дітей.

3.4.1. Полазники

Поодинокі полазники. На Різдво вдосвіта в переважній частині Лемківщини ходили полазники — один чи декілька хлопців, на шнурку через плече із торбиною «зі згрібного» полотна. (Перший, хто зайде до хати після Святого вечора, називається «полазник» або «полажайник»: все щастя впродовж року приписується йому. Якщо рік був щасливий, то наступного року його вже запрошуєть спеціально)²³⁷. Полазники бажали господарям усього найкращого: щоб родилось жито, пшениця — і в оборі, і в коморі, і в колисці.

Суть вірування полягала в тому, що селяни турбувались, щоб першим відвідувачем («полазником») його оселі був багатий, добрий, щасливий чоловік.

У с. Балутянка полазник, зайшовши рано-вранці до хати, віншував, а потім сідав на солому і квокав, щоб кури неслися, щоб усяка птиця велася²³⁸.

Лемки щиро вірили, що від першого відвідувача залежить благополуччя і достаток в родині. У багатьох селах було заведено, щоб на Різдво ніхто ні до кого не ходив, щоб не приніс якої біди. Чоловіки могли заходити до сусідів лише пополудні, і тойти вверх селом (вірили, що щастя йде здолу нагору).

Полазник-тварина. Щоби хтось випадково «не хпакувався до хыжі», особливо жінка, до «хижі» приводили свого полаз-

²³⁵ Сивицький Микола. Різдво. — С. 106.

²³⁶ Зап. від Бардун Марії Володимирівни, 1928 р. н., Бардун Аделі Володимирівни, 1931 р. н., Бардун Катерини Володимирівни, 1947 р. н., с. Ратнавиця Саніцького повіту.

²³⁷ Різдвяні звичаї в Карпатській Україні.— С. 5.

²³⁸ Зап. від Гоцка Степана Івановича, 1937 р. н., с. Балутянка Саніцького повіту.

ника — коня, теля, вівцю, когута, пса та ін. Подекуди перед початком Святої вечері приводили до хати (по черзі) найстаршого коня і найстаршу на господарстві корову. Їх пригощали тими стравами, що вже були виставлені на святковому столі, годували сіном чи отавою з різдв'яного столу, потім відводили до стайні, і аж тоді самі розпочинали Святвечірню трапезу (північна Лемківщина, лемківські села Словаччини)²³⁹. У м. Криниці заводили до хати теля або молоден'ку вівці (без різниці статі)²⁴⁰. У с. Лісові як полазника брали вівцю, незалежно від статі. Перед тим, як привести до хати, їй у стайні віншували²⁴¹.

Отож, лемки вірили, що коли в хаті побуває «свій» полазник, тоді вже родині не загрожувало ніяке нещастя, хоч би й випадково прийшов хтось чужий²⁴².

(Докладніше про тварину-полазника йдеться у розділі «Символіка та семантика» у тексті *віл (бик)*).

Запрошений полазник. Скрізь уважали добрим полазником молодого чоловіка, який би був сам при достатку. У Великім Березні з самого ранку посилали до родичів чи сусідів здорового хлопця, бо він приносив щастя²⁴³.

Бажаним полазником на Різдво був жид (перед тим його газда запрошуував) — щоб торгівля в газдівстві добре велася. Потім газда приводив до хати коня, давав йому залишки з Вечері — щоб усі були здорові, як кінь²⁴⁴. Дуже погано, коли хату відвідала б стара баба або хвора жінка. Ось чому жінки і досі дотримуються неписаного правила не заходити у різдвяні дні до сусідів, аби не стати недобрим полазником.

Нейтралізація «злого полазу». Коли ж так сталося, що до хати «хпакувався» небажаний гість, лемки, як і гуцули та бойки, старалися нейтралізувати можливий його негативний вплив.

²³⁹ Зап. від Когута Петра Михайловича, 1919 р. н., с. Ріпник Кроснянського повіту; *Шмайдо Михайло*. А іші вам вінчую. — С. 185.

²⁴⁰ Зап. від Криницької Антоніни Антонівни, 1932 р. н., м. Криниця Новосандецького повіту.

²⁴¹ *Шмайдо Михайло*. А іші вам вінчую. — С. 212.

²⁴² *Пентрин Михайло*. Зымовы вірування.— С. 6; *Шмайдо Михайло*. А іші вам вінчую.— С. 211.

²⁴³ *Пентрин Михайло*. Зымовы вірування.— С. 6.

²⁴⁴ *Txip Любомир*. Різдвяні звичаї в Явірнику.— С. 3.

Розділ 3

Однією з форм нейтралізації такого негативу було уникнення з ним будь-яких бесід.

Цікаве дійство зафіковане у лемківських селах Словаччини. Коли на Різдво приходив небажаний полазник, то господар чи господиня швидко знімали з гряди «полазнича» і переломлювали його полазникові на голові. При цьому висловлювали побажання, аби все, що погане має статися в тій господі, «... най ся стане на твоїй голові»²⁴⁵. Цей спеціальний хлібець і пекли окремо — не в печі, а на плиті. Навіть заміс на нього робили спеціально — мізинцем лівої руки²⁴⁶.

Полазники-віншувальники. З-поза ранку, десь о 3-4-й годині по Святвечорі, ходили по селу віншувати «від хижы до хижы» малі хлопці (на словацькій Лемківщині — і дівчатка), звані «полазниками». За то їм газди давали спеціальні малі хлібці, булки, які називалися так само «полазниками». Вони віншували парубкові, дівчині, молодій сім'ї, господареві, господині, усій родині²⁴⁷. Словацькі лемки, а також гуцули, як і поліщуки, вірили, що коли першими в хаті побувають хлопці, то корови приводитимуть більше бичків, а якщо дівчатка, то теличок²⁴⁸. Для прикладу подаємо віншування із Явірника:

*Дай, Боже, у мірі свята провадити,
А за рік ще кращих в здоров'ю дочекати.
А по святах добра, щоб вам не бідити.
До Богоявлення і до Воскресення,
І так рік до року
В гаразді нівроку,
І так цілий вік
Вам всім з багатьох літ²⁴⁹.*

За винагороду полазники дякували:

²⁴⁵ Шмайдо Михайл. А іші вам вінчую. – С. 211.

²⁴⁶ Там само. – С. 166-167.

²⁴⁷ Blin-Olbert Danuta. Rok obrzędowy u Łemków. – S. 325

²⁴⁸ Кутельмах К. М. Календарна обрядовість. – С. 290.

²⁴⁹ Lemkowie w historii i kulturze Karpat. – S. 326.

Дякуєм вам за коляду,
Щобися вам родили бички,
Телічки, як у лісі бучки²⁵⁰.

Ці віншування говорили не тільки віншувальники-полазники у Різдвяну ніч, а й колядники, які ходили чи то з колядами, чи з вертепами, які на Лемківщині називали також колядою. Ними вітались і родичі, знайомі при зустрічі.

Однак не на всій території Лемківщини зранку на Різдво ходили віншувальники-полазники. Як дізналися ми із живих вуст, такої традиції не було у с. Долина, с. Ратнавиця (східна Лемківщина), с. Свіржова Руська, с. Святкова Велика (центральна Лемківщина), с. Поляни (північна Лемківщина). Там зранку як першого гостя приводили свійську тварину – коня, давали йому зі столу з'їсти те, що позалишалось з Вечері²⁵¹. Вдосвіта на Різдво, зразу після Святвечора, там ходили вертепники.

Полазники у переддень Різдва. Подекуди, зокрема у с. Босько Саноцького повіту (східна Лемківщина), полазники ходили рано-ранесенько у переддень Різдва, на Велію. Полазником мав бути тільки хлопець. Зайшовши до хати, він казав: «На щастя, на здоровля, на ту святу Be(i)лію». Господарі відповідали: «Витай, полазнику!» і щедро обдаровували його гостинцями або грішми. Вже наступного полазника, якщо такий був, обдаровували дріб'язком, а тому кожен хлопець намагався прийти якнайскорше, щоб бути першим полазником²⁵². У с. Богуша полазник приходив до хати із молитвою та «жичиням» веселих свят та щастя в новому році, і за це його обдаровували грішми та булкою²⁵³.

Таким чином, архаїчним елементом вірування лемків у різдвяній обрядовості були полазники – молоді здорові хлопці (по-

²⁵⁰ Reinfuss R. Śladami Łemków. – S. 52.

²⁵¹ Зап. від Ардан Юстини Іванівни, 1933 р. н., с. Поляни Кроснянського повіту; Бардун Марії Володимиривни, 1928 р. н., с. Ратнавиця Сяніцького повіту; Нестер Анни Іванівни, 1922 р. н., с. Святкова Велика Ясельського повіту; Щерби Анни Омелянівни, 1927 р. н., с. Свіржова Руська Ясельського повіту.

²⁵² Зап. від Теплого Мирона Васильовича, 1952 р. н., та Теплого Ярослава Васильовича, 1947 р. н., родом зі с. Босько Саноцького повіту.

²⁵³ Зап. від Галькович Марії Гавrilівни, 1922 р. н., с. Богуша Новосандецького повіту.

декуди дівчатка) чи заможні багаті люди (і в жодному випадку не жінки), які спозаранку на Різдво (у деяких випадках у переддень Різда) приходили до хати і бажали кожному усілякого добра на цілий рік. Чоловіки могли заходити в гості лише пополудні, ідучи верхом села, оскільки побутувало переконання, що щастя йде здолу нагору. — Це наочний приклад протікання мисленнєвого процесу в поняттях бінарної опозиційної пари «верх» // «низ».

Надзвичайно розповсюдженою формою нейтралізації можливого негативного полазу у лемків, як і взагалі усього населення Карпат, було введення до хати на Різдво домашніх тварин. Це мало б віщувати щастя в наступному році — худоба, годівельниця людини, приносить людині щастя.

3.4.2. Колядники

Колядники (звіздари). Зразу по Святій вечері (чи вдосвіта на Різдво) село вибухало від співів, що неслися то від одних, то других гуртів колядників (звіздарів). Групи хлопців йшли колядувати з одного кінця села до другого. «Юж під вікном видно звізду и чути дзвіночок. «Бог предвічний...» — співают гардіма голосами колядники. Газда винимат з пуляриса пару грайцарів, а газдыня несе ім мисочку оріхів. «Боже заплат за коляду», — дякуют колядники и идут до сусідньої хыжы.За єдними колядниками приходять други и треті, и так аж до півночі»²⁵⁴.

Таких гуртів могло бути декілька — скільки зорганізувалося, стільки й було. Починали колядувати від священика і не пропускали жодної хати в селі. Крім дітей та молоді ходили колядувати старші газди на церкву чи якусь іншу потребу — читальню. Закінчували колядування на третій день свят.

Колядникам люди гроші давали дуже рідко, переважно дітям гостинці, а вже старшим газдам — зерно. Те зерно газди в

²⁵⁴ Бортнянський Ю. Святий вечір в нашім селі.— С. 10.

Газди на Різдво. Світлина Марії Янко.

корчмі продавали, частину грошей відкладали на якусь справу (напр., церкву, читальню), а частину брали собі «за коляду» — так називалась ця заплата, але переважно тут же частувалися палюнкою, щоб ніхто не був ображений²⁵⁵.

На Лемківщині, за свідченням респондентів, співали ті ж самі релігійні коляди, що й у Галичині. Без сумніву, адже це була одна церковна традиція. Визначний музикознавець та фольклорист XIX ст. Філарет Колесса зазначає, що «попри всі окремішності, якими визначаються лемківські мелодії... лемківський музичний діалект виявляє безсумнівну принадлежність до українського матеріального пня й нерозривну спільність із іншими українськими діалектами музичними, відбігаючи від них головно лише у своїй надбудові, у новіших верствах пісенних, які носять на собі помітні признаки впливу західних і південних сусідів»²⁵⁶.

²⁵⁵ Сивицький Микола. Різдво. – С. 107.

²⁵⁶ Колесса Філарет. Порядковання й характерні признаки лемківських пісенних мелодій.– С. LX.

У лемківських селах Словаччини зранку на Різдво ходили по три-чотири, і дуже рідко – тільки один хлопці колядники-віншувальники віком від чотирьох до чотирнадцяти років. Були вbrane у звичайному вbrannі, і тільки на голові мали високі шапки-чакови у вигляді конуса, зроблені із грубого картону і пофарбовані або обліплені кольоровими стрічками. В руках вони носили ліскові палички, зверху з поперечкою, яка творила букву «Т». До тих поперечок були прикріплені маленькі дзвіночки. Увійшовши до хати, хлопці задзеленчали дзвіночками і віталися: «Христос Рождається». Присутні відповідали: «Славіте його». Питали дозволу колядувати: «Кажете ся веселити?». – «Кажеме, кажеме», – відповідали господарі. Хлопці колядували дві-три коляди, потім віншували. Господиня обдаровувала їх яблуками, горішками, калачиками і грішми²⁵⁷. У с. Ольці малі колядники-віншувальники носили зі собою звичайні ліскові прути. Газдиня брала один прут і «пошвикала» ним попід ноги, а вони підскакували, щоб корови швидко бігали. У с. Орябині першими ходили колядувати невеличким гуртом (5-7 чол.) 15–16-річні юнаки. В руках вони тримали прути з лози. За колядування господарі їм давали зерно, а ті, на щастя в господі, залишали на столі лозиновий прут²⁵⁸. (На Гуцульщині колядникам за винагороду давали миску збіжжя, тому один із них носив великий мішок для зерна²⁵⁹.

Вертепники. Крім полазників та колядників подекуди на Різдво вдосвіта, а потім пополудні, а також на другий та третій дні свят ходили вертепники, які також називалися «колядниками» (у лемківських селах Словаччини – «віфлеємці» або «бетлегемці»). У різних місцевостях Лемківщини і зміст дійства, і склад дійових осіб, і одяг вертепників значно різнились між собою. Тут прослідовується чітка розбіжність між вертепниками північної та південної Лемківщини. Так, вертепники північної Лемківщини мали дуже великі аналогії із вертепниками

²⁵⁷ Шмайда Михайло. А іші вам вінчую. – С. 186-187.

²⁵⁸ Там само. – С. 188.

²⁵⁹ Кайндель Р. Ф. Гуцули: їх життя, звичаї та народні перекази.– С. 99.

Верепники. Східна Лемківщина. Світлина з архіву Марії Янко.

Східної Галичини, в той час як верепники південної Лемківщини — із словацькими.

На північній Лемківщині на Різдво ходили верепники: ангели, царі, жид, смерть та інші традиційні дійові персонажі. Більші гурти власноруч робили вереп у вигляді церкви, званий з польської «шопкою», всередині робили декорацію ясел, ставили в центрі фігурку Матері Божої чи іконку, що зображувала народження Христа, і освітлювали свічкою.

Серед дійових осіб мусили бути три царі, Ірод, жид з пейсами, біда з торбою, кілька пастухів, кінь, могли бути інші персонажі. Царі мали багаті «царські» одяги, так само і Ірод, на головах — круглі корони. Ангели у білих одягах із приробленими крилами. Інші дійові персонажі — відповідні одяги: смерть — у білому полотні, із косою, чорт — вимащений сажею, з ріжками та хвостом, циган, циганка — відповідні одяги. І розпочиналося, і завершувалося верепне дійство колядою.

Розділ 3

У с. Збоїска на Різдво коня не водили, лише на Новий рік за ст. ст. (в ніч з 13 на 14 січня), вже починаючи з 12-ї години (той самий вертеп, однак ще і з конем). Коня накривали плюшевим покривалом. Перш, ніж зайти до хати, вертепники просили дозволу «поколядувати», і тільки тоді заходили. За повір'ям, там, де побував кінь, у наступному році буде щастя. Тому дуже тішилися ті дівчата, до яких зайшли «колоядники» із конем. За винагороду «колоядникам» із конем давали фаску²⁶⁰ зерна або гроші. До тих дівчат, які, бувало, скривдили якогось парубка, вертепники з конем або не заходили взагалі, або заходили з тією метою, щоб дівчині вчинити збитки: чорт на кінці хвоста мав гак. Тим гаком зачіпав гафт на обрусі, яким був застелений різдвяний стіл, вибігав із хати, і всі найдки і напитки стягував на землю²⁶¹.

Зберігся опис різдвяного вертепу зі с. Яблониця Польська Березівського повіту Івана Скальського²⁶². «Театралізований вертеп «Туроні». — Це дійство включало в себе сільських музикантів і щонайменше 15 дійових осіб, а також задіяні кінь, корова та ведмідь. Кожний учасник виконував свою роль під музику. Усі заздалегідь готовували своє вбрання та виконання ролей.

Отож вертепники приходили під хату й колядували «Бог предвічний» (під музику). У хаті вже повно глядачів (колоядники заходили туди, де є великі хати, і наперед повідомляли господаря, де будуть колядувати). Господар виходить до них і запрошує до хати. Першим туди влітає чорт, міряє своїми вилами хату — чи підходить для вертепників. За ним входять два жиди й ведуть за собою корову, яку намагаються продати господареві. Той знаходить у неї вади і відмовляється від купівлі. Жиди проганяють корову, вводять до хати коня з вершником. Кінь демонструє свою спритність, виконуючи певний танок, потім його виводять з хати. Жиди далі торгаються з господарем. Тут у

²⁶⁰ Одна фаска зерна дорівнювала 16 кг.

²⁶¹ Зап. від Кіцери Емілії Семенівни, 1929 р. н., с. Збоїска Сяніцького повіту.

²⁶² Скальський Іван. У назві тій — буяння яблунь цвіту. Спогади про село Яблониця Польська. — Бережани, 1997.— С. 16–17.

хаті появляються солдати, які охороняють своїх владик «Трьох царів». Солдати показують військовий вишкіл, демонструють вміння володіти шаблями, виконують танок. За ними входять цари. Ставлять на стіл шопку-вертеп, поклоняються новонародженному Богу-Дитяткові, кладуть дари, і всі колядують «Рождество Твоє, Боже наш». Закінчивши коляду, виходять з хати. Жиди вихваляють свого Месію, приспівують і танцюють єврейський танок. Чорт виганяє їх. Далі виходять з великим хрестом (на кінці з колючками) дід і баба. Дід вклякає на коліно, б'є поклони й молиться, при поклонах намагається уколоти когось, не може встати. Баба допомагає йому. З ними ще приходить смерть, хоче когось зачепити косою. Дід, баба та чорт виганяють смерть. Входить «бузько», у дзьобі несе дитину, шукаючи поміж дівчат одну, і дарує їй дитину. Чорт, врешті, виганяє діда, бабу та бузька. До хати виходять цигани з ведмедем. Циганки починають ворожити (хто скоро заміж вийде тощо), пропонують тим, у кого спина болить, послуги ведмедя. На цьому і завершується дійство. (Про задіянні у вертепі ведмедя йтиметься далі докладніше у тексті «Водіння ведмедя»).

«Бетлегемці» (вертепники лемківських сіл Словаччини) різнилися як змістом вертепного дійства, так і вбранням. Майже обов'язковими персонажами у них були пастухи і дід — ватахок пастухів, вбрані у лахміття, «так, як колись ходили». Ангелами²⁶³, що ходили разом із пастухами, були дівчата у святковому білому одязі із розпущеними по плечах косами та з приробленими крильми. Один з ангелів ніс вертеп — староукраїнський ляльковий театр. Часом дід був у масці, а ангели і пастухи — у білих сорочках, перев'язаних навхрест через плечі кольоровими стрічками. На головах пастухи та ангели носили високі «чакови». Окрім цих персонажів до вертепного дійства часом заличувались чорт з дерев'яними вилами з вимазаним сажею лицем, та жид з кошиком. Ідучи від хати, «бетлегемці» дзеленчали дзвіночками, сповіщаючи про своє набли-

²⁶³ Назва ангела з грецької *angelos* означає вісник. Ангели є вісниками Бога. Див.: *Лангула А., Ле Муане А., Спіс Ф. та ін.* Святе письмо в європейській культурі. – С. 25.

Словацькі «бетлегемці».

ження. Не заходили тільки до тієї хати, де проминулого року був покійник²⁶⁴.

Дослідник словацької народної п'еси Стефан Крчмери, який сам в дитинстві грав одну із ролей у вертепі, пише, що «у грі відчувалась іскра літургії»²⁶⁵.

Таким чином, колядування – велична традиція. «Tot звичай різдвяного колядування хыбалъ нігды не пропаде, бо він дає ту святочну радість»²⁶⁶.

Різдвяні вертепи є однією із складових в системі народних обрядів: разом із співом колядок релігійного характеру, читанням молитов вдома, відвідування церковних богослужінь. Вертепи пов'язані з народними віруваннями: на біблійні теми вони і для глядачів, і для самих виконавців виконують разом з естетичною і релігійну функції.

²⁶⁴ Шмайд Михайло. А іші вам вінчую.– С. 189–190.

²⁶⁵ Цит. за: Богатырев П. Г. Вопросы теории народного искусства.– С. 41.

²⁶⁶ Вірх, О колядуванню.– С. 6.

3.4.3. Водіння ведмедя

У 1920 – 1930-х рр. у містах та селах України можна було побачити цигана з ведмедем. Як зазначав В. Поль, там, де були циганські «музики», обов'язково були й танцюючі ведмеди²⁶⁷. Однак це явище набагато давніше. Найперші згадки про урсарів (*ursari*), чи ведмедників, в Німеччині та Нідерландах зафіксовані 1867 та 1868 роком відповідно²⁶⁸. Від 1872 р. ведмедників бачили вже й на дорогах Франції. У 1940 р. у Німеччині циган поділяли на шість груп; одну з яких складали балканські цигани, нащадки ведмедників²⁶⁹. Цигани приходили переважно з Угорщини та Румунії, а науку «муштрувати ведмедів» вони передавали від батька до сина²⁷⁰. Т. Шевченко у поемі «Відьма» (1847 р.) в уста своєї геройні вкладає такі слова: «Возьміть до себе і мене, цигане. Я ведмеля водитиму...» Отож, водіння циганами ведмеля було явищем поширеним, і, за К. Мошинським, культ ведмеля був дуже поширений у слов'ян²⁷¹.

Білоруси вважали ведмеля священним звіром, «сила якого очищала від усякої нечисті». «Ведмедника» з ведмедем вели до найпочеснішого кута в хаті, де висіли образи, його потім щедро пригощали медом, сиром та маслом. Насамкінець треба було попросити ведмедника, аби, виходячи з хати, ведмідь поклонився всім, хто там був, і потім поводити його по всіх хлівах²⁷².

На Лемківщині вертепники (бетлегемці) запрошували до свого гурту цигана з ведмедем. Це не було явищем типовим, однак, при першій же нагоді, — коли трапився циган-ведмедник з гуртом циган, — це робили²⁷³. Як згадує житель с. Яблониця

²⁶⁷ Pol Wincenty. Północny Wschód Europy. –T. 2. – Kraków, 1870.– S. 147.

²⁶⁸ Фрейзер А. Цигани. – К., Всесвіт, 2003.– С. 231

²⁶⁹ Там само. – С. 263

²⁷⁰ Шалак О. Ведмідь // 100 найвідоміших образів української міфології. – К.: Орфей, 2002.– С. 268.

²⁷¹ Moszyński K. Kultura ludowa słowian.– Kraków, 1929. – Część 1. Kultura materialna. – S. 578.

²⁷² Там само.

²⁷³ Зап. від Когута Петра Михайловича, 1919 р. н., с. Ріпник Кроснянського повіту; Моряк Юстини Павлівни, 1930 р. н., с. Вапівці коло Репедя; Нестер Степана Івановича, 1920, с. Котань Ясельського повіту; Солинки Дмитра Івановича, 1932 р. н., с. Жидівське Ясельського повіту.

Розділ 3

Польська Іван Скальський, «до хати входять цигани з ведмедем. Циганки починають ворожити (хто скоро заміж вийде тощо), пропонують тим, у кого спина болить, послуги ведмедя»²⁷⁴.

У хаті ведмідь танцює, показує, як жінки ідуть на базар, як дівчата соромляться тощо²⁷⁵. Окрім того, як ми уже вказували, ведмедем «лікували» людей. У тлумаченні болгар, ведмідь мав звичай купатися в ріці на Різдво, і там, де він це робив, вода ставала «дуже безпечна»²⁷⁶.

Отож, на Лемківщині «ходили колядники від хыжы до хыжы зі звіздою і вертепом, бывало, же і медвід теліпався за веселим хором, страшыв неслухняних смаркачів, а господарі частували колядників»²⁷⁷.

Якщо кінь і корова у вертепному дійстві залучалися як полазники, які приносять у дім щастя на наступний рік, то ведмідь був своєрідним апотропейоном: його змушували переступити через хворого або навіть зробити по ньому кілька кроків, аби «вигнати» хворобу з його тіла. Тут чітко простежується закон подібності — сила, міць ведмедя переноситься на того, по кому від протопчеться.

3.5. ДРУГИЙ І ТРЕТИЙ ДНІ СВЯТ

На другий і третій дні свят ходили зранку до церкви, потім — в гостини одні до одних, частувалися і частували усіх, хто тільки приходив. Тоді також ходили колядники та вертепники. В ті дні ходили по хатах цигани. Їх частували горілкою та солодким печивом (с. Ратнавиця). Їли солодкі пироги, макаючи у розтопленому маслі²⁷⁸. На загал дні були переповнені молитвою, душевним спокоєм, колядами, веселощами молоді.

²⁷⁴ Скальський Іван. У назві тій – буяння яблунь цвіту.– С. 16-17.

²⁷⁵ Бараніков О. П. Українські цигани. – К.: Всеукраїнська Академія Наук, 1931.– С. 22

²⁷⁶ Moszyński K. Kultura ludowa słowian.– S.579.

²⁷⁷ Дяків Василь. Нова радість.– С. 6.

²⁷⁸ Зап. від Щерби Анни Омелянівни, 1927 р. н., с. Свіржова Руська Ясельського повіту.

У с. Яблониця Польська, як згадує колишній житель цього села Іван Скальський, колядники (вертепники) заздалегідь обирали у селі найбільшу хату і просили у господаря дому дозволу на третій день свят під вечір трохи потанцювати. Священики були проти танців, але не все до них доходило. У більшості свят молодь танцювала²⁷⁹.

У весь час з того моменту, як на Святий вечір запалилась Різдвяна свічка, люди вітались «Христос раждається», у відповідь звучало «Славіте Єго». Таке привітання було аж до Стрітення Господнього.

«Вимітаний» день. У переважній більшості лемківських сіл солому, якою застелювали долівку, тримали в хаті тільки через різдвяні свята – три дні. Однак це залежало від традиції села: де виносили на другий, де на третій день свят, подекуди на Новий рік (за ст. ст.), а то й по Йордані. Цей день, коли виносили солому, називався «вимітаний», «виміток». Раненько солому виносили з хати і, переважно, її спалювали на городі, в саду або у полі, «жеби било вельо садовини», частину прятали в стайні чи в якомусь місці, де б вона зберігалась до весни. Весною на таку солому насаджували квочки, щоб добре виводилась птиця. Ще іншою частиною соломи обкручували плодові дереві, щоб родили.

Після того, як хтось із дорослих виніс солому з хати (а це робили тільки вдосвіта), дівчина мусіла швиденько позамітати, щоб її не застали «на смітті» хлопці. Хлопці зранку ходили туди, де жили дівчата, і, якщо застали незаметену, то самі «замітали їм хату» – в'язали з соломи в'язку і чіпляли на гребінь стріхи. Це викликало в селі крини «з дівки в неметеній хаті». Потім вони цю в'язку самі і знімали, правда, за палюнку²⁸⁰.

Цікаве дійство «вимітаного дня» зафіксоване у Свіржові Руській. «Вдосвіта, ще затемна, батько виніс солому з хати. Тоді одна сестра, – згадує респондентка, – взяла ліхтарню під фартух, щоб не було видно світла у вікні, друга вимітала сміт-

²⁷⁹ Скальський Іван. У назві тій – буяння яблунь цвіту. – С. 17.

²⁸⁰ Свицький Микола. Різдво. – С. 111.

Розділ 3

тя. А хлопці, які поспорили, що таки застануть дівчат на сміттю (коли ті будуть замітати), влізли до хати: зробили в стрісі діру і драбиною спустились через стрих до сіней. Дівчата були засоромлені. За це вони мусіли дати викуп – багато ліскових горіхів»²⁸¹.

Горіхи кожна дівчина заготовляли восени – для викупи від хлопців, які прийдуть на Різдвяні свята. Ніякої тоді не було горілки для молоді – тільки ліскові горіхи і солодке печиво (пироги). Однак хата наповнювалась в той час колядами, жартами і веселощами.

У деяких селах Лемківщини (с. Поляни, Висова) «вимітаним днем» був другий день свят, на Марії²⁸².

Традицію виносити солому на другий день свят зафіксував також Я. Пастернак у с. Зіболках Жовківського повіту, Галичина: «На другий день свят рано збирають ... і палять на стависку, або кидають де; але дідуха (так у тій місцевості називається солома, яка на Святий вечір була розстелена на долівці. – М. Г.) не треба викидати, йно палити, бо з тої соломи родяться дідухи-земледухи і будуть дуже збіже точити»²⁸³. Однак переважно на Галичині, за власними спостереженнями (М. Г.), солому виносили аж після Йордану, 20 січня.

У с. Ріпнику Кроснянського повіту солому виносили на четвертий день, після свят. Батько скручував зі соломи перевесло, обперізувався ним, тоді в'язав друге перевесло для соломи, яку згортав докупи і зв'язував її тим перевеслом, тоді виносив з хати. Хтось з жінок підмітав долівку²⁸⁴. Таке саме дійство відбувалося у с. Вапівцях, однак аж по Новому році, зранку 15 січня²⁸⁵. Обв'язування господаря перевеслом («повереслом») при винесенні соломи з хати по святах означало набирання сили, сакралізації від тих плодів хліборобництва (соломи), які були у хаті

²⁸¹ Зап. від Щерби Анни Омелянівни, 1927 р. н., с. Свіржова Руська Ясельського повіту.

²⁸² Зап. від Ардан Юстини Іванівни, 1933 р. н., та Каспрайк Ярослави Миколаївни, 1937 р. н., с. Поляни Кроснянського повіту.

²⁸³ Пастернак Ярослав. Звичаї та вірування в с. Зіболках Жовківського повіту.– С. 328.

²⁸⁴ Зап. від Когута Петра Михайловича, 1919 р. н., с. Ріпник Кроснянського повіту.

²⁸⁵ Зап. від Моряк Юстини Павлівни, 1930 р. н., с. Вапівці коло Репедя.

на час народження Бога-Сина. — Через безпосередній контакт людини із соломою, що є наче джерелом сили прокреації, господар сам перебрав на себе цю магічну силу.

У с. Чорноріки Кроснянського повіту солому виносили з хати вдосвіта на Йордань, перед тим, як іти на Водохреще. Брали частину тієї соломи й обв'язували фруктові дерева, щоб добре родили²⁸⁶.

Коли виносив солому господар в сад, то говорив: «Гибай на сливки! Гибай на грушки! На яблка гибай!» — Щоб садовина родила. Той, хто виносив солому, не смів скорше повернутись до хати, ніж вона була позамітана²⁸⁷.

Коли дівчина виносила сміття з хати надвір, то, знову ж, ворожила на своє заміжжя: мала крикнути, і з того боку, де голос її відзвенить, туди і вийде заміж²⁸⁸. Детально про це описано у подальшому тексті — «Ворожіння на дівочу долю».

У деяких лемківських селах Словаччини (с. Рожківці) коли жінка замітала хату, то відбувалось те саме дійство, як при замітанні хати перед внесенням до хати дідуха, сіна та соломи перед Святою вечерею. — Її хтось з домашніх запитував: «Што робите?» Господиня відповідала: «Заміtam гыд, блыхи, бlyшиці, жабы, хробаків, жебы ту осталo чисто-чистенько»²⁸⁹.

Звичай «палити діда» (солому. — М. Г.) зафікований, зокрема, на Старосамбірщині. Місцями він супроводжувався перестрибуванням молоді через багаття, аналогічно як на Івана Купала²⁹⁰.

Дідуха ж з хати не виносили. Він стояв через усі свята аж до Нового року. Рано на Новий рік його обмолочували і навесні, змішавши з відбірним зерном, висівали в полі²⁹¹, а соломою зі снопа кормили коней, корів, телят, свиней, овець. (Через безпосередній контакт (споживання) тварини із соломою, що є наче джерелом сили прокреації, тварина перебирала на себе магічну силу, що забезпечувало добробут у тваринництві).

²⁸⁶ Зап. від Нейлик Євгеній Йосипівни, 1933 р. н., с. Чорноріки Кроснянського повіту.

²⁸⁷ Шмайда Михайло. А іші вам вінчую.— С. 215.

²⁸⁸ Рижик Йосип, Кулік Іван. Висова — перлина Лемківщини. — Тернопіль: «Воля», 2002. — С. 49.

²⁸⁹ Шмайда Михайло. А іші вам вінчую.— С. 221.

²⁹⁰ Кутельман К. Мандрівка вглиб віків.— С. 91.

²⁹¹ Шмайда Михайло. А іші вам вінчую.— С. 164.

Така ж сама традиція зафіксована і в Галичині (с. Зіболки Жовківського повіту). Як зазначає Я. Пастернак, «на Новий Рік, як прийдуть новолітники (віншувальники. – М. Г.), то дають їм палички в руки і кажуть: «Ану, діти, оббийте той сніп». Потім то жито позмітають і посіють, то буде добра яриця»²⁹².

Перевеслами зі соломи з оббитого на Новий рік (ст. ст.) вівсяного чи пшеничного дідуха, який стояв на покуті впродовж цілих Різдвяних свят, у Явірнику обв'язували овочеві дерева, щоби родили²⁹³. Те ж саме дійство, однак по Йордані, зафіксоване у с. Росохах Старосамбірського району Львівської області. 20 січня, на св. Івана, перевеслами зі соломи з дідуха повторно (перший раз – перед Святою вечерею) перев'язували дерева²⁹⁴.

* * *

Отож, як підсумок, слід зазначити, що до початку різдвяних свят завершувались усі сільськогосподарські роботи: тертя, тіпання і прядіння льону та конопель, прибирання житла та присадиби, залагодження усіх поточних справ: кололи свиню чи іншу тварину, коптили, засолювали м'ясо.

Приготування до Різдвяних свят було як приготуванням до найвеличнішого релігійного свята, так і до наступного року, майбутнього. Кожен вірив, що як їх опровадить, такий і матиме талан. Отож усі вчинки були переповнені магічною таємою, адже в той час Син Божий на землю сходить. А тому була повна гармонія неба і землі: пасічники ділилися медом, посварені сусіди чи родичі перепрошувались, молитва, відвідання церкви, запалення живого вогню, замітання хати тощо.

Приготування до Святої вечери 12 страв, символічного числа, яке за язичницьких часів означало 12 місяців, у старозавітний період – Ізраїль з його 12-ма колінами, 12 апостолів християн-

²⁹² Пастернак Ярослав. Звичаї та вірування в с. Зіболках Жовківського повіту.– С. 328.

²⁹³ Тхір Любомир. Різдвяні звичаї в Явірнику.– С. 3.

²⁹⁴ Галайчук В. Міфологічні уявлення про рослини // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат: У 4-х т. Т. 2. Етнологія та мистецтвознавство.– Львів: Інститут народознавства НАН України, 2006. – С. 602.

ської доби; ритуальної куті, жертви предкам; риби як символу християнської доби самого Христа; страв з усіх плодів хліборобської ниви і лісу (гриби) свідчило про надходження із появою першої зірки символічно-магічної миті.

І на особливу увагу заслуговує ритуальний хліб. На Лемківщині він називався «крачун», «крайчун», «керечун», «струцька», «калач», «просто хліб» тощо, мав різну форму і випікався з тих сортів збіжжя, яке було у певній місцевості — жита, вівса, ячменю чи пшениці, відповідно чорної чи білої муки, однак завжди питльованої — першої, найкращої. Він лежав на накритому білим «обруском» столі упродовж усіх Різдвяних свят аж до Нового року чи Водохреща, коли його з повагою, щоб не порозкидати крихти, споживали.

Випікали й інші хліби — для споживання упродовж свят, та допоміжні, також ритуальні, однак менші за формуєю — для споживання худобі чи магічних дійств — захорони від чужих чарів та з метою власного чарування — продажі тварин за високу плату. Ці менші хлібини називалися «підпалки», «підпалки-боцманки», «опалянки», «крайчун», «полазники», «полазничя», «полазничя-ошіп'я», «щедрики» тощо. Мак наділяли захоронними властивостями від злих сил та відьомських чарів, а також ототожнювали кількість грошей до зернин маку. Часник, мед та зілля, що були запечені у карачуні, набували лікувальних та захисних (апотропеїчних) властивостей. Їх зберігали як засіб від недуг і для людини, і для худоби (зокрема, з допомогою зілля, що ніби акумулювало магічну силу через контакт із карачуном, могли підкурювати худобу; часником її натирали, а мед використовували переважно як лік для очей).

Поширення цього обрядово-магічного хліба в харчуванні українських горян було зумовлено міжетнічними зв'язками народів карпато-балканського регіону. Люди виявляли особливу пошану до хліба, землі, сонця, додаючи при згадці про них обов'язковий епітет «святий» («хліб святий», «земля свята», «сонінько святе»), що є збереженим у народній мовіrudimentom колишнього обожнювання цих предметів.

Випікання ритуального хліба на Святий вечір було: 1) прообразом принесення старозавітної жертви Богові;

2) усі різновиди печеної тіста, звичайно, зі змінами, але дійшли і до наших часів, набувши призначення як для усіх членів родини, так усіх членів господарства — тварин, окрім свиней.

І вже інший, магічний акт ми бачимо на прикладі обв'язування плодових дерев. Через безпосередній контакт перевесла із різдвяного снопа чи соломи (що є наче джерелом сили та плодючості), яка була освячена (заряджена) Різдвяним дійством, з деревиною — сила плодючості передається від ниви на дерево, що творить аграрну світоглядну основу.

Звичаї страшення неродючої рослини у Різдвяний період на Лемківщині, як і по всій Україні, виявляються у сприйманні дерева як живого організму, який саме у цей час усе чує і відповідно реагує. За християнською традицією чуда, які відбуваються у різдвяний час (розуміння людської мови дерев, як і тварин) творяться кожнорічно у час Різдва Христового завдяки родовій пам'яті та глибокій християнській вірі людей. А традиційний обхід худоби, ритуальне годування домашніх тварин, здійснюване напередодні Святого вечора, — це продовження дещо видозміненого ритуалу жертвоприношення. У цей ритуал вірив хлібороб, він створював для нього психологічну, і нехай ілюзорну, але рівновагу.

Обходження хати і обійття перед Святою вечерею означає відгородження від злих сил, які особливо активізуються у період календарного «переходу» — в час великих свят, зокрема таких як Різдво. Використання ритуальних страв: хліба — символу достатку та життя, меду — символу людського щастя, та куті — жертви для душ померлих, а також свічки як символу світла, очищувальної сили вогню, спроможної протистояти будь-яким силам зла, — за віруваннями, вберігають людей і тварин від недуг та різних напастей протягом року. Сила цих апотропей є настільки великою, що перекриває зло усі канали доступу до людини чи тварини.

Металеві ж предмети, які лемки використовують у різдвяній обрядовості для забезпечення благополуччя і здоров'я родини та

худоби, врожайності ниви є явищем усіх українських горян, а також молдаван, подекуди зустрічається в Галичині, і в ньому опосередковано виражені аграрні мотиви релігійного характеру.

Присутність таких елементів, як зілля, сіна, соломи у різдвяній обрядовості дає підстави припускати, що вони є медіаторами переходу Сина Божого з потойбіччя на землю. За їх присутності на Святвечірній містерії, з огляду на архаїчні уявлення про душу як матеріальну субстанцію, простежується перехід з «іншого» в «той» світ.

Серед великого розмаїття віншувань при внесенні дідуха, які дійшли до нас, збереглося (східна Лемківщина) прадавнє язичницьке заклинання- (благання)-формула «Помагайбіг на щастя, на здоровля, на tot Новий рік. Коляда». Слово «колядка» виступає прадавньою мовленнєвою формулою, втративши на сьогодні первісне значення язичницького свята народження Сонця «Коляди» (яке заступило християнське Різдво, Новий рік і Водохреще). Вимовлене із піднесенням із благальним мольбами, ця мовленнєва формула означає: «Поможи, поблагослови, Боже, щастям, здоров'ям на новий, наступний рік. Нехай славиться бог Сонце, народжене нині». Усі інші віншування, на зразок «Понагайбі на щастя, на здоровля, на той Святий вечір» та фразеологічно збагачені і доповнені — набагато пізнішого, християнського періоду виникнення.

Народні звичаї і відповідні вербально-знакові вирази, вітання, прощання, просьби, перепроси, понуки, благословення, звертання до старших тільки на «ви» — цей аспект взаємин є однією з істотних ділянок традиційно-побутової культури народу, що допомагає краще пізнати його характер, основні риси колективної психології, етнопсихології, рівень вихованості і духовності.

Традиція розстеляння сіна (подекуди необмолоченого снопа збіжжя) на святковому столі, по кутах якого клали часник як оберіг від «усього злого», присутня майже повсюдно на Лемківщині. У це сіно сипали зерно, переважно яре, щоб добре родило. Накривши стіл обруском, клали ритуальний хліб. За народ-

Розділ 3

ними уявленнями, всі предмети, які розкладені на обрядовому столі (сіно, овес, часник), а також біля нього, набували чудодійної сили і відігравали роль важливого магічного або лікувального засобу. Їх застосовували для оберегу від злих сил та задля забезпечення майбутнього врожаю, приплоду худоби, здоров'я та щастя і господарських успіхів членами родини. Такі дії сприймаються як магічні, за допомогою яких можна вплинути на врожайність майбутнього року. За символікою зерно – ідея життя, відтворення, множинності, примноження.

Чудодійну оздоровчу силу приписували в цей вечір воді. Витоки традиції миття чи купання перед Святою вечерою можна приписувати періоду прийняття християнства, однак не виключено, що ще і набагато давнішому, міфологічному періодові, добі «дитинства» людства. Ритуал миття водою означав позбавлення від гріхів (купіль очищення).

Ділення хлібом на Святій вечері означав споживання єдиного, спільнотного, в знак єдності як усієї родини, так і з Богом (кожен різновид хліба освячений в храмі), із ширими взаємними побажаннями добра. А запрошення на Вечерю сил природи та шкідників слід розглядати як рештки заклинальної магії, головним прагненням чого було силою слова позбутися всього, що може завдати шкоди у господарстві. І ці традиції дійшли із сивих язичницьких часів.

Свята вечеря була тим незвичайним дійством, на яке збиралась уся родина. На неї запрошували і душі померлих: єдність неба і землі, спільна вечеря живих і мертвих. Лемки широко вірили, що душі покійних підтримують зв'язки зі своїми живими кревними, благополуччя яких їм не байдуже. У прадавньому світосприйманні весь навколошній простір розподілявся на «той» та «потойбічний». У «переломні періоди», якими є, зокрема, Різдво Христове, ті межі між живими і мертвими ніби зникають. Померлі тільки «відійшли», «перестались», «відлєтили», наче птахи, у вирій, а в певні календарні періоди їхні душі повертаються до своїх домів і турбуються про благополуччя кревних. Отож глибока віра в потойбічне, потустороннє життя

людини, взаємоконтакти живих і мертвих в цей незвичайний день і спричинилась до певних ритуальних обрядовій.

На загал же Свята вечеरя була кульмінаційним дійством усіх приготувань до зустрічі із приходом бога-Сонця язичницьких часів чи Бога-Сина – християнських. Повна гармонія мови людини з мовою землі і мовою неба. А тому усі дбали про надзвичайну урочистість цих свят, чистоту в душі та житлі. Однак в усіх дійствах бачимо давні традиції могутньої централізованої язичницької культури, адаптованої до християнства.

Символікою і магією урочистості наповнений наступний день – Різдво Христове. Архаїчним елементом вірування лемків у той день були полазники – здебільшого молоді здорові хлопці, які спозаранку на Різдво (у деяких випадках у переддень Різдва) приходили до хати і бажали кожному усілякого добра на цілий рік. Чоловіки могли заходити в гості лише пополудні, ідучи верхом села, оскільки побутувало переконання, що щастя йде здолу нагору. – Це наочний приклад протікання мисленнєвого процесу в поняттях бінарної опозиційної пари «верх» // «низ».

Ще слід звернути увагу та такий різдвяний момент, як «вимітаний» день. Він не те що в кожному регіоні Лемківщини, а й у кожному селі припадав на різний час і характеризувався різними дійствами. Однак скрізь це дійство символізувало вступ у новий рік без старих вад, поганих справ (все спалював вогонь) і без будь-якої нечистоти (все вимітали з хати) Ця традиція має прямі аналогії і в інших місцевостях, зокрема в Галичині.

У системі народних обрядів однією із складових разом із співом колядок релігійного характеру, читанням молитов вдома, відвідування церковних богослужінь – є різдвяні вертепи. Вертепи пов'язані з народними віруваннями: на біблійні теми вони і для глядачів, і для самих виконавців творять разом з естетичною і релігійну функції. У вертепному дійстві як полазники залучаються кінь і корова, які, за віруваннями, приносять у дім щастя на наступний рік, ведмідь же був своєрідним апотропеоном: за законом подібності – сила, міць ведмедя переноситься на того, по кому від потопчеться.

Розділ 3

Отож, підсумовуючи цей матеріал, можна сказати, що Святвечірні обрядодії були загальною тенденцією усіх хліборобських народів, однак чітку ілюстрацію цього ми бачимо саме на Лемківщині. Різноманітні обрядодії мали не лише етнічний, а й регіональний характер. Усі оберегові акти були спрямовані на те, щоб на цілий рік, а особливо на час весняно-польових робіт сили, до яких зверталися і яким приносили жертву, оберігали людину та її худобу від нещастя та хвороби, недуги, а також реманент чи частини реманенту (які вносили до хати на Святу вечерю) — від поломки. Це одна охоронно-виробнича частина обрядово-ритуального сюжету. Інша стосувалась результату праці — урожаю і була звернена в перспективу.

Розділ 4

||| ПОВІР'Я ||| ТА ВОРОЖІННЯ

4. 1. ПОВІР'Я ТА ВОРОЖІННЯ, ПОВ'ЯЗАНІ З ЗЕМЛЕРОБСТВОМ

Усі традиції опровадження свята Різдва Христового були відлунням архаїчного сприйняття народом цього свята як народження нового року, нового життя. Цей день, визначальною рисою якого є сакральність, запрограмовував діяльність людини та її долю, долю її господарства на цілий рік. Тому всі дії виступали магічними, спроможними позитивно вплинути як на добробут та здоров'я людей, так і успішне плекання домашніх тварин та наступний урожай землі. Безпосередня турбота українських горян про прийдешній врожай виражена в різноманітних ворожіннях, приурочених до Різдвяних свят. Головними атрибутами в них були предмети хліборобського побуту.

Ворожили на кожен етап хліборобської праці з метою забезпечення собі великого врожаю, достатку: коли в який день розпочинати заорювати; яку культуру висівати, щоб найурожайніше цього року зародила; ворожили на високий надій молока від корови, на багатство домашньої птиці, на

Розділ 4

добре ведення бджільництва тощо. Різні прикмети, за віруваннями, у Різдвяні свята віщували стан людей впродовж наступного року: настрій, здоров'я, поведінку, талан до чогось. Подібні повір'я стосувались і поведінки худоби.

У лемківських селах Словаччини на Святий вечір була традиція визначати початок хліборобського циклу в новому році — день, коли мали йти заорювати (вперше навесні виходити в поле). Коли вся челядь повечеряла, за столом залишився лише сам господар. З вівсяного спонка, на якому лежав різдвяний крачун, він навпомацки тричі витягав по колоску. На кожний колосок намітив собі один весняний день. Скажімо: один колосок на понеділок, другий — на вівторок, а третій — на четвер, або на інші дні. Коли господар витягав рясний колосок на ним задуманий день, то в такий день навесні ішов заорювати¹. У Явірнику на Сяніччині на врожай збіжжя (жита і пшениці) ворожили так: кожен під час Святої вечері з-під обруса витягав соломинку сіна. А вже довжина цієї соломинки віщувала добрий чи поганий урожай (довге стебельце — на добрий урожай, коротке — на поганий, бідний)².

Аналогічно загадували на майбутній урожай і на Бойківщині. Вже після Вечері господиня витягувала з-під святкового обруса стеблині сіна, визначаючи, чи у прийдешньому році «льон зародиться красний»³. Те ж саме було і на Полісці. Зокрема, на Овруччині часто в таких ворожіннях брали участь усі члени родини. Один витягував з-під обруса з заужинкового спонка, на якому вечеряли, одну соломинку — на ячмінь, іншу — на овес, ще іншу на ще якусь культуру. А по цьому визначали, яке збіжжя буде в наступному році найврожайнішим⁴. У Валентівцях була така традиція: на Святий вечір необмолочений сніп вівса (дідух) ставили в куті хати,

¹ Шмайдо Михайло. Повір'я та звичаї // Дукля (Пряшів). — 1964. — Ч. 1. — С. 83; Його ж. А іші вам вінчую. Календарна обрядовість русинів-українців Чехо-Словаччини. — С. 183.

² Тхір Любомир. Різдвяні звичаї в Явірнику. — С. 3.

³ Здоровега Н. І. Народні звичаї та обряди. — С. 234.

⁴ Кутельмах К. М. Аграрні мотиви в календарній обрядовості поліщуків. — С. 204.

застромляли в нього ціпи (щоб було що молотити з багатого нового урожаю)⁵.

Щоб дізнатися, яка культура на наступний рік найщедріше вродить, буде найбуйніша, господар на Святий вечір брав дерев'яний прайник, яким прасували білизну, і між його карби клав по зернятку насіння: біб, квасолю, овес, ячмінь, пшеницю, гречку, кукурудзу тощо. На кожну зернину клав жевріючий углик. На котрій насінині вуглик не погас, а спопелів (покрився попелом), з тої культури господар навесні сміливо висівав і садив насіння – це віщувало великий урожай⁶. Або ж: всадивши хліб до печі, відбирали по жевріючому вуглику на певний вид збіжжя чи городини. Чим більше попелу залишається від вуглика, та культура мала б краще зародити⁷. Ще інший варіант: якщо вугілля було довго червоне, то це віщувало на добрий урожай, але якщо скоро погасло, то врожай добрий не буде⁸.

На східній Лемківщині як господиня садила хліб до печі, то виймала кілька вуглин і клала на припічку. Кожній вуглині давала назву збіжжя (культури). Яка вуглина найбільше спопелилась, така культура мала б найбільше зародити⁹.

Таке ж саме повір'я зафіксоване і в Галичині, зокрема у с. Зіболках Жовківського повіту, з тією різницею, що не до, а після Вечері: «По Вечері кладеться на бляху жевріюче вугілля і підписується під кождим крейдою якесь збіже або що інше, і яке вугля найдовше буде жарітися, то збіже найліпше вдастся»¹⁰.

Цілком подібне ворожіння зафіксував Р. Кайндель на Гуцульщині, однак не на Святий вечір, а на старий Новий рік, св. Василія, 14 січня: гуцул насипав на кружок маленькі купки з різним насінням. Потім спалював скибку букового дерева і по вуглин-

⁵ Шмайд Михайл. А іші вам вінчую. Календарна обрядовість русинів-українців Чехо-Словаччини. – С. 164.

⁶ Шмайд Михайл. Повір'я та звичаї.– С. 84.

⁷ Blin-Olbert Danuta. Rok obrzędowy u Łemków.– S. 320.

⁸ Шмайд Михайл. А іші вам вінчую. Календарна обрядовість русинів-українців Чехо-Словаччини. – С. 166.

⁹ Зап. від Бардун Марії Володимирівни, 1928 р. н., с. Ратнавиця Сяніцького повіту.

¹⁰ Пастернак Ярослав. Звичаї та вірування в с. Зіболках Жовківського повіту.– С. 328.

ці клав на ту кожну купку. Залежно від того, як купка згоріла, гуцул віщував про врожайність тієї культури: повністю згоріла купка певного зерна віщувала великий урожай цієї культури, а те збіжжя, яке вогонь з'їв найменьше – мало бути найгіршим¹¹. Або ж: ввечері на Меланії, напередодні старого Нового року, жінки робили так званий «городок». Розкладаючи купками на припічку палаюче вугілля, господиня примовляла: «Оце бурвишко, оце ячмінь, оце коноплі, оце цибуля, оце йиблука, оце на грушки, оце на сливи...» і т. д. Тобто, називалися ті культури, які сіяли чи садили в господарстві. Чим більше спопелилося вугілля, тим кращим мав бути врожай тієї культури, на яку вугілля відкладали¹². Подібні ворожіння характерні і для бойків¹³.

У селах Милик, Андріївка та Щавник (південно-західна частина Лемківщини) на урожайність культур ворожили так: «Як на Велию паложит ог'ен на ґрулі (картоплю. – М. Г.) , то будуть ґрулі гарді, а як паложит на зерно, то буде гарде зерно»¹⁴.

У деяких греко-католицьких церквах Лемківщини, де проживали і поляки, священик на Велію роздавав до Святої вечері «платки» (за римо-католицьким обрядом). З цими «платками» так ворожили на врожай у наступному році: ставили на «платку» по черзі миски зі всякими стравами, як от з горохом, квасолею, бобом, капустою, пенцаком тощо. До якої миски «платка» прилипне, з тої культури буде великий урожай¹⁵.

Щоб льон гарно вродив на полі, газдиня, коли готовувала Святу вечерю, вкладала під запаску пасмо льону¹⁶.

Про забезпечення доброго врожаю дбали ще й так: ту пшеницю, в якій на Святий вечір була застромлена Різдвяна свічка, зберігали до весни. Коли господар навесні вперше ішов за-

¹¹ Кайндель Р. Ф. Гуцули: їх життя, звичаї та народні перекази.– С. 101.

¹² Шухевич В. Гуцульщина: Матеріали з українсько-руської етнології: В 5 кн.– Львів, 1904. – Кн. 4. – С.193.

¹³ Зубрицький М. Народний календар, народні звичаї і повірки, прив'язані до днів у тижні і до рокових свят // Матеріали до українсько-руської етнології.– Львів, 1900.– Т. 3.– С. 37–38.

¹⁴ Бутера Іван, отець. Звичаї та вірування Лемківщини.– С.22.

¹⁵ Blin-Obert Danuta. Rok obrzędowy u Lemków.– S. 319.

¹⁶ Сивицький Микола. Різдво. – С. 106.

сівати поле, то ту пшеницю вимішував з усією, з усім зерном, і тільки тоді висівав¹⁷.

Під час Святої вечері свічку довго не палили, щоб град не збивав збіжжя при його цвітінні. Не можна було спиратися на стіл, щоб не вилягало збіжжя¹⁸.

У ряді сіл Лемківщини для доброго урожаю пшениці до Святвечора готували «бобальки» («бубальки») — галушки з тертим маком і медом. Так, у Явірнику на Сяніччині кожна господиня намагалася робити якнайдовші «бубальки», щоб пшениця родила з довгим колоссям¹⁹. Щоб були грубі колоски, треба «на Велию варити бобальки». Щоб був «овес великий», «на Велию кажут варити киселицю»²⁰.

«На Різдво ґазда й ґаздиня не можуть спати, бо буде зерно вилягати» — таке повір'я зафіксував о. Бугера з околиць сіл Миллик, Андріївка і Щавник (південно-західна Лемківщина)²¹. Теж саме повір'я побутувало і в Галичині. Записав його Я. Пастернак у праці «Звичаї та вірування в с. Зіболках Жовківського повіту»: «На дідусі не мож спати, бо збіже виляже на полі і не мож на него класти кожух, бо просо заросте»²². Однак, в деяких лемківських селах Пряшівщини відразу після Святвечірньої трапези всі члени родини старалися трохи полежати на розстеленій у хаті соломі, щоб у полі під час жнив було досить снопів. В центральній і західній Лемківщині під час Святої вечері ніхто не смів спиратися ліктями на стіл, бо руки потім болітимуть, а в полі збіжжя вилягатиме.

На другий день свят, «на Богородицю, виносять солому, щоби зерно велики ся родило»²³, і спалюють її в саду, «жеби било велио садовини»²⁴.

¹⁷ Шмайдо Михайло. Повір'я та звичаї. – С. 84.

¹⁸ Blin-Olbert Danuta. Rok obrzędowy u Lemków. – S. 319.

¹⁹ Txir Любомир. Різдвяні звичаї в Явірнику. – С. 3.

²⁰ Бугера Іван, отець. Звичаї та вірування Лемківщини.– С.21, 23.

²¹ Там само.– С. 23.

²² Пастернак Ярослав. Звичаї та вірування в с. Зіболках Жовківського повіту.– С. 326.

²³ Бугера Іван, отець. Звичаї та вірування Лемківщини.– С. 23.

²⁴ Мушинка Микола. Календарні обряди та поезія. – С. 296.

У с. Душатині перед тим, як на Святий вечір давати худобі їсти крачун, його качали від порога до печі. «Коли він хпав догоры дном, то врожай нікудишній, а як хпав добре, то і урожай буде добрий»²⁵.

У деяких селах замість вівсяної соломи до хати вносили околоти або снопи зерна. Їх клали на лавки у кут за стіл, а кількість їх була така, яка кількість челядників у хаті. Кожен челядник упродовж Різдвяних свят сидів на своєму околоті чи снопі, що мало забезпечувати великий урожай збіжжя у наступному році²⁶.

Щоби посівні культури (горох, капуста тощо) добре вродили, треба начисто з'їсти під час Вечері усі ці страви²⁷. У Явірнику кожен член сім'ї мусів хоча б трохи попробувати усі страви, бо коли якусь страву пропустить, тоді на другий рік не вродить те, з чого ця страва зварена²⁸. А от в іншій місцевості на Лемківщині ці повір'я мають цілком протилежні значення: «Капусти майже ніколи не їдять. Кожний скуштує, замішає ложкою й говорить, що не смачна. Така погорда має спричинитися до великого врожаю наступного року»²⁹. Респондентка зі с. Синява (коло Риманова) пригадує таку родинну традицію: як на Свято-вечір подали капусту, то молоді члени родини один одного стрався вдарити ложкою по чолі, щоб капуста у наступному році була така ж тверда, як голова. При горосі потягали один одного за чуприну і казали (польською мовою): «Стронч се, ґрошку» — щоб горох ріс високий і, відповідно, рясно родив (принцип уподібнення)³⁰.

Чи буде збіжжя чисте, без бур'яну, судили також з різдвяних повір'їв. Так, у с. Валентівцях (словачька Лемківщина), коли дівчина перед Святою вечерею замітала хату, хтось з домашніх запитував: «Що метеш?» — на що та відповідала: «Мету близьки

²⁵ Пенірин Михайло. Зымовы вірування.— С. 6.

²⁶ Шмайда Михайло. А іші вам вінчую. Календарна обрядовість русинів-українців Чехо-Словаччини. — С. 173–174.

²⁷ Зошак Михайло. Свят-вечір і народні повір'я.— С. 10.

²⁸ Тхір Любомир. Різдвяні звичаї в Явірнику.— С. 3.

²⁹ З лемківських народних звичаїв.— С. 6.

³⁰ Зап. від Овод Марії Володимирівни, 1948 р. н., родом зі с. Синява Кроснянського повіту.

і блищиці, і снітей із пшениці»³¹. Такий самий ритуал із замітанням хати відбувався у с. Явірнику. Коли бабуся замітала, діти питалися: «Бабусю, — що замітаєте?» Та відповідала: «Всьо зле, блохи і блищиці, кукель і снітей з пшениці, щоб на наступний рік цього не було»³². У с. Курів (південна Лемківщина) хату замітала нага жінка або дівчина, промовляючи: «Псото, хорото, блихи, блохи, блищиці, заклинам вас, жеби-сте ишли з нашей хыжи до паньской швітиці, там єст ваша мати, она вам буде їсти давати»³³. Ті ж замовляння виголошувались у «вимітаний» день — коли виносили солому з хати.

У с. Красний Брід (словацька Лемківщина) зафікований такий ритуал:

- Што метеш?
- Мету блыхи і блищиці, із капусти гусениці, і снітей із пшениці, івшите плане³⁴.

У Руській Порубі коли зранку на Велію дівчина замела хату, то мала винести сміття на потік під вербу. Якщо ж вона забулася і викинула на гній, то вірили, що того року у збіжжі нарости бур'ян³⁵.

Виймаючи випечений святковий хліб, обов'язком кожної господині було тут же забілити челюсті печі. Цей звичай на західній та центральній Лемківщині пояснювали таким чином, що недотримання його могло зашкодити врожаєві збіжжя³⁶, а у лемківських селах Словаччини — що коли підбілити челюсті печі, то збіжжя зародить чисте, не сніте³⁷.

Обереговою здатністю на Святий вечір наділяли і звичайну воду, і, само собою, свячену. У с. Чабини, аби був хороший уро-

³¹ Шмайдо Михайло. А іші вам вінчую. Календарна обрядовість русинів-українців Чехо-Словаччини. — С. 170.

³² Txip Любомир. Різдвяні звичаї в Явірнику.— С. 3.

³³ Мушинка Микола. Календарні обряди та поезія. — С. 296.

³⁴ Шмайдо Михайло. А іші вам вінчую. Календарна обрядовість русинів-українців Чехо-Словаччини. — С. 221.

³⁵ Там само.— С. 120.

³⁶ Blin-Olbert Danuta. Rok obrzędowy u Łemków. — S. 320.

³⁷ Сивицький Микола. Різдво.— С. 103.

Розділ 4

жай садовини, господиня, як на Велію замісила тісто на крачуну, помила руки, до тієї води долила свяченої водиці і тим йшла кропити фруктові дерева³⁸.

У деяких селах східної Лемківщини, де на Вечерю готували кутю, під час Святої вечері господар першу ложку куті кидав до стелі. Скільки зернин пшениці приліпилось, стільки кіп збіжжя він мав зібрати з нового врожаю³⁹.

У с. Дубрівці казали, що хто в селі скоріше скінчить Святу вечерю, той скоріше впорається зі жнивами⁴⁰.

Ворожили і на погоду, яка буде в наступному році, від якої залежить урожайність наступного року. Так, перед Святою вечерю господар розрізував цибулину на чотири частини (четири пори року), і з кожної віddіляв лусочки, усього 12. На кожен місяць припадала одна лусочка. Доожної насипав трохи солі і клав їх на стіл. Вранці (в деяких місцевостях – після Вечері) дивився, у котрій з лусок сіль розтопилася, в такий місяць буде дощ і не можна буде виходити в поле. А коли сіль в якісь лусочці не розтопилася, то це означало, що цей місяць буде посушливий⁴¹. Або ж для забезпечення майбутнього врожаю, тобто погоди для урожаю, у лемків Пряшівщини на Святвечір використовували стару березову мітлу, «драпачку», яку спеціально виставляли на подвір'я, щоб влітку не було засухи (при засусі треба було позамітати, і задощить)⁴².

Так само погоду на наступний рік визначали і гуцули, але цю «ворожбу» провадили не на Святий вечір, а на старий Новий рік, на св. Василія, 14 січня⁴³.

Застосовувались повір'я і щодо сільськогосподарського реманенту, який від присутності на Святвечірній трапезі, тобто

³⁸ Шмайда Михайло. А іші вам вінчую. Календарна обрядовість русинів-українців Чехо-Словаччини. – С. 175.

³⁹ Blin-Obert Danuta. Rok obrzędowy u Lemków. – S. 319.

⁴⁰ Зошак Михайло. Свят-вечір і народні повір'я. – С. 10.

⁴¹ Майчик Іван, Цуприк Микола. Одрехова в минулому. 1419-1999.– Львів, 1999.– С. 44.

⁴² Шмайда Михайло. А іші вам вінчую. Календарна обрядовість русинів-українців Чехо-Словаччини. – С. 163.

⁴³ Кайндль Р. Ф. Гуцули: їх життя, звичаї та народні перекази. – С. 102.

трапезі усіх, живих і мертвих роду цього з нагоди народження Бога-Сина, сакралізувався і переносив свою магічну силу на предмети, з якими контактував: землю, збіжжя тощо. Отож відразу після обходу худоби господар зі сином (синами) заходили до «пелевні» і там зв'язували перевеслом докупи граблі, вили і ціпи, щоб господарство трималося купи. На віз накладав соломи, щоб той ніколи не порожнів на господарстві⁴⁴. Під стіл у світлиці, де відбувалася Свята вечеря, клали сокиру, що «якби в літі овочі не родили, то ся там сокирою підрубає ті дерева»⁴⁵. «Жебы успішно провести оранку і решту польових робіт, клали під стіл... мотыку, лопатку, леміш від плуга, чересло, струг і там воно лежало аж до Йордані», — с. Душатин⁴⁶. В інших селах «ланцюг, лешім і топір» клали під стіл на пам'ятку, що святий Йосиф був теслею.

По деяких селах господарі вносили до хати зв'язані ціпи і клали у кут за стіл або ж ставили у кут за святковий стіл біля снопка, щоб і господарство трималося купи. У Валентівцях ціпи запихали в необмолочений сніп вівса, дідух, щоби був урожай збіжжя і щоби було що ціпами молотити⁴⁷.

4.2. ПОВІР'Я ТА ВОРОЖІННЯ НА ДОБРЕ ВЕДЕННЯ ХУДОБИ, СВІЙСЬКОЇ ПТИЦІ ТА БДЖІЛЬНИЦТВА

Поряд із землеробством, провідним традиційним заняттям населення Карпат було і тваринництво, що знайшло свій відбиток і в різних сферах духовної культури горян — народних звичаях, обрядах, віруваннях. Окремий комплекс звичаєвих обрядодій, пов'язаних із цією сферою діяльності, — скотар-

⁴⁴ Тхір Любомир. Різдвяні звичаї в Явірнику.— С. 3.

⁴⁵ Бугера Іван, отець. Звичаї та вірування Лемківщини.— С. 23.

⁴⁶ Пентрин Михайло. Зымовы вірування.— С. 6.

⁴⁷ Шмайда Михайло. А іші вам вінчую. Календарна обрядовість русинів-українців Чехо-Словаччини. — С. 164.

ська магія. За допомогою певних дій і засобів лемки намагалися магічним чином забезпечити плідність і продуктивність своєї худоби, захистити чи вилікувати її від хвороб, уберегти від дії хижих звірів, злого ока та нечистої сили, тобто використовувався комплекс ритуальних заходів, які належать до сфери охоронної і продуктивної магії (намагання вберегти худобу від «поганого ока», відьом, забезпечити її репродуктивність і молочність тощо).

4.2.1. Худоба

У с. Збоїска Сяніцького повіту господар після того, як урочисто покормив худобу, набирає жменю гороху і підкидає до стелі, щоб у наступному році було у нього так багато живини, як гороху, і щоб вона була «гойна» — здорована і породиста — висока до стелі (принцип уподібнення)⁴⁸.

У лемківських селах Словаччини у переддень Різдва, коли пекли крачун, всередину цього тіста вкладали пляшечку з медом, стручок часнику та зав'язану в шматинці сіль. Цей крачун з часником та сіллю зберігали на столі аж до Нового року, потім їх виймали і давали з'їсти корові. Часник, який був у Різдвянуому крачуні, забезпечував здоров'я корові на цілий наступний рік, а сіль оберігала її від того, щоби «босорки» (відьми, чарівниці) не могли відбирати у неї молоко⁴⁹.

Про здоров'я худоби, яка була великим годувальником сім'ї, дбали навіть малі діти, самі навіть того не усвідомлюючи, але виконуючи укорінену традицію. Коли газда вносив до хати перед Святим вечором сніп соломи і розстеляв її на долівці, діти качались по ній, вистрибували, наслідуючи голосами домашніх тварин, щоб тим добре велося.

У деяких лемківських селах Словаччини до Святої вечері господині готували великий пиріг з капустою. Коли такий пиріг вда-

⁴⁸ Зап. від Кіцери Емілії Семенівни, 1929 р. н., с. Збоїска Сяніцького повіту.

⁴⁹ Шмайді Михайло. А іші вам вінчую. Календарна обрядовість русинів-українців Чехо-Словаччини. – С. 166.

вався гарним, гладким, то вони тішилися, що і така повна, гладка і гарна буде їхня корова. Якщо ж пиріг розтріскувався і капуста витікала, то вони сумували, бо вірили, що втратять корову⁵⁰.

На Новосандеччині на Святий вечір давали корові лід із стріхи («під огін цампель»), «жеби ся не ґзила». «Як на Різдво зіст хліба з маслом при коровах, то корови будут ся добре пасти»⁵¹ (поїдання хліба з маслом уподібнюється до поїдання коровою кормів). «По Вечері бере пастух лижки, зв'язує разом і вкладає їх до снопа, жеби ся статки (худоба. – М. Г.) в літі не розлізали. Так само іде до стайні, почиркає лижками, жеби ся статки в літі не ґзили»⁵² – те ж саме уподібнення. У с. Дубрівці, «жеби ся статки в літі не ґзили», зв'язували соломою чи сіном ложки і клали під сіно на столі⁵³. Те саме дійство виконували діти-пастухи з метою, аби «вліті корови не тратилися на пасовиську»⁵⁴, не розходилися, лише трималися разом⁵⁵. (Ця традиція розповсюджена абсолютно по усій Лемківщині – про це засвідчили усі респонденти).

Щоб пастухові впродовж року корови трималися купи, зв'язували ложки після Святої вечері соломою, яка була в хаті, і клали їх під стіл, який був обведений ланцюгом⁵⁶.

Була ще й така традиція: дорослі робили з соломи перевесла, зв'язували ложки і ховали в хаті в соломі. Потім казали дітям-пастухам їх шукати. Як швидко їх діти знайдуть, так швидко вони влітку знайдуть в лісі свої корови, якщо ті загубляться⁵⁷.

Під час Різдвяної Всенічної відправи чарували пастухи: вони вилазили на горище церкви, при тому брали зі собою мотузку. Коли задзвонили перший раз – пастух зав'язував пер-

⁵⁰ Там само. – С. 168.

⁵¹ Бутера Іван, отець. Звичаї та вірування Лемківщини.– С. 22.

⁵² Там само.– С. 23.

⁵³ Зошак Михайло. Свят-вечір і народні повір'я.– С. 10.

⁵⁴ З лемківських народних звичаїв.– С. 6.

⁵⁵ Txir Любомир. Різдвяні звичаї в Явірнику.– С. 3.

⁵⁶ Шмайда Михайло. Повір'я та приказки.– С. 100; Бортнянський Ю. Святий вечір в нашім селі.– С. 10.

⁵⁷ Шмайда Михайло. А іші вам вінчую. Календарна обрядовість русинів-українців Чехо-Словаччини. – С. 185.

ший вузлик, вдруге — другий вузлик, і так до дванадцяти (під час цієї відправи дзвонять 12 разів). З тією мотузкою виганяв навесні худобу, і взагалі тримав її при собі на пасовиську постійно. Тільки-би загубив худобу — розв'язав перший вузлик на мотузці — тут же і худобу знайшов⁵⁸. Щоб корови швидко бігали, газдиня брала один лісковий прут, який колядники-віншувальники носили зі собою (с. Олька), і «пошвикала» ним попід ноги, — а малі хлопці підскакували⁵⁹. (Принцип уподібнення — щоб корови так швидко бігали (перебирали ногами), як хлопчики-колядники).

Аби корова **щасливо родила**, у с. Збоїска Сяніцького повіту господиня на Велію удосвіта брала обрус («порток»), прайник і, аби ніхто її не бачив, бігла на річку, кілька разів побила прайником той обрус, а потім бігцем до стайні і три рази вдаряла ним корову, примовляючи: «Жеби'сь так скоро родила, як я скоро прала»⁶⁰.

У с. Вавринець (Пряшівщина) у Святвечірній ритульний хліб, яким мали частувати корів, запікали шипшину свербогуз («шипшина собача»), «жебы на червоно не мочили»⁶¹. Це також зразок уявного уподібнення: щоб корова не захворіла на «червінку», запікали червоні плоди шипшини, які своїм кольором мали б перебити, перебороти хворобу, яка має прояви червоного кольору. На Снинщині (с. Звала) з профілактичною метою, щоб у корів не боліли ноги, на Святвечірній стіл клали, крім іншого, й шипшину з піском⁶².

Про високий надій молока від корови ворожили на словацькій Лемківщині так: коли на Святий вечір господиня йшла до потоку митися, то брала зі собою дійницю. Зачерпала у неї воду, але так, щоб ніхто цього не бачив, і приповідала:

⁵⁸ Шмайда Михайло. А іші вам вінчую. Календарна обрядовість русинів-українців Чехо-Словаччини. — С. 192.

⁵⁹ Там само. — С. 188.

⁶⁰ Там само. — С. 175.

⁶¹ Вархол Надія. Рослини в народних повір'ях русинів-українців Пряшівщини. — Пряшів; Едмонтон: Видавництво «EXCO s. r. o.», 2002. — С. 79.

⁶² Там само. — С. 80.

*Водичко, ворданичко,
Будь мі спомочничко,
Я беру своїй корові млічко⁶³.*

В іншому селі, коли господиня зачерпала до дійниці воду, то приповідала: «З розтічків, з потічків, з панського маюра до моого дійника!»⁶⁴. Ще в іншій місцевості, коли вся сім'я йшла на потік митися, один з членів сім'ї входив босий у воду, а інший питав: «У чим стоїш?» Той відповідав: «По кістки у молоці, а по коліна у зметанці!»⁶⁵ (принцип уподібнення).

У с. Фльоринці дочка чи син приносили на Велію до хати повні відра води і говорили: «На щестя, на здоров'я, на tot Новий рік». Хтось з батьків відповідав: «Боже заплат, — отколь ідеш, полазнику? Што несеш? Сідай же!».

— «З поводнього»⁶⁶. Несу масло, сир, сметану і моц вшитого доброго»⁶⁷ (принцип уподібнення). Така бесіда мала б забезпечити так багато молочних продуктів, ніби приніс збір від усієї громади села. У селах Милик, Андріївка і Щавник побутувало таке повір'я: «Як ґазда принесе на Велию воду з ярка, то ґаздиня ся звідує: «Що-с приніс?» Газда каже: «Саму сметанку»⁶⁸.

У Явірнику на Сяніччині для доброго збору коров'ячого молока, його жирності, щоб було добре масло, на Святий вечір виконували таке дійство: під час споживання страв господар відкидав до «дійничка» або масници, перев'язаної перевеслом із соломи, по три ложки кожної страви (як і на всій Лемківщині, після Вечері господиня цими стравами обділяла усіх тварин і усю птицю). Потім поколотив масницею і промовляв: «Коли схочу — заколочу масло, як голову»⁶⁹.

Щоби були здорові коні у деяких селах у переддень Різдва зранку господарі запрягали їх і їхали в ліс по дрова. Виїзд кіньми

⁶³ Шмайдіа Михайло. Повір'я та приказки.— С. 100

⁶⁴ Його ж. А іші вам вінчую. Календарна обрядовість русинів-українців Чехо-Словаччини. — С. 177.

⁶⁵ Там само.

⁶⁶ З дав. поль. Powodne — данина, яку стягували зі селян. — Прим. ред.

⁶⁷ Сивицький Микола. Різдво.— С. 105.

⁶⁸ Бутера Іван, отець. Звичаї та вірування Лемківщини.— С. 21.

⁶⁹ Тхір Любомир. Різдвяні звичаї в Явірнику.— С. 3.

саме у цей незвичайний день очікування народження Бога-Сина мав забезпечити коням здоров'я і велику працездатність.

Як бачимо, у цих прикладах дуже увиразнюються вірування та магічні уявлення про добробут та здоров'я домашніх тварин.

4.2.2. Свійська птиця

Багато повір'їв стосувалося добробуту свійської птиці.

Кури. У Явірнику на Сянічині цю пшеницю, у яку була вstromлена різдвяна свічка, зберігали до Щедрого вечора, а потім нею кормили домашню птицю, щоб добре неслася⁷⁰.

У лемківських селах Словаччини було повір'я, що не можна на Велію кликати вголос курей, бо якби сусідка почула, що господиня кликала «тю-тю», «тю-тю», то в той час могла б приповісти: «Твої курочки, мої яєчка»⁷¹. У Галичині, зокрема в с. Зіболках Жовківського повіту, також зафіксоване повір'я, що не можна кликати курей, та тільки на Різдво, і тому, що «кликати» вважалося роботою, а робити на Різдво не можна⁷².

У с. Чабині в той день давали курям їсти до колеса з ланцюгом (щоб трималися купи), і зовсім їх не кликали, щоб сусідка не чула і не сказала «Тютьочки твої, яєчка мої». В такому випадку кури б неслися на обійті сусідки. В інших лемківських селах Словаччини давали на Велію курям їсти до решета, примовляючи: «Жеби сте тівко мали яєць, як не решеті дірок». Ще в іншій місцевості хлопці бігали попід вікнами сусідських хат, викрикуючи: «Жебы нашы курки бывали несливы, а ваши дресливы»⁷³.

Під час Святої вечері добре було сидіти на перевеслі зі соломи — тоді кури і гуси не будуть розбігатися⁷⁴.

⁷⁰ Тхір Любомир. Різдвяні звичаї в Явірнику.– С. 3

⁷¹ Шмайдя Михайло. Повір'я та приказки.– С. 101.

⁷² Пастернак Ярослав. Звичаї та вірування в с. Зіболках Жовківського повіту.– С. 329.

⁷³ Шмайдя Михайло. А іші вам вінчую. Календарна обрядовість русинів-українців Чехо-Словаччини. – С. 165.

⁷⁴ Blin-Obert Danuta. Rok obrzędowy u Łemków. – S. 319.

У селах Милик, Андріївка та Щавник (південно-західна Лемківщина) на Велію давали курям сніг, «жеби ся добре несли». Несучість курей на наступний рік визначали і по зорях. «Як на Велию по Вечері вийде на двір і сут рідко звізді, то ся того року кури не будуть нести, а як густо, то ся будуть добрі нести»⁷⁵. Таке саме повір'я побутувало і в Галичині⁷⁶. Несучість курей на наступний рік визначали і по способі їхнього поводження: «Як ся на Велию дає курам їсти, то як їх кличе і вони летят, то ся добрі будуть нести»⁷⁷.

У Свіржові Руській коли господиня все поставила на стіл до Святої вечері, то на хвилинку присіла край столу, щоб кури добре неслися⁷⁸.

У Валентівцях (словацька Лемківщина) коли господиня на Святий вечір кидала різні страви до дійника, то квокала, щоб неслися кури⁷⁹. Щоб господиня навесні мала багато квочок, вона на Святий вечір сідала на солому, підгрібала її довкола себе і тричі квокала: «кво, кво, кво»⁸⁰. На Велію газдиня підбілювала челюсті печі та сідала на припічку, щоб кури добре квокали⁸¹.

Гуси. Аби велися гуси, на Велію, коли господиня встромляла калач (крачун) до печі, кликала когось з домашніх, щоб потримали під лопатою, на якій було тісто, гуску. Така дія сприяла тому, щоб гусаки топтали гусок і щоби було багато гусят. У Чабинах з цією ж метою в хату приносили перед Вечерею гуску, господиня намостила їй голову медом і поносила біля столу⁸². «Жеби било дуже гусят», на «Велию даєся солому до кошика»⁸³.

⁷⁵ Бутера Іван, отець. Звичаї та вірування Лемківщини.– С. 22, 21.

⁷⁶ Пастернак Ярослав. Звичаї та вірування в с. Зіболках Жовківського повіту.– С. 329.

⁷⁷ Шмайда Михайло. А іші вам вінчую. Календарна обрядовість русинів-українців Чехо-Словаччини. – С. 181.

⁷⁸ Зап. від Щерби Анни Омелянівни, 1927 р. н., с. Свіржова Руська Ясельського повіту.

⁷⁹ Шмайда Михайло. А іші вам вінчую. Календарна обрядовість русинів-українців Чехо-Словаччини. – С. 181.

⁸⁰ Його ж. Повір'я та приказки.– С. 101.

⁸¹ Сивицький Микола. Різдво.– С.103.

⁸² Шмайда Михайло. А іші вам вінчую. Календарна обрядовість русинів-українців Чехо-Словаччини. – С. 166, 181.

⁸³ Бутера Іван, отець. Звичаї та вірування Лемківщини.– С. 23.

4.2.3. Бджоли

Перед початком Святої вечері пасічник, вмочивши палець у мед, натирає ним вічко вуликів, щоб забезпечити цим магічним засобом дохід у господарстві наступного року⁸⁴. Перед Вечерою пасічник ішов на пасіку, молився три рази «Отче наш», «покльопав до уля» і тричі приповідав: «Абы сте, пчолы, дали по два рої», «Аби сте, пчолы, не рушили никого», «Аби сте, пчолы, носили меду аж із третього хотаря»⁸⁵ (с. Підгородці, словацька Лемківщина). Таке постукування до вулика та примовляння до бджіл перед Святою вечерою асоціюється із їх будінням у випадку, коли помер їхній господар⁸⁶. Ця традиція ґрунтується на семантичному зіставленні сну і смерті: прадавніх уявленнях про позатісне перебування душі під час сну (бджіл) й небезпеку, яку для неї становить зустріч із душою померлого господаря, внаслідок чого померлий міг би забрати бджоли у потойбіччя із собою.

Світоглядними уявленнями зумовлена вимога до бджолярів-лемків залишатися на Святвечір у господі, щоб бджоли під час роїння не покидали пасіку⁸⁷. Пасічники-лемки на Святий вечір не ходили по горищі («поді»), щоб їх бджоли не сідали високо і не втікали під час роїння⁸⁸.

4.3. ЗАПОБІГАННЯ ВІД БОСОРОК, ШКІДНИКІВ ТА ХИЖИХ ЗВІРІВ

4.3.1. Босорки

Дослідники народних традицій упродовж XIX – XX ст. зафіксували значну кількість обрядодій у зимовому циклі, які

⁸⁴ Majewski E. Pszczola (*Apis mellifica* L.) w pojęciach i praktykach ludu naszego. – S. 429.

⁸⁵ Шмайдо Михайло. Повір'ята приказки. – С.104.

⁸⁶ Гузій Роман. З народної танатології: карпатознавчі розсліди. – С. 276.

⁸⁷ Janota E. Bardyjów. Historyczno-topograficzny opis miasta i okolicy. – Kraków, 1862. – S. 111.

⁸⁸ Гривна В. Народні звичаї Маковиці. – Пряшів, 1973. – С. 154.

були спрямовані на те, аби захистити худобу від усякого негативного впливу, «поганого ока», всякого роду чарівників (чародійників, відьом, босоркань), які зналися з «нечистою силою» і були її уособленням. Босорки – це жінки, які ніби записали свою душу дияволу. Диявол за це обдарував їх величими здібностями: перетворюватись або когось перетворювати в різні істоти: жабу, змію, кота, свиню, коня тощо, літати у повітрі, красти у чужих корів молоко⁸⁹. Отож, народна фантазія переробила міфічні образи відьом на звичайних людей з незвичайною надприродною силою. Але всі ознаки відьом вказують на їх давній чисто міфічний характер. В народних оповідях вони тримають у руках град, дощ, росу, хмари, бурі, перетворюються звірами.

Відьми доять корови і безпосередньо, і надприродними силами. Скільки відьма може сягнути оком – там вона має силу наслати голод і відняти молоко у корів. Часом відьми доять молоко прямо зі стріхи, підставивши дійницю⁹⁰.

За народними віруваннями, «босорки» також можуть змінити свою подобу й у вигляді пса, кота, жаби чи клубка – чорного чи вогненного, прокрастися до стайні та «відібрati» молоко («манну») від «маржини» (худоби)⁹¹, насилати хворобу на худобу тощо саме тому, що вони зналися з «нечистою силою». Аби вберегти не лише себе, а й худобу від наслідків можливих контактів з «небажаними гостями», які несуть небезпеку для світу живих, застосовували відповідні обереги. Так, на північній Лемківщині (с. Чорноріки Кроснянського повіту) свяченим маком обсипали перед Святою вечерею довкола хати, примовляючи: «Той мені пошкодить, що той мак позбирає»⁹².

У с. Збоїска Сяніцького повіту окроплювали хату свяченою водицею, потім посипали свяченим маком і сіллю. А під порогом затовкували цей мак зі сіллю у шпаринку, щоб до хати бі-

⁸⁹ Мушинка Микола. Календарні обряди та поезія.– С. 304.

⁹⁰ Нечуй-Левицький Іван. Світогляд українського народу.– С. 103, 104.

⁹¹ Там само.– С. 104.

⁹² Зап. від Нейлик Євгенія Йосипівна, 1933 р. н., с. Чорноріки Кроснянського повіту.

да не приходила⁹³. Захисну силу від босорок, лихого ока, хвороби і хижого звіра мало полум'я запаленої свічки, з якою перед Святою вечерею господар дому з дітьми обходив усю свою жину у стайні (щоб її почастувати), а також коли у деяких місцевостях Лемківщини господар зі свічкою, кутею (ложкою чи іншою міркою), хлібом та медом, перш, ніж засісти до Вечері, тричі обходив довкола хати – відмежовування свого від чужого, недоброго, від зла.

Сучасна наука трактує лихе око як самостійну семантичну одиницю, що входить в архетипну модель світу. Очі сприймаються як «вхід» у внутрішнє, заховане, потаємне в людині, в його душу, а в кінцевому підсумку – в інший світ, звужений до меж людського тіла. Відома символіка око – «вікно» в потойбічний світ розкриває універсальність впливу лихого погляду як каналу одностороннього зв'язку зі злом, шляху, який веде до кожної людини і до всього, що їй належить. Цим каналом може транслюватися будь-яка негативна інформація, тобто спричинятися будь-яка шкода⁹⁴. Варто зауважити також, що вікно здавна сприймалося як об'єкт прямого каналу зв'язку зі світом предків, з «тим» світом. Саме тому, як уже вказувалося, під час Святої вечері відчиняли вікно і кидали ложку гороху для вовка, «жеби зме не мали од тя страху»⁹⁵, Мороза, Бурі⁹⁶, кликали шкідників тощо.

Аби босорки не відбирали молоко у корови, на Святий вечір господиня непомітно входила до стайні і зліва направо обсипала корову маком, приповідаючи: «Не зато ті роблю, жебы ся зло дашто стало, лем жебы ся не стало зло аны за єден мацок» (с. Писана)⁹⁷. Босорки мали той мак збирати. Подекуди по-

⁹³ Зап. від Кіцери Емілії Семенівни, 1929 р. н., с. Збоїська Сяніцького повіту.

⁹⁴ Байбурин А. К. Ритуал в традиционной культуре. Структурно-семантический анализ восточнославянских обрядов. – С. 206; Цивьян Т. В. Защита от дурного глаза: пример из балканской традиции // Исследования в области балто-славянской духовной культуры: Заговор. – М., 1993. – С. 166–167.

⁹⁵ Шмайда Михайло. А іші вам вінчую. Календарна обрядовість русинів-українців Чехо-Словаччини. – С. 182.

⁹⁶ Мушинка Микола. Календарні обряди та поезія.– С. 295.

⁹⁷ Шмайда Михайло. А іші вам вінчую. Календарна обрядовість русинів-українців Чехо-Словаччини. – С. 184.

сипали кругом хати маком, ідучи «за сонцем». Мотивували це тим, щоб упир, «босуркан» не заходив⁹⁸. У деяких селах замикали стайню, «жеби штріга (відьма, босорка. – М. Г.) за tot час молока не забрала»⁹⁹.

На Лемківщині був відомий ще один метод відганяння босорок. 15 днів перед Святим вечором потрібно кожен день відкладати по одному поліну та по одній металевій шпильці. У переддень Різдва металеві шпильки впихали в марлю (полотно), куди цідили молоко, і варили молоко з тим полотном зі шпильками на вогні з 15 полін. Ті шпильки мали колоти чарівниць, від чого ті повтікають¹⁰⁰.

На південній Лемківщині побутувало повір'я по «Луцкин стілець», за допомогою якого можна було побачити чарівниць (босорок). 26 грудня (13 грудня за ст. ст.) Західна Церква обходила свято Луції (Луцка). У цей день треба почати майструвати стілець, і впродовж 12 днів, аж до Вілії, робити його. Після Святої вечері на Всенічній літургії требастати на нього, тоді можна бачити чарівниць (босорок). Правда, чарівниці могли жорстоко помститися такому чоловікові, коли він оприлюднив котrusь. «Ще й сьогодні у лемківських селах (Словаччини. – М. Г.) можна почути десятки конкретних історій про такі випадки»¹⁰¹.

4.3.2. Шкідники та хижі звірі

Великої шкоди господарству завдавали усілякі шкідники, зокрема гусениці, горобці, миші, кроти, яструби, а також хижі звірі, і тому на Святий вечір намагалися їх задобрити, аби вони не шкодили у господі. Так, перед Святою вечерою, як господар ішов до стайні із «крачуном» і з нього відламував по куснику

⁹⁸ Усачева В. В. Мак // Славянские древности: Этнолингвистический словарь. В 5-ти т. / Под ред. Н. И. Толстого. – М., 2004. – Т. 3. – С. 170

⁹⁹ Бугера Іван, отець. Звичаї та вірування Лемківщини.– С. 24.

¹⁰⁰ Blin-Olbert Danuta. Rok obrzędowy u Łemków. – S. 319.

¹⁰¹ Мушинка Микола. Календарні обряди та поезія. – С.292–293.

худобі, то потім кидає шматок **мишам**, щоб вони цілий рік були ситі і не чіпали його збіжжя: «Тут мате tot хліб, а жеби сте не їли зерно»; «Тут вам завдав, мыши, на цілий рік, жебы сте мі веце не рушали!»¹⁰² – приповідав він (с. Валентівці).

Щоб горобці були на прийдешній рік ситі і не поїдали зерна, у лемківських селах Словаччини була така традиція: коли діти сидали за стіл до Святої вечері, господиня відчиняла середнє вікно і кричала: «Воробці, подьте вечеряти»¹⁰³. Закликання вечеряти воробців зафіксував Я. Пастернак у с. Зіболках Жовківського повіту (Галичина): «При Вечери бере господар лижку тіті (куті) і кидає на стелю зі словами: «Пташиньита-воробльита, ходіть до нас тіті їсти; як не прийдете нині, не загльидайте николи на наше поле». То так, аби воробці не їли вліті збіжа»¹⁰⁴.

«З Велиї дається спопок на дручик, жеби птахи їли», та щоби не їли збіжжя влітку та восени, – зафіксував о. Іван Бугера народне Різдвяне повір'я зі сіл Милик, Андріївка і Щавник (південно-західна Лемківщина)¹⁰⁵. У с. Сулин (словацька Лемківщина) проти шкоди від горобців ворожили тим, що під час Святої вечері ніхто не смів з-за столу виходити і пити воду¹⁰⁶. Повір'я, пов'язане із питтям води, побутувало у селах Милик, Андріївка та Щавник. «Як на Велию піс воду, то вороблі будуть зерно дзьобати». «Як ся їст на Велию, то не треба відходити, бо пташки будуть дзьобати зерно»¹⁰⁷.

В Бортному газда вносив до хати косу, клепав її та приказував: «Зверино, пташино, сходися до ме на Вечірю!». Три рази так запрошує в усіх птахів і тварин, щоб яструб не крав курей, а вовк кіз та овець¹⁰⁸.

Щоби кроти не рили кротовин, навесні туди вкладали частник, що був на столі на Святий вечері. У Чабинах, щоби на лу-

¹⁰² Шмайда Михайло. Повір'я та приказки . – С. 104.

¹⁰³ Там само.

¹⁰⁴ Пастернак Ярослав. Звичаї та вірування в с. Зіболках Жовківського повіту.– С. 328.

¹⁰⁵ Бугера Іван, отець. Звичаї та вірування Лемківщини.– С. 21.

¹⁰⁶ Шмайда Михайло. Повір'я та приказки .– С. 104.

¹⁰⁷ Бугера Іван, отець. Звичаї та вірування Лемківщини.– С. 20, 21.

¹⁰⁸ Сивицький Микола. Різдво . – С. 106

ках не рили кроти кротовин, господар під час Вечері клав на стіл капелюх¹⁰⁹.

Аби влітку не було гусениць, у с. Валентівцях капусту на Святу вечерю не солили¹¹⁰.

У с. Вагринці коли господиня кидала під час Святої вечері до дійника капусту, казала: «Подьте, гусениці, на капусту, то як не прыйдете, то не ходьте цілий рік!» Це було ніби якесь магічне застереження, щоб влітку гусениці не поїдали розсаду¹¹¹. На південній Лемківщині коли господиня давала до Вечері капусту, запитувала, чи вона добра. Всі гуртом давали заперечливу відповідь, на що господиня говорила: «Бодай наша капуста била недобра гусеницам і попеліцам»¹¹².

Багато повір'їв було пов'язано з безпекою свійської птиці. Так, аби яструб не крав курей (не мав часу красти), у переддень Різдва «запинають кужіль з веретеном, щоби (він, яструб) цілий рік пряв»¹¹³. У Чабинах таку ж дію виконувала господиня тоді, як поставила в піч пекти крачун. Обкрутила клоччя на тріску і на куделі віднесла до курника. Там цю тріску кидала «тхорьові» зі словами: «На ті, тхорю, прясти, а не нашы куры красти»¹¹⁴. До колеса господар сипав збіжжя і кликав «ко-ко-ко», «тю-тютю», щоб кури добре неслися і не відходили від хати»¹¹⁵.

У лемківських селах Словаччини (зокрема, у Гостовицях) господиня брала кілька неповних веретен пряжі і обводила нею довкола хати. Порожні веретена відносила на горище, запихала їх у кожен ріг хати, приповідаючи: «Ту можете, тхорі і паткані (щурі. – М. Г.) прясти, а не нашы куры красти». Або ж: на Святий вечір, коли клали на вівсяний сніп обрус, а на нього крачун,

¹⁰⁹ Шмайд Михайло. А іші вам вінчую. Календарна обрядовість русинів-українців Чехо-Словаччини. – С. 179, 181.

¹¹⁰ Там само.– С. 181.

¹¹¹ Там само. – С. 180.

¹¹² Мушинка Микола. Календарні обряди та поезія. – С. 294.

¹¹³ З лемківських народних звичаїв.– С. 6.

¹¹⁴ Шмайд Михайло. А іші вам вінчую. Календарна обрядовість русинів-українців Чехо-Словаччини. – С. 175.

¹¹⁵ Тхір Любомир. Різдвяні звичаї в Явірнику. – С. 3.

Розділ 4

то під обрус застромляли замкнену колодку, «щоб влітку вовки мали замкнені морди перед худобою» (с. Красний Брід)¹¹⁶, стайню замикали на колодку під час Вечері, «щоб дики хижаки позамикали свої паці» (с. Волівці)¹¹⁷.

Замикання, обведення «сильними» речами символізувало створення непрохідної межі між полярними семантичними сферами «свого» і «чужого», через те створювався недоступ шкідників, хижаків (тхорів, щурів, вовків, усіх хижаків взагалі).

Великою загрозою для худоби на пасовиську були **хижі звірі, зокрема вовки**. Аби уберегти від такої небезпеки свої статки, господарі створювали проти них усілякі заклинання, дійства чи молитви. Так, у с. Гостовицях господиня так заклинала вовків:

*Буду я молитися:
Святого Николая – Отче наш,
І промовку про тебе, вовку,
Жебысь мав замкнутый пыск,
Жебы ті курчало по брісі,
Як на полі, так і в лісі,
Жебы з тобов кархы ламало,
Як і во дни, так і в ночи,
Жебы'сь здох!
А до мойой худобы:
Корів, конів, кіз і овец,
Жебы ті кысткы поламав гостець!*

Це заклинання закінчувалося молитвою «Огради мя, Господи, силою животворящого креста, ким мя сохранить от шыткого зла»¹¹⁸. Отож, тут поєдналися язичницькі заклинання злих сил (хижака вовка) і християнські вірування — молитва від злих сил, нечисті, лукавого, який міг би бути у подобі вовка.

¹¹⁶ Шмайда Михайло. А іші вам вінчую. Календарна обрядовість русинів-українців Чехо-Словаччини. – С. 184, 168.

¹¹⁷ Різдвяні звичаї в Карпатській Україні.– С. 5.

¹¹⁸ Шмайда Михайло. А іші вам вінчую. Календарна обрядовість русинів-українців Чехо-Словаччини. – С. 184.

Повсюдно дотримувались певних заборон протягом всього святкового періоду від Різдва до Йордану. Навіть у будні між святами лемки не мотали ниток і не золили напряденого, щоб вовки і смерть не замоталися до села. Дітям забороняли їсти хліб на подвір'ї, щоб потім вовки не нападали на худобу¹¹⁹.

4.4. ВОРОЖІННЯ НА ТАЛАН ТА ЗДОРОВ'Я В НАСТУПНОМУ РОЦІ

За характером поведінки у Різдвяні дні ворожили і на **талан**, **долю**, **та здоров'я** впродовж наступного року. За повір'ям українців, доля живе не при кожній людині від її народження. Часто її треба шукати¹²⁰. У передріздвяний і різдвяний час ніхто не смів гніватися чи сваритися, бо вірили, що як буде поводитися у переддень Різдва, то так буде цілий рік: «Як на Велию буде битий (приміром хлопець від вітця), то цілий рік буде битий»; «Жеби на Велию не прийшов до хіж перший бортак (слабоумний), лемений, цекавий хлоп або хлопець»; «Як на Велию увидит смутного (сумного), то цілий рік буде смутний, а як веселого, то цілий рік буде веселий»; «Не дай Боже, жеби на Велию хтось прийшов в кожуху, бо будутся чиряки тримати»; «Як на Велию їст грушки й яблука, то буде мати чиряки й струпи»; «Жеби впродовж року не кусали блохи, треба на Велию вскочити до води й скорі втікати до хіжі»; «Як на Велию рушат веретеном, то в літі будутся довгі (вужі, гадюки. — М. Г.) пльонтати»; «Як на Велию носит дуже дров і трісок, то буде мал щесця до грибів»¹²¹. «Што ся зробить злого на Велию, то через цілий рік буде ся повторювало»¹²².

Щоб цілий рік гріш тримався хати, під тарілку, в якій подавали на Святий вечір горох, клали гроши¹²³. В іншій місцевості,

¹¹⁹ Там само. — С. 258.

¹²⁰ Гнатюк Володимир. Нарис української міфології. — С. 162.

¹²¹ Бутера Іван, отець. Звичаї та вірування Лемківщини. — С. 21–22.

¹²² Гудак Василь. Великий дарунок.— С. 6.

¹²³ Зошак Михайло. Свят-вечір і народні повір'я.— С. 10.

аби велися гроші впродовж року, після Вечері, коли йшли на Всенічну літургію, грішми милися: «Перед виходом до церкви кождий мусів мытися грошами. Газда давав кожному пару monet, tot зануряв руку з грошами до шаплика з водом і потирав лице»¹²⁴. Найважливішим було, аби до Святого вечора повернути усі борги, щоб у наступному році не заборговувати¹²⁵. Аби був добробут в господарстві, старались на Велію позичити гроші в жида. На забезпечення добробуту у наступному році був ще інший спосіб: «вкрасти в сусіда поліно або принести хоча тріску, але так, щоб ніхто не бачив»¹²⁶.

Коли господиня готовала Вечерю, то слідкувала, щоби не поналивати на долівці, бо тоді завелися б блохи¹²⁷. В іншій місцевості це означало, що цілий рік буде в хаті поналивано: «Як ся на Велию наліват по хіжі млаки (калюжі. – М. Г.), то цілий рік буде мокро»¹²⁸.

Коли на Велію господар вносив солому до хати, «дітиска розстеляли на підлозі її, катулялися і бздыкалися (перекидалися через голову) в знак того, що будуть рости здоровы, а біда буде коло них перекочуватися і буде їх минати»¹²⁹.

Під час Святої вечері не можна було вставати з-за столу і йти пити воду, щоб були здорові зуби і не боліли та щоб улітку, як буде сильна спека на полі, можна було витримати без води (с. Валентівці, східна частина словацької Лемківщини)¹³⁰. Те саме повір'я про заборону пити воду на Святвечір («бо у жнива дуже схочеться пити, а то зло, небезпечно пити воду в жнива», щоб, напившись із криниці чи джерела, не захворіти) зафіксоване і в Галичині¹³¹. У цих повір'ях поєднують-

¹²⁴ Бортнянський Ю. Святий вечір в нашім селі.– С. 10.

¹²⁵ З лемківських народних звичаїв.– С. 6.

¹²⁶ Сивицький Микола. Різдво.– С. 106.

¹²⁷ Шмайда Михайло. А іші вам вінчую. Календарна обрядовість русинів-українців Чехо-Словаччини. – С. 166.

¹²⁸ Бутера Іван, отець. Звичаї та вірування Лемківщини.– С. 21.

¹²⁹ Пенгрин Михайло. Зимовы вірування.– С. 6.

¹³⁰ Шмайда Михайло. А іші вам вінчую. Календарна обрядовість русинів-українців Чехо-Словаччини. – С. 181.

¹³¹ Пастернак Ярослав. Звичаї та вірування в с. Зіболках Жовківського повіту.– С. 329.

ся різдвяна вечеря із жнива — турбота про врожайний період року.

У лемківських селах східної частини Словаччини заборона пити воду під час Вечері запобігала також, щоби зуби не боліли¹³² та (заборона виходити з-за столу для того, щоб пити воду) — щоб сім'я протягом цілого року трималася купи¹³³ (виходити з-за столу означало руйнування священної таїни Святвечірнього дійства). (В інших селах, як уже вказувалось, повір'я, пов'язане із питтям води, запобігало шкоду горобців в господарстві)¹³⁴. Щоби не покидати впродовж року роботи, по Вечері найважливішим було не випускати ложки з рук¹³⁵. В Галичині, зокрема у с. Зіболках Жовківського повіту, не випускали ложки з рук, «аби в жнива крижі не боліли»¹³⁶.

Майже по всій Лемківщині був звичай мати на Святий вечір жебрака або когось іншого подорожнього, щоб добре велося в господарстві. (Семантика цього повір'я розкрита попередньо у рубриці 3. 3. 4. «Несподіваний гість на Святій вечері»).

У с. Орябині (словацька Лемківщина) перші колядники (15–16-річні юнаки) в руках носили прути з лози, один з яких на щастя в господі залишали на столі господареві¹³⁷.

На перший день Різдва з тривогою чекали первого гостя (полазника), від якого залежало щастя чи нещастя в родині. Вже зранку посилали до сусідів чи родини здорового хлопця, бо він принесе щастя. Жінка ж не була добрым полазником. Навпаки, жінка, зокрема стара, приносить у дім, куди вона прийшла, нещастя на наступник рік. Тому на Різдво жінки не виходили з хати або заходили до сусідів лише тоді, коли знали, що в них

¹³² Шмайдо Михайло. А іші вам вінчую. Календарна обрядовість русинів-українців Чехо-Словаччини. – С. 181.

¹³³ Мушинка Микола. Календарні обряди та поезія. – С. 295.

¹³⁴ Бутера Іван, отець. Звичаї та вірування Лемківщини. – С. 21; Шмайдо Михайло. Повір'я та приказки. – С. 104.

¹³⁵ Txir Любомир. Різдвяні звичаї в Явірнику. – С. 3.

¹³⁶ Пастернак Ярослав. Звичаї та вірування в с. Зіболках Жовківського повіту. – С. 328.

¹³⁷ Шмайдо Михайло. А іші вам вінчую. Календарна обрядовість русинів-українців Чехо-Словаччини. – С. 188.

Розділ 4

уже раніше був мужчина. Коли вже так сталося, що жінка була полазником, її називали «дюравцем», а як щось не повелося в господарстві, то газда тоді бідкався, що «напевно гнас бив дюравец полазником»¹³⁸. У Душатині «жебы не принести комусь до хижі своєї біди, було заведено, жебы на Різдво нігде не ходити. Хлопам дозволялося це робити аж пополудню і то йти вверх селом (вірили, що щистя йде здолу нагору)»¹³⁹.

«На Різдво газда й газдиня не можуть спати, бо буде цілий рік сплячий»¹⁴⁰, бо «заросте лен» (с. Душатин)¹⁴¹.

Щоби де не заховався у хаті «лихий», перед Святою вечерею знімають весь одяг з жердок на стінах¹⁴².

Під час Святої вечери до хати не смів входити хтось чужий, бо в такій хаті могло б статися нещастя. Майже по всій Лемківщині задля забезпечення родинної любові на наступний рік на Святвечір пили з одного келиха («як уже будемо пити з різних келішків, то й вже не будемо ся любити»)¹⁴³. Якщо під час Святої вечери почули надворі кукурікання півня, то вірили, що хтось недалеко в полі блудить, отже, бажали йому, щоб щасливо до хати дістався¹⁴⁴.

На здоров'я під час Різдвяних свят ворожили так: у переддень Різдва, коли смеркалось, йшли «домашні на потік митися, щоби всі хвороби попливли з водою»¹⁴⁵. У селі Волівці тієї ж традиції дотримувались, «жеби ноги не боліли»¹⁴⁶.

У с. Дубрівці коли йшли на ріку (потік) перед Святою вечерею і на Різдво перед сходом сонця митися, у відро клали гроші,

¹³⁸ Тхір Любомир. Різдвяні звичаї в Явірнику.– С. 3.

¹³⁹ Пенгрин Михайло. Зимовы вірування.– С. 6.

¹⁴⁰ Бугера Іван, отець. Звичаї та вірування Лемківщини.– С. 23.

¹⁴¹ Пенгрин Михайло. Зимовы вірування.– С. 6.

¹⁴² Різдвяні звичаї в Карпатській Україні.– С. 5.

¹⁴³ Зап. від.: Когута Петра Михайловича, 1919 р. н., с. Ріпник Кроснянського повіту; Бардун Марії Володимирівни, 1928 р. н., с. Ратнавиця Сяніцького повіту; Котирги Ганни Степанівни, 1930 р. н., с. Граб Ясельського повіту; Нестера Степана Івановича, 1920 р. н., с. Котань Ясельського повіту та ін.

¹⁴⁴ Сивицький Микола. Різдво.– С.106

¹⁴⁵ З лемківських народних звичаїв.– С. 6.

¹⁴⁶ Різдвяні звичаї в Карпатській Україні.– С. 5.

щоб були здорові, круглі, як гріш¹⁴⁷. — Принцип уподібнення. Але, фактично, ця традиція ґрунтуються на оздоровчій і очищальній силі води від хвороб, від минулорічних гріхів, від усього лихого, що підтверджують і наступні повір'я.

У Явірнику на Сяніччині хлопці після Святої вечері, щоб були здорові, йшли на ріку купатися, незважаючи на мороз. Тут побутувало повір'я, що коли зранку на Різдво вмиваєшся грішми, то будеш мати добре здоров'я і багато грошей¹⁴⁸. «Як на Різдво ся купати, то цілий рік буде здравий»¹⁴⁹.

«Жеби ноги не боліли, то треба скакати по блясі на шпаргеті (кухні. — М. Г.), як на Велию зварят вечерю»¹⁵⁰. «Жеби ноги не боліли» і «були тверді, як зелізо», — ставили їх на леміш під час Святої вечері (традиція, зафіксована на всій території Лемківщини). Вважалось, що фізична властивість предмета (його здатність різати, сікати, колоти) дійсна в переносному значенні: ним можна відсікти хворобу. Докладніше про це у подальшому тексті «Магічна функція заліза».

У с. Ольці, щоби ноги не боліли, господар, перед тим, як сідати до Святої вечері, мав стукнути ногою до печі¹⁵¹.

Не можна було під час Святої вечері спиратися на стіл ліктями, щоб руки не боліли (в інших випадках — щоб не вилягало збіжжя)¹⁵². Стіл (стіл-скриня) з найдавніших часів в українців та багатьох інших європейських народів, за світоглядними уявленнями, вважався «престолом Божим». На ньому завжди лежав хліб, а тому його можна було тільки торкатися.

У Ганчовій до Святої вечері варили біб і тим відварам мили лице, щоб не було корости. У переддень Різдва не можна було дмухати на вогонь, щоб не заробити корости на тілі в наступ-

¹⁴⁷ Зошак Михайло. Свят-вечір і народні повір'я.— С. 10.

¹⁴⁸ Txip Любомир. Різдвяні звичаї в Явірнику.— С. 3.

¹⁴⁹ Бугера Іван, отець. Звичаї та вірування Лемківщини.— С. 23.

¹⁵⁰ Там само.

¹⁵¹ Шмайда Михайло. А іші вам вінчую. Календарна обрядовість русинів-українців Чехо-Словаччини. — С. 178.

¹⁵² Blin-Olbert Danuta. Rok obrzędowy u Łemków. — S. 319

ному році. Щоб цілий рік мати здоров'я і силу, зранку у переддень Різдва обперізувались перевеслами¹⁵³.

Коли господар перед Святою вечерею обходив худобу і давав хліб гризунам, щоб вони не гризли його збіжжя, то примовляв: «Я вам давам кістяний зуб, а ви мі дайте желізний!» (с. Валентівці). Так господар випрошував, щоб і він, і вся його сім'я мали впродовж цілого року здорові зуби¹⁵⁴. — За принципом «хай збудеться».

На Галичині (с. Зіболки Жовківського повіту) та Яворівщині зафіксоване повір'я, що помиї зі Святої вечорі баби закопують під лаву і кроплять ними від уроків¹⁵⁵. Зафіксовано випадок у Карпатах, коли запалюють дев'ять стебелин з різдвяного дідуха і кидають їх на воду. Таким чином знімають вроکи¹⁵⁶.

В усіх цих випадках — пряме застосування очищальної сили двох природних стихій: води та вогню.

Життя чи смерть у наступному році. У Прислопі, Душатині та інших селах перед Святою вечерею господиня чи господар витягували з печі стільки червоних вугликів, скільки у хаті було челядників, тобто на кожного по вуглику. Коли скінчили вечеряти, то дивились на кожний вуглик і ворожили кожному його долю. Чий би вуглик погас, то на того б челядника випало в наступному році нещастя або той би помер. Чий вуглик жеврів найдовше, тому б випало мати велике щастя¹⁵⁷.

На південній Лемківщині після Вечері зв'язували ложки солом'яним перевеслом і кидали до дверей. Чия ложка випала з перевесла, той протягом року мав умерти, якщо перевесло розв'язалось і ложки розсипались, це означало, що розпадеться сім'я¹⁵⁸.

¹⁵³ Сивицький Микола. Різдво. — С.103.

¹⁵⁴ Шмайдо Михайло. А іші вам вінчую. Календарна обрядовість русинів-українців Чехо-Словаччини. — С. 172.

¹⁵⁵ Пастернак Ярослав. Звичаї та вірування в с. Зіболках Жовківського повіту.— С. 329.

¹⁵⁶ Галайчук В. Міфологічні уявлення про рослини.— С. 601.

¹⁵⁷ Шмайдо Михайло. А іші вам вінчую. Календарна обрядовість русинів-українців Чехо-Словаччини. — С. 178.

¹⁵⁸ Мушинка Микола. Календарні обряди та поезія.— С. 295.

На Лемківщині на щасливий рік ворожили, споглядаючи на полум'я Різдвяної свічки. Якщо свічка при Вечері світиться ясно, то буде добрий рік, а коли блимає й темнявіс – не буде великого гаразду¹⁵⁹. (Подібне повір'я зафіковане і в Галичині, тільки зі самого Різдува: «Як на Різдво в церкві съвітло тріщит, як гноти в съвічках на престолі пирскают, то буде громове літо»¹⁶⁰). Під час Вечері слідкували, чия тінь на стіні виявиться найдовшою, той найдовше поживе¹⁶¹.

Так само споглядали на дим від свічки, коли її по Вечері гасили: якщо йде до дверей – хтось з рідні помре або станеться якесь нещастя¹⁶². Як дим стелиться по хаті – також до похорону¹⁶³. (Коли дим від погашеної Різдвяної свічки стелиться по хаті, у Явірнику на Сяніччині вірили, що до весілля)¹⁶⁴.

У різдвяній обрядовості свічка була еквівалентом людському життю, аналогом магічного оберега, носія катартичної сили вогню, який може прогнати темні сили зла, а тому побутує така сила-силенна вірувань, пов'язаних із нею.

4.5. ВОРОЖІННЯ НА ДІВОЧУ ДОЛЮ

Різдво – пора ворожінь на дівочу долю. Дівчата з нетерпінням чекали Різдвяних свят. Вони хотіли дізнатися, чи будуть мати оглядників, чи цього року вийдуть заміж, який буде наречений, у яке село (в який бік) їх відведе суджений тощо. Вірили, що щастя Різдвяної ночі неодмінно напророчить на мило-го, судженого.

Деякі ворожіння відбувались у хаті, деякі надворі. З самого ранку у переддень Різдува (на Велію) дівчата замітали хату, сміт-

¹⁵⁹ Зошак Михайло. Свят-вечір і народні повір'я.– С. 10.

¹⁶⁰ Пастернак Ярослав. Звичаї та вірування в с. Зіболках Жовківського повіту.– С. 329.

¹⁶¹ Зошак Михайло. Свят-вечір і народні повір'я.– С. 10.

¹⁶² З лемківських народних звичаїв.– С. 6; Зошак Михайло. Свят-вечір і народні повір'я.– С. 10; Різдвяні звичаї в Карпатській Україні.– С. 5; Txip Любомир. Різдвяні звичаї в Явірнику.– С. 3.

¹⁶³ Бутера Іван, отець. Звичаї та вірування Лемківщини.– С. 22.

¹⁶⁴ Txip Любомир. Різдвяні звичаї в Явірнику.– С. 3.

Розділ 4

тя виносили під вербу до потічка і приповідали: «Жеби прышло за внов тівка оглядників, як на тій вербі конариців»¹⁶⁵. У Руській Порубі як дівчина зранку позамітала хату, кидала сміття у саду на яблуню чи сливку, примовляючи:

*Ці-р-р-р-р, воробці,
За внов, хлопці!
Жеби я тівко мала оглядників,
Як на тім стромі конариців.*

Потім вона поверталась до хати, де в сінях покрутилася довкола драбини, щоб парубки брали її до танцю.

У деяких селах хату замітали перед самою Вечерею. Щоб дівчина довідалась, звідки до неї завітають оглядники, вона виносила сміття тільки на подвір'я і наслуховувала, звідки чути гавкіт собаки. Якщо не було чути нічого, то їй треба було ще рік чекати на свого судженого¹⁶⁶.

На південній Лемківщині М. Шмайда зафіксував такі обрядодії: в Удолі дівчина як готувала страви до Святої вечері, помішувала їх ложкою, потім бігла до кучі і тією ложкою стукала до дверцят. Якщо порося хрюкнуло на перший стукіт, то це віщувало, що до року вона вийде заміж, якщо порося від хрюкнуло по кількох стукотах, то чекати їй ще кілька років до весілля¹⁶⁷. Подібний ритуал зафіксував М. Мушинка: після Вечері дівчина тричі стукала до дверей свинарника, примовляючи: «Рохну, рохну, ци шя видам того року»? Рохканням свиня давала позитивну відповідь, мовчанням — негативну¹⁶⁸.

Обрядодії із ложками зафіковані і в Галичині: «Дівчата виходять на двір і стріскають лижками (закалатають одною об другою), та з котрого боку пес обізветься, з того старости прийдуть»¹⁶⁹.

¹⁶⁵ Шмайда Михайло. А іші вам вінчую. Календарна обрядовість русинів-українців Чехо-Словаччини. – С. 169.

¹⁶⁶ Шмайда Михайло. А іші вам вінчую. Календарна обрядовість русинів-українців Чехо-Словаччини. – С. 170.

¹⁶⁷ Там само.– С. 171.

¹⁶⁸ Мушинка Микола. Календарні обряди та поезія. – С. 295.

¹⁶⁹ Пастернак Ярослав. Звичаї та вірування в с. Зіболках Жовківського повіту.– С. 328.

У с. Пенгрині був звичай, що коли дівчата йшли митися на ріку перед Святою вечерею, то насамперед забігали у сад і трясли сливкою, примовляючи:

Мужу, мужу,
Я тя рушу,
Бо уж мушу (Хотіли вийти заміж)¹⁷⁰.

Щоб дізнатися, чи вийдуть заміж, на Велію дівчата пізнім вечором бігли до сусіда по дрова, набравши їх в оберемок, вносили до хати і, відкладаючи по одному поліну, рахували: «не єден», «не два», «не три». Якщо парне число — до весілля, якщо непарне — треба чекати ще рік¹⁷¹. «Як на Велию дівка принесе не рахуючи до пари дров, то ся того року оддаст»¹⁷². Таку саму традицію ворожіння зафіксував Я. Пастернак у с. Зіболках Жовківського повіту на Галичині¹⁷³.

У с. Волівці перед Святою вечерею по спільній молитві газда тричі кидав квасолю до дверей (аби дочки вилітали з хати — виходили заміж), а ті намагалися її упіймати¹⁷⁴. Аналогічні дійства посилювали віру в правдивість таких прикмет і сприяли їхній живучості.

Респондентка зі Свіржови Руської згадує, як ворожили дівчата у їхньому селі. На Велію, як витягли з печі усе те, що там пеклося, то жар згорнули в куток. На ватральку (дерев'яний предмет, яким згортали жар в печі. — М. Г.) дівчина клала бубальки, намітивши кожну іменем хлопця зі села. Коли бубальки спеклися на тій ватральці, витягала, кликала кота. Кіт походив, побонюхував усі, а потім якусь одну з'їдав. Так дівчина визначала свого судженого¹⁷⁵. Або ж «прогнозували» і на кількість весіль у селі взагалі. Після Святої вечері давали їсти бубальки котові. Кожна бубалька означала якусь дівчину у селі. Скільки буба-

¹⁷⁰ Шмайдіа Михайло. А іші вам вінчую. Календарна обрядовість русинів-українців Чехо-Словаччини. — С. 177.

¹⁷¹ Тхір Любомир. Різдвяні звичаї в Явірнику.— С. 3.

¹⁷² Зошак Михайло. Свят-вечір і народні повірю.— С. 10.

¹⁷³ Пастернак Ярослав. Звичаї та вірування в с. Зіболках Жовківського повіту.— С. 328.

¹⁷⁴ Надійка. Понагайбі на щесьця, на здоровля, на тот Новий рік.— С. 6.

¹⁷⁵ Зап. від Щерби Анни Омелянівни, 1927 р. н., с. Свіржова Руська Ясельського повіту.

Розділ 4

льок з'їсть кіт, стільки дівчат того року в селі вийде заміж¹⁷⁶. Ворожили ще й так. До хати, куди зібрались дівчата після Святої вечері для ворожіння, впускали голодну собаку, яка мала їсти бубальки, а одночасно «вирішити їхню долю». Чию бубальку вхопить собака першу, ця дівчина першою вийде заміж. Чисії взагалі не торкнеться, тій ще прийдеться рік дівувати¹⁷⁷.

Щоб дізнатися ім'я судженого, дівчина на Велію брала першу зроблену бубальку, запікала її, з'їдала, потім виходила на дорогу. Ім'я першого зустрічного мужчини мало провіщати ім'я її судженого¹⁷⁸. Зустріч з жінкою віщувало їй, що ще рік буде дівувати. Якщо хотіли дізнатись, якої постави буде суджений – рахували дранки (дошки, коли) в плоті. Якщо дев'ята дранка була рівненькою і тонкою – суджений мав бути стрункий та високий, якщо покоцюблена – кривим чи горбатим¹⁷⁹.

Щоби хлопці любили дівчат, ті на Святий вечір намазували своє волосся медом¹⁸⁰, або ж намазували їм їхні матері, приповідаючи: «Жебы вас так любили люди, як пчоли мід!»¹⁸¹. Те ж саме робила мати своїм дочкам: перш, ніж приступити до Святої вечері, вона проставляла медом хрестики дівчатам на чолі – «чоло медила дівкам». Ці дії супроводжувалися стійкими вербалними формулами: «Жеби тя так ради парібці виділи, як мед» (с. Нижня Полянка); «жеби за тобом так ради хлопці йшли, як за медом» (с. Верхня Полянка); «жеби ку тобі хлопці летіли, як на мід» (с. Біловежа); «жеби тя так ради парібци ради мали, як мед» (с. Микулашова – всі Бардіївської округи Словаччини); «жеби стебили таки солодки, як мед» (с. Верхній Комарник Свидницької округи)¹⁸². Лемкині обмазували обличчя медом і вмивали його

¹⁷⁶ З лемківських народних звичаїв.– С. 6.

¹⁷⁷ *Txip Любомир*. Різдвяні звичаї в Явірнику.– С. 3.

¹⁷⁸ *Зошак Михайло*. Свят-вечір і народні повір'я.– С. 10.

¹⁷⁹ *Мушинка Микола*. Календарні обряди та поезія.– С. 295

¹⁸⁰ *Зошак Михайло*. Свят-вечір і народні повір'я.– С. 10.

¹⁸¹ *Шмайдя Михайло*. А іші вам вінчую. Календарна обрядовість русинів-українців Чехо-Словаччини.– С. 179.

¹⁸² *Мовна Уляна*. Звичаї та обряди українських пасічників Карпат і Прикарпаття.– С. 98; *Вархол Й*. Дівочі ворожіння в часі зимового сонцестояння // Наукові Записки музею Української Культури у Свиднику. – Пряшів, 1988. – № 15. – Ч. 1. – С. 167.

водою, яку згодом виливали на вулицю, бо вважалося, якщо у неї «вбреде» хлопець, то неодмінно закохається¹⁸³. Солодкі властивості меду, наділеного вираженою семантикою спокуси, мали перейти на дівчат й привернути до них хлопців.

Намазували голови медом і хлопцям з аналогічними побажаннями.

Якщо на Різдво до дівчини прийшов парубок, який був їй до вподоби, то вона натирала руки медом й так віталася з ним: «Жеби він так на ню приліп, як tot мед на їй руці». Вірили, що коли дівчина у різдвяну пору медом «потре гамби» і поцілує хлопця, то він неодмінно закохається в неї¹⁸⁴.

У Валентівцях перед Вечерею дівчата виходили під верби і там розчісували свої коси, щоб вони їм росли довгі¹⁸⁵ — наочний приклад втілення в життя закону подібності.

«Кажуть, на Велию рано, де дівка, жеби ішла надвір, і з котрої страни буде летіл пташок, то з той страни буде мати хлопа (судженого)». Або ж: «По Вечері дівки гасят свічку, і як дим іде в котру страну, то відтам буде хлоп; як дим іде до образів, то буде довго жила»¹⁸⁶, якщо кружляє над столом — буде в хаті весілля¹⁸⁷. До весілля віщував дим від погашеної свічки, що йде до печі¹⁸⁸, розійдеться по хаті чи піде вгору¹⁸⁹. На Сяніччині у с. Явірнику дим, що стелиться до печі, віщував хрестини¹⁹⁰.

По Вечері дівчата вибігали надвір, підскакували до стріхи, витягали звідти соломини. Скільки дівчина витягне стеблин соломи, стільки б мало бути в році женихів¹⁹¹.

¹⁸³ Кузів І. Жите-буте, звичаї і обичаї гірського народу // Зоря. — Львів, 1889. — № 21. — С. 351.

¹⁸⁴ Мовна Уляна. Звичаї та обряди українських пасічників Карпат і Прикарпаття. — С. 99; Вархол Й. Мед — символ людської доброти // Нове життя. — 1981. — № 48. — С. 4.

¹⁸⁵ Шмайда Михайло. А іші вам вінчую. Календарна обрядовість русинів-українців Чехо-Словаччини. — С. 171.

¹⁸⁶ Бугера Іван, отець. Звичаї та вірування Лемківщини. — С. 21.

¹⁸⁷ Зошак Михайло. Свят-вечір і народні повір'я. — С. 10.

¹⁸⁸ Різдвяні звичаї в Карпатській Україні. — С. 5.

¹⁸⁹ Тхір Любомир. Різдвяні звичаї в Явірнику. — С. 3.

¹⁹⁰ Там само.

¹⁹¹ Сивицький Микола. Різдво. — С. 106

Розділ 4

Після Вечері у Руській Порубі дівчата виходили на гору за село і щось вигукували, а потім слухали, звідки буде відгомін їхнього голосу. Це означало, що з того боку прийдуть оглядники¹⁹². А в Дубрівці дівчата чи молодиці вибігали на подвір'я гопкати, кричали:

— Гоп, гоп! Де мій хлоп?

З котрого боку прийде відгомін, звідти прийде «хлоп»¹⁹³.

Якщо під час Святої вечері до хати доносився гавкіт собаки, то вірили, що за дівчиною прийдуть оглядники і вона, якщо вийде заміж, буде щасливою жінкою (с. Валентівці)¹⁹⁴. У селах Волівці¹⁹⁵ та Явірнику¹⁹⁶ молоді дівчата, які хотіли виходити заміж, надворі наслуховували після Святої вечері, з якого боку гавкіт собак, бо звідти прийде жених. Великий гавкіт псів у селі віщував багато весіль.

Вдосвіта на Різдво, коли йшли до церкви, дівчата брали барвінок, з осені приготовлений для таких чарувань, і по дорозі по листочкові відривали, примовляючи, щоб так за ними оглядники ходили, як люди ідуть на ранішню церковну відправу. (Тут слід нагадати, що на ту відправу до церкви йшли усі. Вдома залишались тільки старі немічні люди. Отож дівчата при такому чаруванні «могли розраховувати» на великий наплив оглядників). Вертаючись із церкви, дівчата йшли на річку (певно, до продовбаної ополонки, де мились перед Святою вечерею), зачерпали в рот води (щоб ні з ким не розмовляти) і бігли до хати, замішували на цій воді невеличке тісто. Клали його на стіл, а самі лягали спати на лавці, поклавши під голову обрус, у якому носили в поле хліб, і дзеркало. Тоді мав приснитися той, хто візьме дівчину за жінку¹⁹⁷.

¹⁹² Шмайдо Михайло. А іші вам вінчую. Календарна обрядовість русинів-українців Чехо-Словаччини. – С. 185.

¹⁹³ Зошак Михайло. Свят-вечір і народні повір'я.– С. 10.

¹⁹⁴ Шмайдо Михайло. А іші вам вінчую. Календарна обрядовість русинів-українців Чехо-Словаччини. – С. 181.

¹⁹⁵ Різдвяні звичаї в Карпатській Україні.– С. 5.

¹⁹⁶ Txip Любомир. Різдвяні звичаї в Явірнику.– С. 3.

¹⁹⁷ Шмайдо Михайло. А іші вам вінчую. Календарна обрядовість русинів-українців Чехо-Словаччини. – С. 191–192.

На другий день свят, на Богородицю, «дівка замітат (після того, як винесуть з хати солому. — М. Г.) і виносит на двір на смітник і смотрит, хто перший стане: як пташок, то ся добре видаст, як ворона, то довго буде дівчити, як сорока, то вийде за гдівця»¹⁹⁸.

Дещо змінене повір'я ми зафіксували від жителів зі с. Ратнавиця (східна Лемківщина). Тут солому виносили на третій день свят — на св. Стефана. Коли винесли солому, дівчина замітала, виносила сміття на гній і дивилась, хто сяде.

Як ворона — буде сиділа вдома,
як сорока — видастися до рока,
сидуть горобці — прийдуть молодці¹⁹⁹.

Дівочі різдвяні ворожіння на подальшу долю у лемків, на думку дослідників, мали загальнослов'янський характер і були дуже близькими до андріївських²⁰⁰. Разом з тим, про серйозні запозичення цих традицій від іноетнічних сусідів не може бути й мови. Приміром, румунські дівчата впродовж зимових свят також ворожили про майбутнє заміжжя. Однак, в основному, звичаї румунської молоді дуже різнилися від звичаїв їх ровесників в українських селах Карпат. Окремі спільні моменти ворожінь не є свідченням жодних запозичень²⁰¹.

* * *

Розглядаючи народні звичаї і обряди, мусимо вказати на пов'язані з ними забобони, вірування й ворожіння.

У різдвяній обрядовості дуже увиразнюються аграрні вірування та магічні уявлення про урожайність сільськогосподарських культур та сільськогосподарський реманент.

¹⁹⁸ Бугера Іван, отець. Звичаї та вірування Лемківщини.— С. 23.

¹⁹⁹ Зап. від Бардун Аделі Володимирівни, 1931 р. н., Бардун Катерини Володимирівни, 1947 р. н., с. Ратнавиця Сяніцького повіту.

²⁰⁰ Blin-Olbert Danuta. Rok obrzędowy u Łemków.—S. 325.

²⁰¹ Кутельмах К. М. Календарна обрядовість як етногенетичне джерело.— С. 473; Салманович М. Я. Румыны. — С. 285, 292–293.

Розділ 4

Сільськогосподарський реманент, який лежить упідовж Святвечірньої трапези у місці, де відбувається відзначення народження Божого Сина, сакралізується і стає оберегом та набирає магічної сили (від торкання металевих предметів не болять ноги, сокира сприяє плодоносу неплідній садовині, чеснок від плуга, яким оруть ниву, переносить свою магічну силу на ниву, яка рясно родить, ціпи молотять великий збір збіжжя тощо).

Споконвіків у багатьох народів «живий» вогонь вважався найчистішим і таким, що володіє найбільшою обереговою силою. Використовуючи жаринки із «живого вогню» з печі, ворожили не лише на врожай, але аналогічно й на худобу та дітей у сім'ї.

В основі ряду обрядовій, які здійснювались на Святий вечір, закладений апотропеїчний характер, оскільки вони мали на меті як ритуальне очищення тварин, так і їхню охорону від захворювань та нечистої сили.

Усі окреслені зразки уподібнення чи контактування при так званих «ворожіннях» були переконливими, мали усталену традицію і передавалися з покоління в покоління, оскільки народ у це вірив, цим жив, і це мало спрощуватися. Саме позитивне скерування думки на добро приносило добро. У дійстві «ворожінні» радше закладались поняття бажання, хотіння, віри, передбачення, накликування тощо. Злих дійств чи намірів у цих актах категорично не було. Глибока віра, бажання і «знаки землі» (прослідковувані прикмети) утверджували народ у його традиціях.

За традиційними уявленнями у важливі християнські свята, такі як Різдво (коли небо відкрите і Син Божий сходить на землю), є найвища активізація і розгул «нечистої сили». Лемки, як і всі українці, ще у переддень Різдва вдавалися до своєрідних оберегів, аби захистити себе і худобу від усякої «нечисті», а це чарівниць, відьом-босорок.

Всі ознаки відьом-босорок вказують на їх давній чисто міфічний характер, перероблений народною фантазією на

звичайних людей з незвичайною надприродною силою. В народних оповідях вони тримають у руках град, дощ, росу, хмари, бурі, перетворюються звірами чи різними речами і доять худобу. Щоби захиститися від них, народ витворює цілий ряд оберегів. Одна група таких оберегів була спрямована на розмежування живого і уявного світів, створення ситуативної межі між ними (посипання свяченім маком, сіллю). Інша група оберегів повинна була нейтралізувати всяку нечисть, а то й завчасно знешкодити (окроплення свяченою водою, обведення полум'ям живого вогню. — Вогонь і вода як першоелементи світу в системі сакральних цінностей є найбільш радикальними засобами очищення, знищення зла). Отож оберегами виступали речі чи предмети, які самі по собі мали негативну енергію; були дрібненькі за розміром, неприємні на смак чи запах, гострі на дотик металеві предмети (такі як шпилька, коса, сокира, борона тощо), природні стихії — свячена вода і вогонь. Через воду, яка немов «акумулює» у собі позитивну чи негативну енергетику (слів, дій, предметів) і здатна «транслювати» її різним об'єктам, можна «передати», «наслати» недугу та смерть та зцілити, оздоровити, відвернути недугу чи біду. До слів-оберегів слід віднести окремі слова, замовляння чи заклинання, як від нечистої сили, так і від шкідників чи хижих звірів.

На вірі в магічну силу слова за принципом «що сказано — хай збудеться» базуються усі народні побажання зла (прокляття) і добра (благословляння).

Поширена міфологічна уява про різні фантастичні істоти, духи тощо. Наприклад, народне повір'я про те, що коли на Святий вечір півень запіє — це означає, що хтось в лісі заблудився — пов'язане із міфом про блуд. «Блуд є такий дідько, який показується чоловікові, коли сам один кудись іде вночі»²⁰². І тому люди молились, щоб подорожній щасливо позбувся того блуду.

²⁰² Див.: Кирчів Р. Ф. Етнографічно-фольклористична діяльність «Руської Трійці». — С. 167.

Розділ 4

За міфологічним уявленням українців, зокрема і лемків, відомо здавна сприймалося як об'єкт прямого каналу зв'язку зі світом предків, з «тим» світом. Саме тому під час Святої вечери відчиняли вікно і кидали ложку гороху для вовка, «жеби зме не мали од тя страху», кликали Бурю, Мороза, шкідників, «пташину-горобину» тощо.

Забобони, вірування й ворожіння — це релікти архаїчного світогляду і важлива складова частина духовної культури народу, в якій містяться як автентичні елементи (поєднання язичницьких вірувань з християнськими), так і багато елементів міжетнічної культури.

Розділ 5

СИМВОЛІКА ТА СЕМАНТИКА

Умістерійний період Різдвяних свят кожна деталь несла певне семантичне навантаження і щось символізувала. Так, наприклад, біла скатертина, якою застеляли Святвечірній стіл, — це, за твердженням респондентів, — пелена Ісусова, біла, чиста, нічим не заплямована¹, солому і сіно вносили до хати на ту пам'ятку, що Спаситель Христос народився у вертепі, де очувала худоба. Шанобливе годування худоби у Святвечірню пору відбувається на ту пам'ятку, що худоба своїм диханням зігрівала у вертепі Боже Дитяtko тощо².

За традиційними визначеннями, символіка — це умовне відображення подій, явищ, понять, ідей тощо за допомогою умовних знаків — символів; символічне значення, яке надається чому-небудь³; семантика — це значення мовних одиниць: окремих слів, фразеологізмів, складних частин мови тощо⁴. Зупинимось, насамперед, на символіці та

¹ Зап. від Неїлик Євгеній Йосипівнм, 1933 р. н., с. Чорноріки Кроснянського повіту.

² Зап. від Ломехи Марії Теодорівни, 1947 р. н., родом зі с. Вісько Саніцького повіту; Моряк Юстини Павлівни, 1930 р. н., с. Вапівці коло Репедя.

³ Словник української мови. В 11-ти т. — К.: Наукова думка, 1978. — Т. 9. — С. 175.

⁴ Там само.— С. 120.

семантиці двох природних стихій: вогні та воді, згодом же – різдвяній термінології, ритуальних Святвечірніх стравах, а також різдвяних атрибутах.

5.1. ПРИРОДНІ СТИХІЇ

5.1.1. Вогонь

У Святвечірньому дійстві на Лемківщині, як і по всій Україні, вогню – проекції сонця, грому, блискавки – як природній стихії, яка, за уявленнями праукраїнців, мала вплив на врожай наступного року, приділялось велике значення. Здобування живого вогню, без якого не можна було в найпримітивнішому вигляді зробити нічого – ні затопити в печі для обігріву житла, ні приготувати їжу – закладена та сутність, що живий вогонь посилали боги, цей вогонь є сакральний, взятий, за народними переконаннями, безпосередньо з неба, від Сонця, а тому цьому передувала молитва про благословення на його отримання.

Серед старозавітних біблійних образів вогонь посідає особливе місце. Він стає **зnamенням** Господнім, вогонь супроводжує Його появу. Так, Бог укладає союз з Авраамом як «світич полум'яний» (Бут. 15, 17). В Старому Завіті зазначено і в іншому контексті: сам Живий Бог у вигляді вогненного, палаючого куща, що не згоряє, з'явився Мойсеєві: «І з'явився йому ангел Господній у вогняному полумені посеред куща. Глянув він, аж ось вогнем палає кущ, а не згоряє. ...А далі: «Я – Бог батька твого, Бог Авраама, Бог Ісаака, Бог Якова». І закрив Мойсей лицє своє, боявся бо дивитися на Бога» [Вих. 3, 2, 6]. У пустелі він показує народові шлях, йдучи перед ним уночі вогненним стовпом [Вих. 13, 21]. Він виникає посеред полум'я перед Ісаєю та Єзекіїлом. Ілля возноситься до Бога у вогненній колісниці [2 Цар. 2, 11].

Вогонь, як і людина, має своє житло. Це піч – центр домашнього господарства⁵, яка безпосередньо пов'язувалась із небес-

⁵ Нечуй-Левицький Іван. Світогляд українського народу.– С. 97.

ним світом. Піч також вважалась святою, її ласково називали «піч-мати», бо годувала і зігрівала усю родину, народжувала хліб – символ Сонця⁶. Наші предки, як зазначив митрополит Іларіон, глибоко вшановували «домове вогнище»⁷.

Живий вогонь добувався тертям двох взаємно перехресних предметів – камінь і кресало, дерев'яних брусків тощо, і саме там, де було перехрестя, з'являлась іскра Божа – він став символом світла, життя ранніх християн, оберігав людину від нечистої сили тощо.

Відколи у різдвяний час запалювався живий вогонь: чи то під кухнею для приготування їжі, чи то свічка – у хаті мала панувати повна гармонія і душевна злагода. І впродовж усіх свят не можна було гніватись, когось ображати, не кажучи вже що сваритись.

В народному світорозумінні українців вогонь має очищальну властивість. Мені вдалося зафіксувати легенду дохристиянських часів, як Перун «верг» блискавку і спалив двох нечистих духів у вигляді хлопчиків, які робили прикрої господареві⁸. – Бог грому спалив недобре, нечисте, що було на землі і шкодило людині. Із архаїчними міфологічними уявленнями про бога грому, зокрема міфом про боротьбу Перуна зі своїм супротивником (Змієм), дослідники пов'язують збережені у слов'ян і балтів вірування та легенди про чорта, який ховається від блискавки в тілі людини чи в дереві⁹.

Думка про те, що вогонь як знак Божий спалює усе нечисте, проходить як в Старому, так і Новому Завіті [Дан. 7, 11; Мт. 13, 50; Єср. 10, 27; Од. 19, 20; 20, 9, 15]. Один з віршів книги Біблії звучить так: «Боязливих же і безвірних, і мерзких, і убивників, і розпусних, і чарівників, і ідолопоклонників, і всіх лжеців – пай їхній в озері, що горить огнем і сіркою...» [Од. 21, 8]:

⁶ Іваннікова Л. Вогонь // Дмитренко М., Іваннікова Л., Лозко Г., Музиченко Я. та ін. Українські символи. – К.: Редакція часопису «Народознавство», 1994.– С. 44, 45.

⁷ Іларіон, Митрополит. Дохристиянські вірування українського народу. – С. 126.

⁸ Горбаль Марія. Наши Великодні традиції // Лемківський календар на 2005 рік.– Львів: Інститут народознавства НАН України, 2004.– С. 29.

⁹ Гузій Р. З народної танатології: карпатознавчі розсліди.– С. 86.

Розділ 5

вічний невгасимий вогонь призначений для пожирання того, що не може бути очищено в інший спосіб¹⁰.

Ця очищальна властивість вогню прослідковуємо і в різдвяній обрядовості лемків, зокрема тоді, коли після свята Різдва Христового наступає «вимітаний» день. Цей день не те що в кожному регіоні Лемківщини, а й у кожному селі припадав на різний час і характеризувався різними дійствами. Однак скрізь це дійство символізувало вступ у Новий рік без старих вад, поганих справ (все спалював вогонь) і без будь-якої нечистоти (все вимітали з хати)¹¹.

Підтримували живий вогонь на Лемківщині, за свідченням респондентів, від Різдва аж до Йордану.

Однак із розвитком промисловості в ужиток лемків входять фабричні сірники, і вже зі середини ХХ ст. давня родо-племінна традиція здобування живого вогню тратиться. Але усі апотропейчні функції вогню в різдвяній обрядовості лемків й надалі продовжують жити.

Із здобуттям незалежності в Україну прийшла нова традиція отримання живого вогню — вифлеємського, як символу самого Ісуса Христа. Цей живий («благодатний») вогонь, який щорічно на Великдень сходить у храмі Гробу Господнього в Єрусалимі, постійно горить у Вифлеємі на тому місці, де народився Христос. «І годилося, — як пише Дмитро Туптало, — в... день недільний народитися Христові, у той же-бо день сказав Бог: «Хай буде світло, і було світло». У той день і саме Світло це неприступне світові хай засіяє»¹². Отож вифлеємський вогонь, як символ самого Ісуса Христа, світла нової доби людства, через країни Європи приносять в українські храми, звідки кожен, хто того бажає, несе до своєї домівки, запалює ним різдвяну свічку, де є така традиція — несе на цвинтар, щоб запалити свічку

¹⁰ Ланглуа А., Ле Муане А., Спіс Ф. та ін. Святе письмо в європейській культурі. Біблійний словник. — С. 52.

¹¹ Шмайда Михайло. А іші вам вінчую. Календарна обрядовість русинів-українців Чехо-Словаччини. — С. 221.

¹² Туптало Дмитро. Житія святих (четвертій мінієї). Т. 4, грудень. — С. 527

на могилах родичів, у селах — обходить із свічкою довкола хати, обійстя, худобу.

Свічка. Первісна семантика запаленої свічки на Святий вечір є архаїчною за змістом. Полум'я свічки вважалося продовженням світла сонця, виступало проекцією сонячного проміння. Це підтверджує збережений до середини минулого століття звичай запалювати свічку за допомогою живого (сакрального) вогню, взятого, за народним переконанням, безпосередньо з неба, від Сонця. Засвічуточі свічку, господар промовляє: «Світи, праведне сонце, святим душечкам і нам живим, грій землюматінку, наші ниви, нашу худібку!»¹³.

Полум'я запаленої свічки, з якою у деяких місцевостях Лемківщини господар, разом з кутею (ложкою чи іншою міркою), а також хлібом та медом, перш, ніж засісти до Святої вечері, тричі обходив довкола хати, мало захисну силу¹⁴. Запалена свічка, разом з іншими компонентами, виконує сакралізовану оберегову функцію усього господарства. І тут уже усі ті апотропейчні властивості живого вогню переносились на худобу — захищали від босорок, лихого ока, хвороби і хижого звіра.

Народне тлумачення феномену запаленої на Святий вечір свічки початку ХХ ст. як символу Вифлеємської зірки ґрунтувалося вже виключно на християнських світоглядних категоріях. І не зважаючи на різні варіації її використання: свічка, встромлена в хліб чи в горнятко з зерном, ототожнюється із вечірньою зірницею, що сповіщає про народження Сина Божого, засвідчує про нову грань християнської інтерпретації.

5.1.2. Вода

Перше семантичне значення Святвечірньої води, яке в обрядодіях дійшло до наших днів — очищення від хвороб, від

¹³ Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні. — С. 25.

¹⁴ Schnaider J. Z życia górali nadłomnickich // Lud.— Lwów, 1912.— № XVIII.— S. 208.

Розділ 5

минулорічних гріхів, від усього лихого. (Перед Вечерею вся челядь йшла на потік митися — «щоби всі хвороби попливли з водою»).

Цікавий приклад цього смислового навантаження води зафіксував Р. Кісь: «На Святий вечір... карачун не їли. Він стояв на столі до Святого Василя (до Нового року за ст. ст.). На Новий рік з тим карачуном ішли до потоку. В потоці спочатку мили карачун, а відтак милися самі, примовляючи: «Яка вода здорована, такий щоб і я був здоровий; як хліб усі поважають, так щоб і мене поважали» (с. Щербівець Волівецького р-ну) (інший варіант — все це проробляли перед Святою вечерею або після — по півночі). Інколи карачун мили не занурюючи у воду, а тільки змочуючи рукою його поверхню у трьох місцях»¹⁵. Подібний запис зробив також на Гуцульщині Шнайдер ще у XIX столітті¹⁶.

Однак вже і в цьому прикладі відлунується друге, давніше за своїм походженням семантичне навантаження води — очищення перед чи після переходу в інший стан, статус, в інший світ. — Каракун, пройшовши процес обмивання, набуває іншої семантики — він стає благодатним даром для споживання, своєрідним посередником чи медіатором, здатним передавати магічну силу на об'єкт дії: людей чи житло.

Кульмінацією усіх очищальних обрядів є переддень Різдва. На цей день припадає очищення водою — обрядове вмивання, подекуди й купання, окроплення садиби, обійстя. Про те, що милися у проточній воді з лікувальною метою, бо її течія асоціювалася із здатністю змивати, очищати від недуг, свідчить запис С. Бескидського (який, хоча стосується передвеликоднього умивання, однаке предметно свідчить про сутність самого умивання): «Як недалечко річка або потік — ідуть до біжучої води митися, віруючи, же зміє ся з кожного всяка зимова нечистість і хвороба»¹⁷. Уми-

¹⁵ Кісь Р., Маєрчик М. Аграрна верства архаїчної обрядовості карпатського ареалу.— С. 461.

¹⁶ Schnaider J. Z kraju hucułów // Lud.— Lwów, 1899.— № 5.— S. 213.

¹⁷ Бескидський С. Великодні звичаї на Лемківщині (З лемківського фольклору) // Наше Слово (Варшава).— 1951.— № 15.— С. 5.

вання у проточній воді перед Різдвом Христовим — це очищення від минулорічних гріхів перед початком нового року.

Із водою у лемків пов'язаний процес ініціації хлопців: хлопців, які готовалися перейти у статус парубків, на спеціальній вечірці, ними організованій, після першого у їхньому житті танцю з дівчиною, підкидали вгору і кропили водою (с. Висова)¹⁸. Такі «охрещені кавалери» на Різдво по півночі збирались і йшли на річку купатися¹⁹. (Хлопці, які не пройшли ініціації, такого права купатись у ріці на Різдво не мали).

Тут вода як природна стихія під час календарного переходу, яким є Різдво (коли найбільше активізується нечиста сила), стає засобом миття для обрядового очищення і оберегом для кожної людини. Будучи оберегом від усіляких лихих сил (хвороби, минулорічних гріхів тощо), вона стає знаком переходу.

Обрядове очищення перед Різдвом, як і перед Великоднем, вважалося обов'язковим. Зимою найбільша кількість очищальних заходів припадала на Пилипівський піст. У цей час білили хати, мили усі меблі, образи, мазали свіжою глиною долівку, витрушували старий одяг, вишивали, ткали, шили новий одяг, купували нове взуття. Те ж саме відбувається і в Страсний тиждень перед Великоднем. «Білять свіжо хати, чистять, миють всі меблі, прибирають стіни і самі наряжаються»²⁰.

Проаналізуємо, звідки пішла традиція митися перед Святвечірньою трапезою. У міфології південних слов'ян ріки і потічки — це посудини, по яких тече кров Землі²¹.

Традиція миття, купання як змивання усього дотеперішнього, старого, грішного в Київській Русі встановилася із хрещенням її князем Володимиром. Як передає Літопис Руський, «помилував бо Він усе-таки нас хрещенням та оновленням Духа... Бла-

¹⁸ Горбаль Марія. Хрещення кавалера // Лемківський календар, 2005 / Упорядник Марія Горбаль. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 2004.– С. 23–24.

¹⁹ Див.: Горбаль Марія. Різдво на Лемківщині. – С. 88.

²⁰ Хомик Василь. Звичаї та обряди лемків // Наше Слово (Варшава). – 1963. – № 20.– С. 5.

²¹ Энциклопедия. Символы, знаки, эмблемы.– С. 93.

Розділ 5

гословен Господь Ісус Христос, що возлюбив новії люди, Руську землю, і просвітив її хрещенням святым»²². Однак це вчення виходить ще зі Старого Завіту. Так, у книзі пророка Єзекіїла читаємо: «Я окроплю вас чистою водою, і ви очиститесь; я вас очищу від усіх ваших гидот і від усіх ваших кумирів. Я дам вам нове серце, і новий дух вкладу в ваше нутро» [Єз. 36, 25-26]. Інший старозавітний пророк Міхей сказав: «Хто, яко Бог, одпускає гріхи і прощає несправедливість? ... він наверне і помилує нас, занурить наші гріхи в глибину [морську]» [Мх. 7, 18-19].

У Старому Завіті, коли йдеться про посвячення Аronа та синів його, сказано: «Аronа і синів його приведеш до входу в наимет зборів та й обмиєш їх водою» [Вих.: 29, 4]. Очищення від прокази також відбувалося водою: «Той же, хто очищається, випере своє вбрання, поголить усе волосся на собі, викупаеться в воді, і буде чистим» [Левіт: 14, 8].

Про обмиття водою як позбавлення гріхів (купіль очищення) йдеться і в Новому Завіті Біблії: «Чи ж не знаєте, що неправедні царства Божого не успадкують? ... але ви обмились, але ви освятилися, але ви оправдалися іменем Господа Ісуа Христа та Духом нашого Бога» [І Кор.: 6, 9-11].

Християнське хрещення – це обряд, де вода символізує оновлення, очищення і освячення²³. Так, митрополит Іларіон говорить у своєму «Слові про закон і благодать»: «Роздягнувшись, отже, каган наш і з одягом старої людини скинув усе тлінне, отряс порох невірства і ввійшов у святу купіль, і народився від Духа і води. В Христа охрестився, в Христа зодягнувшись і вийшов з купелі, вбравшись у чистоту, ставши сином нетління, сином воскресення... Віддався дальшим подвигам, велячи по всій своїй землі хреститися в ім'я Отця і Сина і Святого Духа... і всім стати Християнами – малим і великим, рабам і вільним, молодим і старим... »²⁴.

²² Літопис Руський / За Іпатським списком переклав Леонід Махновець. – С. 66.

²³ Энциклопедия. Символы, знаки, эмблемы.– С. 93.

²⁴ Іларіон, Митрополит. Слово про закон і благодать // Джерела відродження духу, відродження України: релігія, суспільство, особистість, досвід, розвиток, перспективи / Б-ка духовної літератури. Вип. 3. – Луцьк, Б. р.– С. 80–81.

5.2. СИМВОЛІКА ТА СЕМАНТИКА РІЗДВЯНИХ ХЛІБІВ

5.2.1. Назва свята Різдва Христового та ритуального хліба крачuna

Назва свята Різдва Христового мовами карпато-балканського регіону звучить так: українською – Різдво Христове, польською – Gody, Godnie święta; словацькою -Hody, Vianoce²⁵. Давнім зимовим язичницьким святом був празник на честь світлих богів літа й тепла: сонця, грому, блискавки, літньої хмари й дощу, які тяглися не один день і звалися загальним збірним словом Коляда²⁶. Звідси і назва свята різними балканськими мовами, на честь божества: сербо-хорватською – Božić; македонською – Божик; болгарською – Божич, Коледа²⁷.

У добу язичництва ритуальний хліб уособлював божество, яке впливало на плодючість та багатий врожай наступного року, на честь якого в період зимового сонцестояння його і випікали. Назва Різдва у румунів – «Кречіун» – співзвучна із назвою свята у словенців чи болгар – «Крачун». Так само звучить і назва свята Різдва Христового деякими мовами карпато-балканського регіону: чеською – Kračun; угорською – Karáczony; молдавською – Крэчун²⁸.

З приводу етимології назви ритуального різдвяного хліба «крачуна» (в різних місцевостях Лемківщини, як і інших українців Карпат, назва ця дещо видозмінена) немає одностайній думки, хоч її прадавність не викликає жодного сумніву.

Очевидно, що первісно назва каравуна була перенесена із назви певного календарного періоду на назву ритуального хліба. На користь цієї думки говорить запис в одному із новгородських літописів за 1143 р.: «Стояща вся осенина дъждева

²⁵ Общекарпатский диалектологический атлас. Вопросник. В 2 ч. – М., 1981. – Ч. 1. – С. 62.

²⁶ Нечуй-Левицький Іван. Світогляд українського народу.– С. 61.

²⁷ Общекарпатский диалектологический атлас. Вопросник. – Ч. 1. – С. 62.

²⁸ Там само.

Розділ 5

от Госпожина дни до Корючюна»²⁹. Те саме значення корочуна як назви зимового свята збереглося в югославських русинів з Руського Керестуру: «На треци дзень кед було шнігу то шицька младеж санкала на санках а хлапци на коньох «розганяли» Крачун (Рождество)³⁰. Югославські русини села Войводини, що переселилися із Закарпаття ще в XVIII ст., теж використовують словосполучення «крачунски швета» на означення цілого святкового періоду, хоч разом із тим відомі тут ще дві інші семантичні варіації: «крачунска вечера» на означення Святої вечері та власне «крачун» як обрядовий хліб³¹.

Іншої думки дотримувався російський релігієзнавець С. О. Токарев. У пізніших модифікаціях цього терміна він вбачав праслов'янський корінь «крч», пов'язаний із праслов'янським божеством зими і смерті, в честь якого у дні зимового сонцестояння відбувалося свято³². У російському діалекті зберігся вислів, що скеровує, де саме шукати первісну семантику та етимологію слова карачун: фразеологізм «карачун прішол» означав несподівану, раптову смерть. «Вот и грохни сосна..., а почтарь тут как тут. Водночасъ ему и карачун пришел»³³. Зберігся також жаргонний вислів «Вот тебе и карачун», що означало «Ось тобі і кінець». Етимологічно (і семантично) одна із щонайближчих лексем у цьому контексті - слово староболгарського (церковнослов'янського) походження – «пре-кращ-ение». Крачун наче «пре-кращ-ал» старий рік, довершував трудовий рік і покладав межу рокові новому³⁴.

Саме у цьому контексті (семантичне поле пов'язане із «вкорочування», «завершування») стає зrozумілим зміст карачуна у білорусів. «На Беларусі Каражун лічылі злым духам, які скарачаў

²⁹ Полное собрание русских летописей.– М., 1962.– Т.3.– С. 9.

³⁰ Олеяр Я. Зос прешлосци русинох у руским Керестуре (з окремим оглядом на прекази і звичаї) // Традиційна культура Югославянських русинох.– Нови Сад, 1971.– С. 53.

³¹ Мушинка Микола. Фольклор руснацох Войвоціни.– Нови Сад, 1988.– С. 38.

³² Токарев С. А. Религиозные верования восточнославянских народов XIX – начала XX века.– М.; Л., 1957.– С. 108–109.

³³ Словарь русского языка.– Т. 2.– М., 1986.– С. 32.

³⁴ Кісік Р., Маерчик М. Аграрна верства архаїчної обрядовості карпатського ареалу.– С. 462.

жыщце, выклікаў сутаргу, раптоўную смерць у маладым узросце (адгэтуль праклены): «Каб цябе карачун зябраў», ці «Каб цябе карачун скруціў»)³⁵.

Однак, найімовірніше, слово «крачун» запозичене з латинської мови — «creationem» (обрядовий хліб на Святій вечір) і потрапило в українську мову за посередництвом східнороманських мов³⁶.

Історія засвідчує, що в III-IV ст. ряд слов'янських племен відділився від основної маси слов'янства і подався через Карпати на південь, на Балкани, через що слово «карачун» до цього часу затрималося і в Карпатах, і на Балканах. Тому карпатопівденнослов'янські етнокультурні паралелі є не тільки спільною спадщиною слов'янства, але й свідченням його спільногого проживання в Карпатах до III-IV століть. Підтвердженням цього є також цілий ряд спільних із карпatoукраїнськими говорами лексем, звичаїв та інших елементів культури у хорватів та словенців³⁷.

На святково накритий обrusом стіл (де під обrusом — сіно) кладуть карачун (калач), на згадку про те, що Христос лежав у яслах. Чи не є цей ритуальний хліб («крачун», «карачун», «крайчун», в іншій місцевості — «каравай», «струделя», просто хліб тощо), який в усіх місцевостях весь час від Різдва аж до Водохреста лежить посеред столу на чистій білій скатертині, на «пелені Ісусовій»³⁸, символом новонародженого Ісуса, Сина Божого?

Місто Вифлеєм, де народився Христос, у перекладі зі старосврєйської мови означає «хліб життя». В Євангелії від Івана вказано, що Христос — «...хліб живий, що з неба зійшов» [Ів. 6, 51], тобто народився, і народився у місті Вифлеємі, що означає «хліб життя». Усі вечори від Різдва до Водохреста в народі називаються святыми. І впродовж усього цього часу посеред сто-

³⁵ Этнография Беларусі. Энцыклапедыя.— Мінск, 1989.— С. 248.

³⁶ Етимологічний словник української мови. — К., 1989. — Т. 3.— С. 78–79; Лінтур П. В. Угрорусские коляды // Народна школа. — Ужгород, 1940–1941. — № 6.— С. 9; Мифы народов мира. Энциклопедия. — М., 1988. — Т. 1.— С. 623.

³⁷ Гинцин Л. А. Значение лингво-филологических данных для изучения ранних этапов славянизации карпато-балканского пространства // Этносоциальная и политическая структура раннефеодальных славянских государств и народностей.— М., 1987.— С. 22–26.

³⁸ Зап. від Неілик Євгенії Йосипівни, 1933 р. н., с. Чорноріки Кроснянського повіту.

Сувенір з Вифлеєму. Вифлеєм:
зі староєврейської — місто
хліба (хліб живий).

Назва свята Різдва Христового заступило назву язичницького свята народження Бога-Сонця, божества, сербо-хорватською — Војић, македонською — Божик, болгарською — Божич, Коледа (Коляда — назва праукраїнського язичницького зимового свята). Назва румунців «Кречіун»; словенців і болгар — «Крачун»; чехів — Kračun; угорців — Karáczony; молдаван — Крэчун, що, найімовірніше запозичене з латинської мови — «creationem» (обрядовий хліб на Святий вечір) і потрапило в українську мову за посередництвом східнороманських мов.

Карачун — назва ритуального хліба, спільна для карпато-південнослов'янського етнокультурного масиву, збережена з III ст., часу спільногого проживання слов'ян у Карпатах.

5.2.2. Магічні дії із ритуальними хлібами

Різдвяний обрядовий хліб корелював з різними архаїчними дохристиянськими культурами, віруваннями та уявленнями, які синкретизувалися у святковій обрядовості. Дослідники розгля-

лу лежить цей різдвяний ритуальний хліб, крачун. Чи не тому ці вечори звуться святыми, що в хаті лежить новонароджений Син Божий — ритуальний хліб, «...хліб живий, що з неба зійшов» [Ів. 6, 51].

Отож логічно випливає, що ритуальний різдвяний хліб крачун, який разом з дванадцятьма стравами при Святій вечері (двадцятьма апостолами) лежить на свят-вечірньому столі, а потім аж до Водохреща, є символом новонародженого Ісуса, Сина Божого.

дають крачун як жертву богам, атрибут культу покійних предків, символ багатства, елемент аграрної магії, приуроченої до моменту зимового сонцестояння і початку року³⁹.

Майже на усій території Лемківщини зафіковані магічні дії із хлібом у Різдвяній містерії, які б мали спричинитися до великого урожаю збіжжя у наступному році. На північній Лемківщині, коли газдиня нарізала хліб на Вечерю, газда питав дітей: «Ци видити мя з-за хліба?» — Діти відповідали, що ні. — «То абисте мя так не виділи з-за нашого збіжя в полі»⁴⁰.

На західній Пряшівщині на стіл клали гору хліба, за яку господар ховався і виконував ті самі замовляння, запитуючи: «Ци видите ня споза гори хліба?». Усі хором відповідали: «Не видиме». Тоді він говорив далі: «Бодай сте ня так не видили вліті зо жита, пшеници і шиткою пашници»⁴¹, — щоб таке високе вродило збіжжя.

Тут ми маємо справу із сімільною магією (за зовнішньою подібністю): врожай повинен бути таким високим, багатим, розкішним, як гори хліба, що лежать на столі, і з-за якого не видно людини, господаря дому. За законом подібності те, що відбувається з хлібом, повинно повторитися із зерном, збіжжям.

Випікання ритуального хліба було пов'язане із різними повір'ями на долю у наступному році. Так, зокрема, на північній Лемківщині як газдиня всадила тісто до печі, то підскакувала, щоб високо виросло⁴². А як витягнула, коли все попеклося, то білила челюсті печі, щоб в збіжжі не завівся «снітий» тощо⁴³.

У с. Душатині перед тим, як на Святий вечір давати худобі їсти крайчун, його котили від порога до печі. «Коли він хпав догоры дном, то врожай нікудишній, а як хпав добре, то і урожай буде добрий»⁴⁴.

³⁹ Седакова О. А. К описанию лексики и символики святочно-новогодней обрядности болгар (рождественские обрядовые хлебы) // Советское славяноведение. – М., 1984. – № 1. – С. 83-84.

⁴⁰ Сивицький Микола. Різдво.– С.106

⁴¹ Мушинка Микола. Календарні обряди та поезія. – С. 294.

⁴² Сивицький Микола. Різдво.– С. 103.

⁴³ Blin-Obert Danuta. Rok obrzędowy u Łemków. – S. 319.

⁴⁴ Пенгрин Михайло. Зимовы вірування.– С. 6.

В інших етнографічних зонах України також відбувались різні обрядодії з крачуном. Так, у с. Нижнє Синевидне Стрийського району газдиня, коли пече карачун, одягає рукавиці та гуню (ту ж гуню одягають в день весілля молоді, яка б спека не стояла надворі). Коли карачун клали на столі, то ставили під нього жмуток шерсті: якщо газда хотів білих овець — то білу шерсть, а хотів чорних — то чорну⁴⁵. — Гуня з вівці асоціюється з багатством. Перевернений вовною назовні кожух, як худобина, викликує врожай та достаток⁴⁶.

У другому випадку сімільна (чи так звана гомеопатична) магія перехрещуються водночас із магією контагіозною та парціальною (частина вівці — жмуток шерсті — немовби репрезентують усю вівцю, проте в обох випадках ритуально-дієвою домінантою є, сказати б, центральним генератором магічної сили (або ж основним індикатором у гаданнях) завжди залишався саме карачун, а другорядним було усе те, що контактувало із ним, торкалося його.

Подекуди на Гуцульщині типологічним і функціональним аналогом карачуна був обрядовий хліб, який називали «Василь» (так називали у зв'язку з його ритуальною залученістю в обряди «на Василя» — старий Новий рік). Цікавий запис у зв'язку із цим хлібом — «Василем» — зробив Шнайдер на Гуцульщині ще у XIX ст.: «Опівночі сам господар з хлібом, який називали «Василем» і коновкою спішив до річки чи потічка, тричі мочив хліб у воді, примовляючи: «Не купається хліб у воді, але я у здоров'ї і силі». Набираючи води, казав: «Не беру я воду, але молоко, мед і вино». Зайшовши до хати, тричі котив хліб від порога до столу. Якщо хліб падав сподом доверху, це означало нещастя, чиось смерть. Тим хлібом господар дотикається до голови кожного члена сім'ї, примовляючи: «Абисьте такі були великі, як сей «Василь» великий»⁴⁷.

На Різдво опівночі на Бойківщині господар брав карачуна, обв'язаного прядивом, і біг до річки. Повернувшись з додому,

⁴⁵ Кісі Р., Маєрчик М. Аграрна верства архаїчної обрядовості карпатського ареалу. — С. 461.

⁴⁶ Іларіон, Митрополит. Дохристиянські вірування українського народу. — С. 69.

⁴⁷ Sznajder J. Z kraju hucułów // Lud. — Lwyw. — 1899. — T. 5. — С. 213.

котив його по долівці (застеленій полотном) від порога до стола. Залежно від того, яким боком впаде хлібина, відгадували, доброю чи злою в прийдешньому році буде доля для членів сім'ї⁴⁸. Рахували, скільки обертів зробить хліб, котячись по землі, бо стільки возів сіна та зерна буде зібрано восени⁴⁹ (тут ми вже маємо типовий взірець мантиki).

Аналогічні магічні дійства із ритуальним хлібом, однак у перший день нового року, виконувались у Галичині та на Закарпатті. Спозаранку господиня одягає чоловічу шапку, бере хліб і з відрами йде по воду. Зачерпнувши води, каже: «Водицеарданице, даю тобі хліб, — і три рази опускає його в воду, — а ти, — каже, — дай мені вино». Потім повертається додому, підкидає хліб і примовляє: «Аби так брикала наша худоба і коні, як сесь хліб нині»⁵⁰.

У християнській релігії культ хліба не применшився, а, як давня родова традиція, обіймає дуже вагоме місці. Так, наприкінці кожної вечірні великої свята, в т. ч. і на Різдво Христове, відбувається «ламання хліба». У храм приносять хліб, вино й оливу, і священик їх благословить. Священик молиться: «Господи Ісусе Христе, Боже наш, що благословив п'ять хлібів і п'ять тисяч народу нагодував! Сам благослови і **хліби ці, пшеницио**, вино і оливу, і умножи їх у цім місті (селі, обителі) і по всім світі Твоїм; та й вірних, що споживають їх, освяти. — Бо Ти благословиш і освячуєш усе...», — і розподіляє ці дари серед вірних (підкresлення наше. — М. Г.). У самій цій молитві виражається те, що, власне, є сенсом цієї літургійної події — благословення трьох важливих елементів життя, одним з найважніших з яких є хліб.

Отож, різдвяний обрядовий хліб крачун корелював з різними архаїчними дохристиянськими культурами, віруваннями та уявленнями, такими як жертва богам, атрибут культу покійних

⁴⁸ Здоровега Н. І. Народні звичаї та обряди.— С. 223.

⁴⁹ Кісів Р., Масчик М. Аграрна верства архаїчної обрядовості карпатського ареалу.— С. 469.

⁵⁰ Онищук А. Народний календар: Звичаї й вірування, прив'язані до поодиноких днів у році.— С. 26; Богатырев П. Г. Вопросы теории народного искусства.— С. 206.

предків, символ багатства, елемент аграрної магії, приуроченої до моменту зимового сонцестояння і початку року, а в християнській Церкві — як благословення Бога, освячення і розподіл цих дарів серед свого вірного народу.

5.2.3. Дід, дідух, сніп

За переказами, зафікованими на Закарпатті, коли дідух заносять до хати, у той час злітаються душі померлих родичів і перебувають там, у тому снопі, впродовж усіх свят. Перед Святою вечерею за перевесло дідуха вstromляють чисту ложку, щоб духи мали чим їсти. Після Святої вечері усі ложки збирають і, не помиті, також заstromляють за перевесло дідуха, щоби після Вечері живих вечеряли душі померлих родичів⁵¹.

Різдвяний сніп збіжжя (жита, пшениці, а найчастіше — вівса) називали в Карпатах і Прикарпатті «дідом», «дідухом», тобто загальними іменами найстарших членів родини, очевидно, у зв'язку з пошануванням померлих членів родини. Як зазначає І. Левкович, «діда» чи «дідуха» частували кутею. Йому давали першу ложку куті, «щоби дідух їв і померші душі»⁵². Зрештою, і в самій назві святкового снопка захований його зв'язок з поминальними мотивами. Адже на почесне місце в хаті на Святвечір ставили не що інше, як символічну частку врожаю покійних предків⁵³. Зрештою, саме слово «дідух» складається із двох слів — «дід» і «дух».

Під час різдвяних свят лемки, як і усі горяни, навіть у будні уникали важких робіт, «бо дідо в куті»⁵⁴. А тому закарпатські перекази про перебування душ померлих родичів у тому снопі впродовж усіх свят мають загальноукраїнське поширення.

⁵¹ Рошко В. Як зберегти традицію різдвяного вертепу? // Наша віра.— 2008.— № 2, лютий.— С. 4.

⁵² Левкович І. Українські народні різдв'яні звичаї.— С. 20.

⁵³ Кутельмах К. Генетичне коріння «спасової бороди» // Древляни. Збірник статей і матеріалів з історії та культури Поліського краю.— Львів, 1996.— С. 247.

⁵⁴ Левкович І. Українські народні різдв'яні звичаї.— С. 10.

Зажинки снопа. Сніп, який вносили на покутъ до Святвечірнього столу, вибирали під час жнив з-поміж найкращого збіжжя — з багатим волоттям, і тримали спеціально для тієї урочистості.

Дідух зажинався у перший день жнив, який називався зажинками. Зачинали жати перед святом Петра і Павла, у «легкі» дні, щоб легко було закінчити жнива, переважно у п'ятницю, однак не в понеділок чи суботу, не кажучи про неділю. Женці виходили в поле спозаранку, святково вбрані. Перш за все, вийшовши в поле, розстеляли білу скатертину, на ній клали хліб, сіль, інші страви, дякували Богові, що дозволив діждати жнив, просили благословення вижати ниву і дочекатись наступного врожаю. Скатертину зі стравами клали на краю ниви, очевидно, для духів поля, що його охороняють. Як тільки зійшло сонце, приступали до жнив — хутенько зачинали першого снопа, щоб швидко із жнивами впоратися, а потім сідали на нього і колядували коляду, спеціально призначену для цього дійства. Однак можна було колядувати і будь-яку коляду, щоб чума чи холера в село не заходила, бо ці хвороби бояться коляди⁵⁵.

З росповіді респондента зі с. Ріпник: «У нашему селі люди багато одежі не мали, лише до церкви та до роботи. Однак коли йшли перший раз зажинати ниву, то вдягали ту одіж, що до церкви. І женці дуже співали. Потім, повернувшись з поля, була святкова трапеза»⁵⁶. Ту ж саму інформацію вдалося записати на Опіллі: «В давнину люди, як ішли вперше жати збіжжя, вдягали святкову одіж. Перед полем помолились, і тільки-но вжали першу пригорщу — тут же заколядували «Бог предвічний» — одну тільки коляду. А потім вже жали і співали різних пісень. По поверненню з поля гостились, не буденою їжею, а багатою»⁵⁷. Як бачимо, початок жнив значився як явище святково-урочисте (жали у святковому одязі) із відтінком сакралізації (зажинки починалися із колядою, присвяченою народженню Божого Дитяти). Отже, у цьому дійстві осінні зажинки, які супроводжу-

⁵⁵ Творун С. О. Українські обрядові хліби. На матеріалах Поділля.— С. 68.

⁵⁶ Зап. від Когута Петра Михайловича, 1919 р. н., с. Ріпник Кроснянського повіту.

⁵⁷ Зап. від Лазуркевича Юліана Степановича, 1922 р. н., с. Селисько Львівської обл.

ються першою колядою, значеннєво переносяться до Різдва Христового, а заразом — до нового року, забезпечуючи врожай наступного року.

Під час жнив зразу заготовляли на Різдвяні свята і солому: «Баба жито рівненько жала, молотила ціпом і зв'язувала перевеслом, щоб на Святий вечір занести і розстелити на підлозі свіжу рівнесеньку солому»⁵⁸.

5.3. ІНШІ РИТУАЛЬНІ СВЯТВЕЧІРНІ СТРАВИ

5.3.1. Кутя

Окрім хліба важливою і обов'язковою обрядовою їжею була кутя. Кутя — каша, до складу якої входять: пшениця (чи ячмінь) (ознака смерті і відродження), мак (ознака сну) і мед (ознака солодкості, а також символ воскресіння). Вона має прадавнє походження. Про «klassичну» кутю згадується в літописних записах XII ст.: «Коутъя... поставиться в блюдехъ, с медомъ и съ сущенымъ виньмъ (изюмом), и съ ореховы ядръци»⁵⁹. Про кутю як найважливішу ритуальну страву зі злаків писав Хв. Вовк: «...Одварені в воді зерна пшениці або ячменю, з медом, та зварені в воді сущені овочі (традиційний узвар) нагадують неолітичну добу»⁶⁰ (коли не було млинів та жорен). Кутя була найдавнішою ритуальною їжею первісних землеробів. Саме нею зустрічали живі своїх покійних предків. А останні, за народними повір'ями, перебуваючи серед своїх рідних живих, мали турбуватися, «щоб пшениця зродилася яра»⁶¹.

Про семантику ритуальної страви куті як злакової їжі українських горян свідчать різноманітні обрядодії. Подекуди на

⁵⁸ Зап. від Солинки Дмитра Івановича, 1932 р. н., с. Жидівське Ясельського повіту; Каспряк Ярослави Миколаївни, 1937 р. н., с. Поляни Кроснянського повіту. .

⁵⁹ Артиух Л. Ф. Їжа та харчування в Київській Русі // Етнографія Києва і Київщини. Традиції й сучасність. – К., 1986. – С. 69.

⁶⁰ Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології. – К.: Мистецтво, 1995. – С. 188.

⁶¹ Левкович І. Українські народні різдв'яні звичаї.– С. 20.

Лемківщині перед Святвечірньою трапезою брали хліб, свічку, ложку меду, а також обов'язково і ложку куті, і з тим тричі обходили довкола хати. Обходили довкола хати і на Гуцульщині, переважно господар. — Брав хліб, що його називали місцями «хлібом від бурі», свічку, мед і кутю, та з кимось із членів родини обходив обійстя⁶². Кожного разу господар зупинявся перед вікнами, вигукуючи: «Гурр!» Тим часом господиня, яка залишалася в хаті біля святкового столу, запитувала: «Хто там гуркає?» На це отримувала відповідь знадвору: «Сам Христос з кутею макотертою!» Це мало б означати, що кутя на Святвечірню трапезу потрапляє від Бога⁶³.

По всій Лемківщині із кутею виконувалось таке магічне дійство, як підкидання її до стелі. Вважалося, що чим більше зернин прилипне до стелі, тим врожайнішим буде рік, або ж: кількість зерен, що пристала до стелі або впала на долоню, означала кількість сподіваних цьогоріч роїв⁶⁴.

Кутя виступала жертвою, яку приносили невидимим духам предків, котрі опікувалися живими родичами і яких поважали як домашніх божеств.

Оскільки від волі предків залежала доля майбутнього врожаю, їх прагнули всіляко задобрити і умилостивити, «годуючи» наїдками з виразною поминальною семантикою (медом і кутею), які залишали після Вечері для душ померлих, відносili на кладовище, віддавали прошакам і мандрівцям, в яких могли втілюватися предки, домашнім тваринам (відкидали по три ложки). Тому кутя як ритуальна їжа відтворювала ритуальне офірування⁶⁵.

Підкидання куті на акціональному рівні виглядало як доправлення жертві догори — місця перебування вищих сил. З допомогою жертві немовби відновлювалися зв'язки, які в обрядах

⁶² Кутельмах К. М. Календарна обрядовість.— С. 287.

⁶³ Schnaider J. Z kraju hucułów // Lud.— Lwów, 1899.— № 5.— S. 208.

⁶⁴ Мовна Уляна. Звичаї та обряди українських пасічників Карпат і Прикарпаття.— С. 68.

⁶⁵ Байбурин А. К. Ритуал в традиционной культуре. Структурно-семантический анализ восточнославянских обрядов. — С. 212.

цього типу мисляться як вертикальні. Світ набував звичних обрисів: своє відділене від чужого, і разом з тим між ними налагоджено міцний зв'язок, запорукою і втіленням якого є жертва⁶⁶.

5.3.2. Риба

Риба вважалася символом жертви і зв'язку між небом і землею, а також уособлювала плодючість. Вона посідала вагоме місце у віруваннях та звичаях багатьох народів. Ранньохристиянська церква називала Христа «Великою Рибою». Утвердженню символу риби у християнстві сприяло й те, що рибі відводилася значна роль в євангельських оповіданнях [Мт. 14: 17-19], саме зображення риби довгий час було емблемою християн ранньої Церкви.

5.4. РІЗДВЯНІ АТРИБУТИ

5.4.1. Павук

Павук – різдвяна прикраса, яка кріпиться на стелі посеред хати.

В Україні, крайні хліборобства, атрибути Різдва могли бути тільки тими, які представляли духів поля і виготовлялись із тієї сировина, яка вирощувалась на тій території, – тобто із соломи відповідної культури. Солом'яний павук, подібно як дідух – сніп збіжжя певної культури, – вносили у різдвяну атмосферу дух родючості землі-годувальниці, землі-житниці, і, немовби через присутність у магічний різдвяний час у господі впливали на благодатний наступний урожай поля.

У пізніших часах павуки робили із тонких дерев'яних прутиків чи дроту. У місцях з'єднань чіпляли магазинні ялинкові сві-

⁶⁶ Байбурин А. К. Ритуал в традиционной культуре. Структурно-семантический анализ восточнославянских обрядов. – С. 166–189.

чечки на прищіпках і підвішували скляні ялинкові кульки⁶⁷, або ж паперові квіти. Такі прикраси висіли упродовж усіх свят.

У північній країні Данії подібну функцію виконує зелений вінок із хвої (оздоблений штучними прикрасами)⁶⁸, який звеличує дух вічнозелених лісів того краю (через природні умови цей край є цілком непридатний для вирощування хліба)⁶⁹.

Можна провести аналогію із українськими різдвяними павуками і надстільними хрестами, виявленими австрійським ученим Й. Р. Бюнкером 1990 р. (за дорученням Віденського Антропологічного Товариства та Австрійського об'єднання інженерів та архітекторів)⁷⁰. Обстежуючи курні хати верхньонімецької території, Й. Р. Бюнкер виявив хрести, які підвішувалися над столом у курних хатах. Ці хрести були різні за формою та оздoboю, однак приблизно однакові за величиною. Виготовлялись вони із верби, посвячувались у церкві у страстну п'ятницю передодні Великодня і впродовж року виконували функцію домуашнього вітваря.

Більшість хрестів, що підвішувались над столом на мотузку, мали верхню частину вертикального рам'я коротшу за нижню, однак увагу ученого привернув один хрест, який навпаки, мав довшу частину вертикального рам'я, звернену вгору, а коротшу вниз. Отже хрест «стояв на голові». Малі хрестики, всаджені в рам'я, були оздoboю хреста. Однак якої б форми не мав хрест, він використовувався для сакралізації простору.

Отож солом'яний павук як атрибут різдвяної обрядовості лемків відтворював дух хліборобського краю і як сакральна оздоба оселі міг мати аналогії інших форм серед інших народів Європи.

⁶⁷ Шагала В. І. Народне мистецтво.– Нижанковичі, 1984 (на правах рукопису) // Архів Інституту народознавства НАН України.– С. 25.

⁶⁸ У цей живий зелений вінок вstromляють чотири рівновеликі красиві білі або червоні свічки. У першу неділю четиригіжневого посту (адвенту) запалюють першу з них. Після того, як деякий час свічка погорить, її гасять. В другу неділю адвенту запалюють першу і другу свічки. У третю неділю – відповідно першу, другу і третю свічки. І в останню неділю світять усі чотири свічки.

⁶⁹ Christmas in Denmark.– P. 11.

⁷⁰ Бюнкер Й. Р., Оеденбург. Надстільні хрести / Пер. з нім. М. Дутки, Р. Дутки // Мистецтвознавство' 02. – Львів: Спілка критиків та істориків мистецтва, 2003.– С. 205-208

5.4.2. Ялинка

Ялинка, за легендою, — поблагословлене вічнозелене дерево, яке сховало у своїх віттях Святу Родину під час переслідування Іродовими воїнами. На думку митрополита Іларіона, сосну поблагословив сам Бог, і тому «вона вічно зелена і радісно шумить»⁷¹. А тому сосна, ялинка — ці вічнозелені дерева, що означають бессмерття, стали невід'ємним атрибутом Різдва.

До нас дійшли пам'ятки різних археологічних культур, на яких зображені ялинкові орнаменти виробів дніпро-донецької культури⁷², посуду Трипілля, кулястих амфор, середньодніпровської, городоцько-здолбунівської, комарівської, Празько-Корчацької культур, рідше трапляються на виробах культури багатоваликової кераміки і Станово⁷³, лужицької культури, а також окремих фрагментів горщиків Зимнівського городища (Празько-Корчацька культура)⁷⁴.

Особливо популярним мотив «сосонки» на Лемківщині був в кінці XIX — на початку ХХ ст. у розписах житла та писанкарстві.

З 1500-х років ялинка як атрибут Різдва використовувалась у Німеччині. Через Німеччину у 1808 р. вона потрапила у Данію⁷⁵. Паралельно ж, очевидно, в інші країни світу.

Річ у тім, що серед давньогерманських племен була особливо поширенна віра в магічну силу духів. За їхніми повір'ями, духи, що перебувають у вічнозелених ялинах, могли впливати на сільськогосподарський урожай та ведення тваринництва. Що-

⁷¹ Іларіон, Митрополит. Дохристиянські вірування українського народу. — С. 54.

⁷² Телегін Д. Я. Дніпро-донецька культура // Археология Украинской ССР: В 3 т. — К., 1985. — Т. I. Первобытная археология. — С. 161.

⁷³ Балагури Э. А. Культура Станово // Археология Украинской ССР: В 3 т. — К., 1985. — Т. I. Первобытная археология. — С. 479.

⁷⁴ Ауліх В. В. Зимнівське городище — слов'янська пам'ятка VI—VII ст. н. е. в Західній Волині. — К., 1972. — С. 40.

⁷⁵ Christmas in Denmark. — P. 23.

би їх (духів) задобрити, їм приносили дари, які розвішували на віттях ялин. У пізніші часи ялини уже прикрашали не в лісі, а їх зрубували і приносили у поселення, і це торжество жертво-приношення духам лісу відзначали у селі. Ці обрядодії від давньогерманців перекочували до слов'ян⁷⁶.

У східній Лемківщині найперше ялинки на Різдво почали встановлювати у міжвоєнний період (1920-ті роки). Там найскорше люди поїхали на заробітки до Америки, де уже побутував звичай ставити ялинки, і звідти частково пішли ті традиційні впливи⁷⁷. У центральній частині Лемківщини різдвяні ялинки до Другої світової війни не були відомі. Зрештою, за свідченням респондентів, люди їх шкодували зрубувати, бо ж надзвичайної краси. Однак це була «традиція панська»: ялинки ставили тільки у дяка, священика та багатших господарів⁷⁸. Ялинки прикрашали крученими свічечками і ангеліками з паперу. Зверху донизу була прибрана блискучим дощиком. Ставилась ялинка і в церкві⁷⁹.

Серед ялинкових прикрас були яблука, горіхи, «баллончики з кольорового чи блискучого паперу», також розмаїті тістечка домашнього виробу: «звіздочки, сонічка, місяці, кулечка, квадратики» тощо⁸⁰. Наприкінці XVIII ст. з'явилися скляні кульки (баньки)⁸¹. Кожна така іграшка була витвором мистецтва з індивідуальним авторським почерком.

Отож, ялинка як атрибут Різдва — явище запозичене (від давньогерманських племен), пізніших часів (1920-ті роки), і на Лемківщині приживалось у багатьох верствах населення та в церквах. Переважне населення Лемківщини не використовували ялинок (шкодувало зрубувати живе дерево).

⁷⁶ Пропп В. Я. Русские аграрные праздники. – Л., 1963.– С. 56.

⁷⁷ Blin-Olbert Damuta. Rok obrzędowy u Łemków.– S. 319.

⁷⁸ Зап. від Бардун Аделі Володимирівни, 1931 р. н., с. Ратнавиця Саніцького повіту.

⁷⁹ Зап. від Палко Богуслави Іванівни, 1939 р. н., м. Криниця Новосандецького повіту; Овод Марії Володимирівни, 1948 р. н., родом зі с. Синява коло Риманова.

⁸⁰ Зап. від Нестер Анни Іванівни, 1933 р. н., с. Святкова Велика Ясельського повіту; Каспряк Ярослави Миколаївни, 1937 р. н., с. Поляни Кроснянського повіту.

⁸¹ Blin-Olbert Damuta. Rok obrzędowy u Łemków.– S. 319.

5.5. РІЗДВЯНІ СИМВОЛИ

5.5.1. Полазник

Слово **полазник** усіма мовами карпато-балканського регіону має однакове звучання: польською – po(d)łażnik; словацькою – polazník; сербо-хорватською – polaznik, polož(e)nik; македонською – полазеник; болгарською – полезник⁸². Так само і звучить польською po(d)łaźniczka, словацькою – polazníčka (смерекова гілка, яку на Різдво приносять до хати, або ж жінка-полазник, яка в той день першою зайде до хати)⁸³.

Полазником також називали тварину, яку на Різдво першою заводили до хати.

У деяких селах, зокрема с. Висова, окрім уже згаданих, полазниками називалися колядники, які приходили до хати зразу після Святої вечери. Господар обдаровував їх різними ласощами⁸⁴.

Однак яке б значення не мало слово «полазник», воно завжди означає «той, що перший заходить до хати». А загальнослов'янська транскрипція свідчить про далеку мовленнєву спорідненість карпато-південнослов'янського етнокультурного масиву, збережену з III ст., часу спільногого проживання слов'ян у Карпатах.

5.5.2. Обрус

Обрус (скатертина) в інтер'єрі житла посідав особливе місце, оскільки ним застеляли стіл (стіл-скриню), який з найдавніших часів в українців та багатьох інших європейських народів, за світоглядними уявленнями, вважався «престолом Божим»⁸⁵.

⁸² Общекарпатский диалектологический атлас. Вопросник. – Ч. 1. – С. 62.

⁸³ Там же.– С. 63.

⁸⁴ Рижик Йосип, Кулик Іван. Висова – перлина Лемківщини. – С. 49.

⁸⁵ Славянская мифология (Словарь).– М., 1995.– С. 366.

На думку респондентів, обрус новий білий, символізував пелену Ісусикову⁸⁶, на якій лежав ритуальний хліб крачун (калач) – символ самого новонародженого Сина Божого.

5.5.3. Покуть

Митрополит Іларіон підкреслював, що наші предки вшановували «стіл, сволок, домове вогнище»⁸⁷. Стіл завжди розташований на «покуті» – найважливішому, найпочеснішому і навіть священному в народній уяві місці. Наявність тут таких сакралізованих предметів-символів як ікони на стіні, котрі виконували функцію домашнього віттаря (іконостаса), а також стола, «престолу Божого», було зумовлено особливим ставленням людей до покуті. Саме в цьому місці за столом відбувалися найважливіші урочисті родинні події. І донині в Україні найпочеснішим і священним вважається місце за столом «під образами», «на покуті». Отож покуть – найважливіше, найпочесніше і навіть священне в народній уяві місці.

5.5.4. Поцілунок

Після спільної молитви та благословлення господаря сім'ї, перед тим, як приступити до Святої вечері, на Лемківщині у кожній родині цілували один одного: старших – діда і бабу, батьків, усіх старших присутніх чи то з родини, чи навіть чужих, які приймали участь у різдвяній трапезі, – у руку. Між собою члени родини цілувалися у щоку.

У ранній християнській церкві поцілунок символізував братство між віруючими і єдність у Христі. Поцілунок між друзями і родичами виражає любов. Поцілунок руки виражає повагу⁸⁸.

⁸⁶ Зап. від Неїлик Євгенії Йосипівни, 1933 р. н., с. Чорноріки Кроснянського повіту.

⁸⁷ Іларіон, Митрополит. Дохристиянські вірування українського народу.– С. 126.

⁸⁸ Энциклопедия. Символы, знаки, эмблемы.– С. 397.

Таким чином, поцілунок – це містичне таїнство єдності Духа через обмін диханням. Ця традиція обмінюватися поцілунком між християнами у лемків збереглася дотепер на Святій літургії – перед молитвою «Вірую».

5.5.5. Роздавання передріздвяних дарів

Перед Святою вечерею багатші сусіди завжди ділилися харчами з біднішими. Навіть якщо гнівалися, то це не було перешкодою посылали з дарунками дітей – від них мусили прийняти. Пасічники ж давали дітям в баночках мед, щоб ті розносili усім родичам, сусідам та приятелям⁸⁹.

Сучасна етнологічна наука тлумачить семантичну опозицію давати/брати як концепт, пов'язаний з віруваннями про можливість передачі (чи отримання) блага разом з предметами, що передаються⁹⁰.

Аналогічні обдаровування святковими стравами зафіксував Р. Кайндель на Гуцульщині: сусіди одні одним передають миски, повні з різдвяними стравами та зерном і отримують від них такі ж подарунки⁹¹.

Практику передріздвяного роздавання дарів асоціюється із роздавання дарів «за поминання душі», що, за А. Фішером, є аналогічним до «з'їдання гріхів», яке виявлялося у роздаванні родичам чи прохачам їжі за душу покійника⁹².

5. 5. 6. Віл (бик)

Рано-вранці на Різдво подекуди як полазника заводили до хати тварину – молодого бичка чи вівцю, найкращих коня чи корову.

⁸⁹ Шмайда Михайло. А іші вам вінчую. Календарна обрядовість русинів-українців Чехо-Словаччини. – С. 179.

⁹⁰ Плотникова А. А. Давать-брать // Славянские древности. Этнолингвистический словарь. В 5-ти т. Под ред. Н. И. Толстого. – М., 1999. – Т. 2. – С. 13.

⁹¹ Кайндель Р. Ф. Гуцули: їх життя, звичаї та народні перекази.– С. 99.

⁹² Fischer A. Zwyczaje pogrzebowe ludu polskiego. – Lwów, 1921. – S. 376.

Пошанування вола (бика) як полазника у різдвяній обрядовості лемків є явищем не випадковим. Споконвіків (з часів енеоліту) у слов'ян ці свійські тварини вважалися священними⁹³. За І. Огієнком, бик – символ творення, віл – уособлення чоловіка, від якого залежить достаток у родині⁹⁴. У дохристиянський період бик (віл) асоціювався з силою, плодючістю, працьовитістю, наділявся лише позитивними якостями, а українці Закарпаття вважали його ще й за найчистішу тварину. В образі вола уособлювалася сила, прив'язаність до господаря («Віл знає свого власника») [Іс.: I, 3]. Воли вважалися благословенними, оскільки зігрівали малого Ісуса своїм диханням⁹⁵. Обряди, пов'язані з волом (на Новий рік і Різдво), були відомі в Сербії, Боснії, Чорногорії⁹⁶.

Цікаве спостереження про такого полазника, як вола, подав М. Глушко. На польових матеріалах з території Карпат і Полісся він дійшов висновку, «... що в давній обрядовості українців, зокрема різдвяно-новорічній, головне місце із тварин посідав віл», і терміном «полазник» позначали у далекому минулому саме вола (як робочої худоби)⁹⁷. До цього дослідника спонукали етнографічні фіксації, збережені в обрядовості південних слов'ян, у яких роль полазника виконував віл-«дашнак»: «Чіпляли на правий ріг тварини калача. Після того, як її завели до хати, калача знімали і розламували на три частини». Одну давали з'їсти «дашнакові», другу – його напарникові, а третю клали в зерно, яким збиралися засівати весняну ниву»⁹⁸.

Майже аналогічне дійство побутувало на території Прикарпаття. Тут в деяких селах до різдвяних свят також пекли окру-

⁹³ Виклади давньослов'янських легенд, або міфологія, укладена Я. Ф. Головацьким. – К., 1991. – С. 52.

⁹⁴ Гларіон, Митрополит. Дохристиянські вірування українського народу. – С. 69.

⁹⁵ Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. – К., 1992. – С. 323.

⁹⁶ Толстой Н. И. Вол // Славянские древности: Этнолингвистический словарь. – М., 1995. – Т. 1. – С. 409.

⁹⁷ Глушко М. С. Генезис тваринного запрягу в Україні. Культурно-історична проблема.– Львів, 2003.– С 88, 97.

⁹⁸ Там само.– С. 97.

глий калачик з діркою, в яку під час Святвечірньої трапези застромлювали свічку. Потім цей калачик разом з відкладеними для полазника стравами зберігався у дійниці до Нового року. А коли вранці заводили до хати полазника-бичка, тоді калачик витягували з дійниці і застромлювали бичкові на ріг. Відвівши бичка з калачиком на розі до стайні, господар здіймав калачика, розламлював на куски і ділив між усією худобою⁹⁹.

О. Курочкин вважає, образ бика-тура був звіриною іпостассю бoga Велеса¹⁰⁰, якого дослідники вважають богом достатку і знань.

Така шаноблива поведінка з худобою означала, що вона є основною годівельною опорою в господарстві. Введення до хати тварин мало б віщувати щастя в наступному році – худоба, годівельниця людини, приносить людині щастя та, у зворотному випадку – забезпечить здоров'я і плідність тварин, тобто успішне ведення всього господарства. Внаслідок контакту із сакральними атрибутиами у світлиці, які засвідчують про народження Бога-Сина, тварини самі стають носіями духу сакрального дійства і, повертаючись до стайні – заряджають тією різдвяною благодаттю усіх тварин, що мало б забезпечити добре ведення господарства на цілий рік.

5.5.7. Семантика чисел

По всій Лемківщині переважно наставляли 12 страв – на честь 12 апостолів Ісусових, або ж 12 місяців за віруваннями пращурів. У старому завіті число 12 символізує Ізраїль з його дванадцятьма колінами¹⁰¹.

Однак були випадки, коли це число змінювалося – або 7, або 9. Семантика числа 7 як священного походить ще з

⁹⁹ Левкович І. Українські народні різдв'яні звичаї.– С. 13, 26–27.

¹⁰⁰ Курочкин О. В. Українці в сім'ї європейській: звичаї, обряди, свята. – К.: «Бібліотека українця», 2004.– С. 159.

¹⁰¹ Лангула А., Ле Муане А., Спіс Ф. та ін. Святе письмо в європейській культурі. Біблійний словник.– С. 241.

язичницьких часів, про що пише автор «Полного церковно-славянского словаря» Г. Дяченко: «Число сім ... взагалі вважалось священним у язичницьких народів»¹⁰². Те ж саме священне значення числа 7 і в старозавітний період: «І сім Анголів, що мали сім сурем, приготувалися, щоб сурмити», — написано в «Об'явленні св. Івана Богослова» [Од. 8, 6]. Згодом значення цього числа модифікується: сім Церков, сім таїнств церковних (хрещення, мирування, причастя, сповідь, висвячування, соборування, шлюб)¹⁰³.

5. 6 . СИМВОЛІКА ЗАЛІЗА У РІЗДВЯНІЙ ОБРЯДОВОСТІ ЛЕМКІВ

Усі народи Європи наділяли залізо апотропейчними властивостями. У VII – VI ст. до н. е. в Трансільванії (територія сучасної Румунії) вперше в Європі почали виплавляти мідь і бронзу. З України в Трансільванію наші далекі праородичі, найімовірніше, гнали худобу і везли сіль для обміну на бронзу, а згодом — і на золото¹⁰⁴. Освоєння металів було переломним моментом в історії людської культури, тому перші металеві вироби стали священними, набули магічного значення. А, перебуваючи на Святвечірньому дійстві, за віруваннями, вони ніби заряджалися сакральною енергетикою, і, перебравши її на себе, віддавали, відповідно, на ті сфери, де були задіяні уже впродовж року: леміш від плуга передавав свою сакральну енергетику ниві, на якій орав, і нива щедро родила, муталева деталь від упряжі худоби — на усю худобу тощо.

У лемків побутував звичай класти під стіл при Святвечірньому дійстві сільськогосподарський реманент, упряж для худоби, а саме: вироби зі заліза. Ніжки стола обв'язували ланцюгом, щоб родина була міцною (трималася вкупі, як кільця ланцю-

¹⁰² Дяченко Г. Полный церковно-славянский словарь. – М.: «Отчий дом», 2002.– С. 174.

¹⁰³ Новицький О. Символічні образи на ритинах київських стародруків. – С. 143.

¹⁰⁴ Крайній Іван. Карпатські святилища.

га — як «огниво ланцюга»). Ці звичаї зафіксовані не тільки у лемків, а й у гуцулів¹⁰⁵, бойків¹⁰⁶, молодаван¹⁰⁷.

5.6.1. Ніж

В Україні у багатьох випадках охоронну функцію виконував ніж. Його клали в колиску немовляті, щоб уберегти від «уроку», брали зі собою, коли несли дитину до хресту тощо. За повір'ям, поширеним на Закарпатті, подорожньому не страшна ніяка зла сила, якщо при ньому є ніж¹⁰⁸.

У центральній Лемківщині (с. Волівець) зафіксоване таке дійство, коли на Святий вечір господар кидав до стелі ножем (яким краяв ритуальний хліб «керечун») зі словами: «Моя худоба в моїй кошарі». — Це мало забезпечити худобі здоров'я і уберегти її від лихого ока чи чарівниць (штріг). Опісля підкурював корови, щоб їм чарівниці молоко не відбирали¹⁰⁹. Ніж, сакралізований внаслідок контакту із крачуном, розрізав не тільки матеріальні речі, а й нематеріальні — уявний простір, який міг би мати негативний вплив на худобу.

5.6.2. Сокира

Серед знарядь праці, присутність яких при Святвечірньому дійстві лемків завжди вважалась обов'язковою, була сокира. Нею «страшили» дерева, щоб родили, особливо тією, яка була під столом під час Святої вечері. Її затинали в поріг стайні, щоб охороняла від хижих звірів та усього злого.

¹⁰⁵ Кутельмах К. М. Календарна обрядовість.— С. 288.

¹⁰⁶ Кутельмах К. Мандрівка вглиб віків. Прадавні елементи в зимовій обрядовості.— С. 88; Здровега Н. І. Народні звичаї та обряди.— С. 233.

¹⁰⁷ Попович Ю. В. Молдавские новогодние праздники.— С. 69.

¹⁰⁸ Болтарович Зоріана. Українська народна медицина. Історія і практика.— К., 1994.— С. 67.

¹⁰⁹ Різдвяні звичаї в Карпатській Україні.— С. 5.

Кам'яні та кістяні молоти і сокири побутували в Україні у V – III тис. до н.е. Металеві (бронзові) сокири з'явились в Україні десь у IV – III тис. до н. е.

Л. Залізняк у «Нарисах стародавньої історії України» поклоніння зброї виводить ще з VI – IV тис. до н. е. Він стверджує, що своєрідність духу епохи відбилася у сакралізацію війни, сонця та вогню¹¹⁰. Завдяки силі, властивій людині, вважалось, що вона здатна переносити свою сутністю на предмети, яких торкається (навіть поглядом чи тільки думкою)¹¹¹.

Сокира, як відомо, з найдавніших часів була предметом особливої пошани. Наприклад, у давніх слов'ян, як стверджує В. Даркевич, зображення сокири було символом Перуна¹¹². Його образ уособлював не тільки бога грому та блискавки, а й джерело вогню, а отже світла і тепла. Його боялися і в той же час шанували.

Лемки вірили у чудодійну силу сокири. Сокира була апотропеєм: захисником, оберегом від хижих звірів: вона повинна була нейтралізувати всяку нечисть чи завдати їй удару. Це був священий предмет, що допомагав вижити в будь-яких умовах, звідки б не виникала загроза: від голоду, холоду або з боку людини. До того ж, таке довготривале «побожне» відношення до сокири місцевого населення є зовсім виправдане, оскільки у Карпатах сокира була основною «годувальницею» — з нею йшли у поле, до лісу, на кожному кроці по господарству.

5.7. КОЛО. ОБРЯДИ ОБПЕРІЗУВАННЯ

Народ, живучи в полоні духу природи: лісів, природних стихій, незахищений від грізних сил усіляких пошестей та не-

¹¹⁰ Залізняк Л. Л. Нариси стародавньої історії України / Тернопільський науково-дослідний інститут «Проблеми людини». – К.: Аbris, 1994.

¹¹¹ Горський В. С. Історія української філософії. – К.: Наукова думка, 1996.

¹¹² Даркевич В. П. Топор как символ Перуна в древнерусском язычестве // СА., 1961.– С. 99.

дуг, які в його уяві поставали персоніфіковано, створював захисні, профілактичні засоби. Хвороби масово косили людей, а через те і різні захисні магічні дії мали загальнослов'янське поширення. З вірою в захисну силу чарівного кола, яке народна магія традиційно спрямовує проти пошесті, нечистої сили, бездощів'я, звіра та інших бід, пов'язані обряди обперізування. Вважали, що простір, обведений магічним колом, ставав недоступним для злих сил¹¹³.

5.7.1. Перевесло зі соломи

Перевесло, яким обперізувалися на Святий вечір, виконувало особливу сакральну функцію: насамперед, відігравало роль символа, а також було оберегом. (Солом'яним перевеслом обперізувалися господар чи господиня, коли виносили сміття з хати, жінка чи дівчина, коли замітала хату перед внесенням соломи до хати чи після її внесення з хати, зв'язували ложки, щоб сім'я трималася купи тощо).

По всій Лемківщині була традиція підрубувати-страшити дерева, які не родять. Газда після того, як пострашив дерево, кидав сокиру в сніг, брав перевесло і обкручував дерево, котре на другий рік «мало ся поправити».

Коли по святах господар виносив з хати солому, то робив це таким чином: скручував із соломи, що лежала упродовж свят в хаті на долівці, перевесло, обперізувався ним, згрібав усю солому у в'язанку, яку скручував другим перевеслом з тієї ж соломи, й виносив її в сад. Там робив перевесла і обв'язував ними кожне дерево. Потім частину соломи спалював у саду, щоб садовина добре родила, а частину виносив у поле¹¹⁴. Оперізуючи себе і дерева, господар перебирає на себе магічну силу соломи, якою була заряджена солома при Святочному дійстві. З тією ж метою обв'язував і дерева – щоб

¹¹³ Болтарович Зоріана. Українська народна медицина. Історія і практика. – С. 63, 64.

¹¹⁴ Зап. від Моряк Юстини Павлівни, 1930 р.н., с. Вапівці коло Репедя.

і він, і дерева були міцні і опірні до усіляких негод упродовж наступного року.

До того ж, обперізування перевеслом зі соломи має й інше, релігійне тлумачення. На загал практичне застосування пояса, особливо в давнину, коли одяг був широким, свідчить про його давність. Відповідно до цього звичного його призначення як всезагального, церква надала поясу і духовного змісту — символ Божественної сили, що зміцнює священика під час служби. У псалмі говориться: «Благословенний Бог, який опоясую мене силою. Він встановив для мене безпорочну дорогу, Він зробив мої ноги як того оленя і поставив мене на висоті» [Пс., 17: 33 – 34]. Отож обперізування у цей різдвяний час, за церковною традицією, — це прийняття на себе Божественної сили.

Перев'язували перевеслом зі соломи «дійничку» чи масницею, куди по три ложки відкидала з кожної страви, щоб після Вечері цими стравами обділяти усіх тварин і усю птицю (у Явірнику на Сяніччині)¹¹⁵ — обперізування на добре ведення молочних продуктів у господарстві.

Після Святої вечері складали усі ложки, якими їли, докупи серединками, в серединку вкладали пиріг і зв'язували перевесельцем зі сіна, щоб сім'я трималася купи¹¹⁶, зв'язували перевесельцем зі сіна ложки пастухи, щоб худоба не розліталаась тощо.

У лемківських селах Словаччини аби не було хвороби, на Святий вечір обперізували село ланцюгом — «сильними» речами, що символізувало створення непрохідної межі між полярними семантичними сферами «свого» і «чужого».

Отож, оперізуючись предметами, носії традиції створювали численні варіанти магічного кола, яке мало захищати від злих сил, забезпечувати недоторканність людини, здійснювати захист хати, криниці, двору, села тощо.

¹¹⁵ Тхір Любомир. Різдвяni звичаї в Явірнику.– С. 3.

¹¹⁶ Зап. від Ломехи Марії Теодорівни, 1947 р. н., родом зі с. Вісько Саніцького повіту.

5.7.2. Обв'язування ніжок стола

На Святий вечір під стіл, покритий сіном (із зерном), ставили сільськогосподарський реманент зі заліза і обв'язували ніжки стола ланцюгом. Звичай обперізувати ніжки стола ланцюгом означав забезпечити міцність сім'ї. Обперезані металеві предмети мали забезпечити успішне землеробство наступного року, а якщо там лежав реманент для худоби (кінська упряж, хомут, ярмо), — захистити її від напастей і хижаків.

Високий стіл на ніжках у східних слов'ян поширюється в IX – X ст. у зв'язку з розвитком житла. Тому обряди із зав'язуванням ніжок стола, розміщення під ним сільськогосподарського реманенту та реманенту для худоби є традицією ранньохристиянських часів¹¹⁷.

Звичай обв'язування ніжок стола зафікований також у молдаван¹¹⁸.

5.8. МАГІЧНІ ФУНКЦІЇ ЧАСНИКУ ТА МАКУ

Людям, зокрема горянам, притаманне поєднання тонких спостережень над природою і водночас їх застосування у сфері так званого «магічного». В цьому аспекті показовим є надання апотропейчних властивостей лікарським рослинам. Це очевидно, адже хвороби у народі часто демонізують чи приписують їх впливу демонічних істот, «нечистої сили».

5.8.1. Часник

У Святвечірню ніч, за народними віруваннями, часник мав особливу міць, а тому, як оберіг, був дуже популярним. Вече-

¹¹⁷ Тиводар М. Етнічні традиції у скотарстві // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. У 4-х т. Т. 2. Етнологія та мистецтвознавство.– Львів: Інститут народознавства НАН України, 2006.– С. 91.

¹¹⁸ Попович Ю. В. Молдавские новогодние праздники.– С. 69.

рю починали саме із часнику, примовляючи: «Жебы зме были такы здравы, як тот чеснок». По кутах столу клали по головці часнику, щоб уся родина трималася купи і всі були здорові¹¹⁹. На цілій південній Лемківщині часник на Вечері їли з лушпинням, примовляючи: «Не лупме го до голого, жеби нас заваровал (оберіг) от вшиткого злого»¹²⁰, а також не можна було оббирати лушпиння, щоб нігти не задиралися¹²¹. Та ж сама традиція зафікована й на північній Лемківщині¹²².

У центральній Лемківщині Вечерю починали, поділившись прісним хлібом (печеним без дріжджів), їли з часником та з медом. (Часник разом з медом (який був символом щастя і віщував солодке життя) були оберігами здоров'я і відвертали біду)¹²³.

Як оберегом від недуг ним натирали руки¹²⁴. У с. Явірнику на Сянічині вірили, що «коли натреш чісником чело, руки, горло, груді, то нигда не будуть тя боліти і будуть здорові, як чеснок»¹²⁵. У с. Порач Спісько-нововеського округу (Словаччина) кожен з членів сім'ї повинен був з'їсти зубок часнику, щоб літом уникнути неприємного запаху в роті.

У деяких місцевостях Синішини (Словаччина) споживання часнику на Святий вечір мало протидіяти кусанню бліх чи запобіганню від гадюки (гадюка вліті мала від такої людини втікати) (с. Чертіжне)¹²⁶.

З тією ж охоронною метою часником годували худобу перед Святою вечерею: газда брав приготовлений хліб з часником, дітей, щоб нести світло, і йшов до стайні кормити худібку і кликати її на коляду. Одну буханку хліба розрізали на стільки частин, скільки було штук худоби, впихали в кожну

¹¹⁹ Lemkowie w historii i kulturze Karpat.– S. 319.

¹²⁰ Мушинка Микола. Календарні обряди та поезія.– С. 294.

¹²¹ Зошак Михайло. Свят-вечір і народні повір'я.– С. 10.

¹²² Зап. від Каспряк Ярослави Миколаївни, 1937 р. н., с. Поляни Кроснянського повіту.

¹²³ Пентрин Михайло. Зимовы вірування.– С. 6.

¹²⁴ Вархол Надія. Рослини в народних повір'ях русинів-українців Пряшівщини. – С. 93.

¹²⁵ Txip Любомир. Різдвяні звичаї в Явірнику.– С. 3.

¹²⁶ Вархол Надія. Рослини в народних повір'ях русинів-українців Пряшівщини. – С. 93.

частинку зубчик часнику, посипали сіллю і тим годували кожну худобину¹²⁷.

Подекуди додавали його до крайчuna — запікали всередину¹²⁸. У с. Душатині у крайчун, який призначався для худоби, запікали часник, перевернутий «догори коріньом». Посипали цей крайчун маком. Перевернутий часник «догори коріньом» (запечений у крайчуні) символізував поборену хворобу чи відвернену біду. Мак, як і часник, вважалися символом охорони від біди. «Як не мож маку порахувати, так не мож і біду наслати», — така була приповідка¹²⁹.

Ті ж самі традиції зафіксовані і на Бойківщині, де й донині зберігся звичай починати Святу вечерю із прісної паляниці з сіллю, цибулею та часником: «Паланицю пекли у п'єцу під челюстями і давали цибулю, вона мала бути пісна, і то на вечерю була перша страва, та паланиця. Солена. З часником. І такими кружечками цибулю понакладають». Часник при цьому їдять з лушпинням, бо обирати — «гріх». У Карпатах та на Прикарпатті вірять, що коли із зубчиків часнику знімати покрив, він нібто говорить: «Не обирай мене до живого, відбороню від всього злого», — споживання часнику в такий спосіб має оберігати від «блуду», «шоби нияке зло ни приступало. То як вчишиш (часник), то він («нечистий») не має сили такої».

5.8.2. Мак

Одним із найсильніших апотропеїв, які виконували важливу роль в календарній, зокрема різдвяній обрядовості в Карпатах, і на Лемківщині зокрема, вважається мак, а особливо мак-самосій. Зокрема, разом з іншими предметами, «обходили» і обсипали хату маком-самосієм на Святвечір. Подекуди посипа-

¹²⁷ Зап. від Вавричин Марії Григорівни, 1935 р. н., с. Мшана Кроснянського повіту.

¹²⁸ Тхір Любомир. Різдвяні звичаї в Явірнику.— С. 3.

¹²⁹ Пенгрин Михайло. Зымовы вірування.— С. 6.

ли кругом хати маком, ідучи «за сонцем». Мотивували це тим, щоб упир, «босуркан» не заходив¹³⁰.

Федір Вовк зазначав, що багато повір'їв, вірувань, пов'язаних з маком, зокрема маком-самосійкою (мак-«видюк») мають в Україні запозичений із заходу характер¹³¹. З часом подібні вірування, якщо вони дійсно були запозиченими, не могли не зазнати певного впливу, модифікуючись крізь призму автохтонного світобачення.

На Старолюбовнянщині (Словаччина, с. Сулин), накормивши худобу, обсівали її маком, примовляючи:

*Шію мак шыток,
Жебы нухто не жял пожыток,
Кег не позберат мак шыток¹³².*

Було поширене повір'я, що відьми (стріги, штріги) тоді, у Святвечірній час, стають небезпечними.

Маком посыпали ритуальний хліб, «бубалки». «Мак і мід віщували відвернення бід і солодке життя»¹³³. Ним посыпали крачун для підкормлювання худоби перед Святою вечерею (для відвернення усіляких лихих сил), посыпали обрядове печиво «підпалки», яким годували худобу на продаж, щоб отримати стільки грошей, як маку.

* * *

Під час Різдвяних свят кожна деталь щось символізувала і несла певне семантичне навантаження. Тому ми й присвятили цілий розділ символіці і семантиці різдвяної обрядовості, і в першу чергу зупинились на природних стихіях – вогні і воді, згодом же – на інших символах та атрибутих Різдва.

Вогонь як природна стихія (проекція сонця, грому, блискавки), яка мала вплив на врожай наступного року, за уявленнями пра-

¹³⁰ Усачева В. В. Мак // Славянские древности: Этнолингвистический словарь. В 5-ти т. / Под ред. Н. И. Толстого. – М., 2004. – Т. 3. – С. 170.

¹³¹ Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології. – К.: Мистецтво, 1995. – С. 176.

¹³² Вархол Надія. Рослини в народних повір'ях русинів-українців Пряшівщини. – С. 61.

¹³³ Пенірин Михайло. Зимовы вірування.– С. 6.

українців, сакральний, взятий безпосередньо з неба, від Сонця, його посилали боги. А тому перед здобуванням живого вогню передувала молитва про благословення на його отримання. І відколи у різдвяний час запалювався живий вогонь: чи то під кухнею для приготування їжі, чи то свічка — у хаті мала панувати повна гармонія і душевна злагода. І впродовж усіх свят не можна було гніватись, когось ображати, не кажучи вже що сваритись.

На прикладі використання живого вогню у різдвяній обрядовості лемків та інших народів простежується тяглість корінних родових національно-етнічних традицій: пошанування вогню, який посилає бог.

В народному світорозумінні, окрім благотворної сили вогню, є й інше розуміння його значення: очищальне. Бог грому спалю недобре, нечисте, що було на землі і шкодило людині. Різдвяна солома, якою була встелена долівка упродовж різдвяних свят, акуратно прибирається і усе спалюється, щоб вступити у новий хліборобський цикл чистим, новим, щоб почати нове життя.

Віра в очищувальну силу вогню у народі виражена в переконанні, що полум'я свічки як апотропей відганяє нечисту силу і перекриває зло усі канали доступу до людини чи тварини. Звідси і ритуальна роль різдвяної свічки як символу світла, спроможного протистояти будь-яким силам зла, захистити людей і тварин від недуг та різних напастей протягом року. Цим пояснюються такі ритуальні дійства, як обхід господарів зі світлом (свічкою) довкола хати чи усього обійстя перед Святою вечерею, обхід живини, і, звичайно, паління свічки упродовж Святочірньої трапези тощо.

Окрім того, що різдвяна свічка призначалась для живих членів родини, її світили на підвіконні для освітлення шляху померлим, які мають повернутися на Вечерю до родини з потойбічного світу, до тієї домівки, яка була їм рідною за життя, аби вони не заблукали в непроглядній темряві, і служила дорожевказом у їх тривалій та нелегкій мандрівці. Це дійство ґрунтувалось на щиріх віруваннях у реальність такого приходу «далеких» гостей усіх українців.

Сучасний християнський світ пошановує у різдвяній обрядовості живий вогонь, який постійно підтримується у Вифлеємі у місці, де народився Христос, і розноситься у цей різдвяний час по всьому світові.

У різдвяній обрядовості вода має два семантичних значення: очищення від хвороб, від минулорічних гріхів, від усього лихого, а також давніше за своїм походженням навантаження — очищення перед чи після переходу в інший стан, статус, в інший світ.

Народні знання про очищувальні властивості води, глибока віра в її цілющу, живильну, прокреативну і охоронну силу притаманна людині архаїчного суспільства. Уявлення про живильну міць води внаслідок впливу християнської світоглядної концепції та взаємопроникнення елементів магічного та християнського світогляду трансформувалися у віру в її святість.

Назва ж самого свята Різдва Христового заступило назву язичницького свята народження Бога-Сонця, божества і має однакову транскрипцію в усіх південнослов'янських народів: сербо-хорватською — Воžić, македонською — Божиќ, болгарською — Божич, Коледа (Коляда — назва пракраїнського язичницького зимового свята). Назва румунців «Кречіун»; словенців і болгар — «Крачун»; чехів — Kračun; угорців — Káráczony; молдаван — Крэчун, що, найімовірніше, запозичене з латинської мови — «creationem» (обрядовий хліб на Святий вечір) і потрапило в українську мову за посередництвом східнороманських мов.

Крачун як ритуальний символ характеризувався полісемією. Як назва ритуального хліба, спільна для карпато-південнослов'янського етнокультурного масиву, збережена з III ст., часу спільногого проживання слов'ян у Карпатах.

Та структурна ієрархізованість, багатоаспектна і поліфункціональна диверсифікованість обрядовості, пов'язана із карачуном, коренитьсѧ у надрах архаїчного аграрного світогляду. Вона є достеменною підставою розглядати карачун і пов'язані із ним магічні та мантичні дії як центральну системоутворюючу ланку давнього обряду, як його глибинний стрижень. За за-

Розділ 5

коном подібності, те, що відбувається з хлібом, повинно повторитися із збіжжям чи, відповідно, з худобою.

Розмаїтість, розгалуженість, диверсифікованість різдвяних ритуальних хлібів, багатоманітність (і навіть певна архітектонічна ускладненість) магічних дій свідчить, на нашу думку, як про глибоку архаїку подібних ритуалів, що пов'язані генетично ще із праукраїнськими аграрними племенами в Карпатах, так і про шлях еволюції цих ритуалів, які увібрали у себе чимало вторинних нашарувань, хоч і не змінили цілком свого основного аграрного ядра.

Осердям усіх кодових елементів Різдвяної містерії був ритуальний хліб (крачун) і сніп («дідух»), і вони концентрували на собі основну магічну енергію. Усі інші елементи обрядового дійства у цьому сенсі були похідними або залежними: вони наче «заряджалися» відповідною магічною силою внаслідок прямого контакту із хлібом (встромлені у хліб, запечені у хліб, діткнуті хлібом тощо). А відтак, наче своєрідні посередники чи медіатори, передавали цю силу на об'єкт магічної дії: житло, худобу, людей чи ниву.

Сніп, дідух – це той сакралізований елемент, присутність якого на Святвечірньому дійстві значиться абсолютно в усіх околицях Лемківщини. Його значення доцільно розглядати у зв'язку з пошануванням померлих та хліборобською тематикою.

Особлива сакральність різдвяних снопів увиразнюється тим, що їх спеціально заготовляли ще під час жнив з найкращого збіжжя. Вже самим актом вижинання ритуального снопа женці наче переводили його зі сфери буденно-робочої у сферу сакральну, бо сам факт вижинання посідав у цьому контексті сенс ритуальний.

Отож можемо говорити про шанобливе ставлення до хліба взагалі та його величезну роль у звичаях і обрядах. У карачуні, як у фокусі всіх ритуальних дій, перехрещувалися прадавні міфологічні, магічні та мантичні уявлення. Дослідники розглядають крачун як жертву богам, атрибут культу покійних пред-

ків, символ багатства, елемент аграрної магії, приуроченої до моменту зимового сонцестояння і початку року.

Найдавнішою ритуальною їжею первісних землеробів була кутя. Саме нею зустрічали живі своїх покійних предків. А останні, за народними повір'ями, у різдвяний час перебуваючи серед своїх рідних живих, мали турбуватися про добробут, зокрема врожай на наступний рік. Про семантику ритуальної страви куті як злакової їжі лемків свідчать різноманітні обрядодії, зокрема обходження довкола обійття (творення замкнутого кола, яке відгороджувало свій простір від чужого; підкидання куті до стелі з метою забезпечення доброго ведення пасічництва, в іншому випадку – великої кількості снопів збіжжя). Тут кутя виступала жертвою, яку приносили невидимим духам предків, котрі опікувалися живими родичами і яких поважали як домашніх божеств.

Іншою обов'язковою Святвечірньою стравою є риба, символ жертви і зв'язку між небом і землею, символ Христа, а також уособлення плодючості.

Щодо семантики такого слова, як полазник, то воно усіма мовами карпато-балканського регіону має однакове звучання: польською – *po(d)łażnik*; словацькою – *polazník*; сербохорватською – *polaznik*, *polož(e)nik*; македонською – полазеник; болгарською – полезник, польською *po(d)łaźniczka*, словацькою – *polazníčka*. Не зважаючи на велику полісемію цього слова: віншувальник, що перший у різдвяний час зайшов до хати із побажанням добра; жінка, яка в той день першою зайде до хати; смерекова гілка, яку на Різдво приносять до хати, ритуальне печиво для магічних дій та споживання худобі; тварина, яку на Різдво заводили до хати, щоб велося господарство, – загальне значення було одне – той (та, те), що з певними намірами заходить до господи, і від тих намірів залежить добробут усієї родини упродовж року. А загальнослов'янська транскрипція свідчить про далеку мовленнєву спорідненість карпато-південнослов'янського етнокультурного масиву, збережену з III ст., часу спільногого проживання слов'ян у Карпатах.

Розділ 5

В Україні, крайні хліборобства, атрибути Різдва могли бути тільки тими, які представляли духів поля і виготовлялись тільки із тієї сировина, яка вирощувалась на тій території, — тобто із соломи відповідної культури. Солом'яний павук, подібно як дідух — сніп збіжжя певної культури, — вносили у різдвяну атмосферу дух родючості землі-годувальниці, землі-житниці, і, немовби через присутність у магічний різдвяний час у господі впливали на благодатний наступний урожай поля.

Ялинка як атрибут Різдва — явище запозичене (давньогерманських племен), пізніших часів, однак і солом'яний павук і ялинка — творили сакралізацію простору лемківського житла.

Серед різдвяної символіки чільне місце посідає обрус (скатертина), «пелена Ісусова». Ним застеляли стіл (стіл-скриню), який з найдавніших часів в українців та багатьох інших європейських народів, за світоглядними уявленнями, вважався «престолом Божим», на ній лежав ритуальний хліб крачун (калач) — символ самого новонародженого Сина Божого.

Стіл завжди стояв на «покуті» — найпочеснішому і навіть священному в народній уяві місці. Наявність тут таких сакралізованих предметів-символів як ікони на стіні, котрі виконували функцію домашнього вівтаря (іконостаса), а також стола, «престолу Божого», було зумовлено особливим ставленням людей до покуті. Отож покут’ — найважливіше, найпочесніше і навіть священне в народній уяві місці.

Символічним дійством на Святій вечері було цілування в руку старших членів родини — вияв глибокої поваги, та поміж молодими членами родини у щоку — вияв любові. Це містичне таїнство єдності Духа через обмін диханням, яке дотепер збереглося у лемків, і не тільки на Святій вечері, а й на Святій літургії.

Іншим символічним дійством, однак перед Святою вечерею, було роздавання дарів, зокрема меду. Цей акт пов'язувався з ідеєю примноження. Вважалося, що продаж меду може негативно вплинути на бджіл і його виробництво, тому мед воліли роздарувати друзям, родичам, сусідам з надією, що бджоли будуть роїтися і нанесуть багато меду.

Використання в різдвяній обрядовості лемків такого символа-палазника як вола було явищем не випадковим: ще з часів енеоліту у слов'ян ці свійські тварини вважалися священими. Шаноблива поведінка з худобою означала, що вона (худоба) є основною годівельною опорою в господарстві. Введення до хати тварин мало б віщувати щастя в наступному році – худоба, годівельниця людини, приносить щастя. Внаслідок контакту із сакральними атрибутами у світлиці, які засвідчують про народження Бога-Сина, тварини самі стають носіями духу сакрального дійства і, повертаючись до стайні – заряджають тією різдвяною благодаттю усіх тварин, що мало б забезпечити добре ведення господарства на цілий рік.

Магічними властивостями наділялися металеві вироби – сільськогосподарський реманент та упряж худоби, які клали під стіл під час Святої вечері. Перебуваючи на Святвечірньому дійстві, вони ніби заряджалися сакральною енергетикою, і, перебравши її на себе, відавали, відповідно, на ті сфери, де були задіяні уже впродовж року: на ниву – леміш від плуга, і нива щедро родила; металева деталь від упряжі худоби – на усю худобу; сокира не тільки підрубувала неродючі дерева, а була рятівницею на кожному кроці лемка; ланцюг, яким був обведений стіл, оберігав міць родини, роду тощо. На загал же обперізуванням, навіть солом'яним перевеслом, носії традиції створювали численні варіанти магічного кола, яке мало захищати від злих сил, забезпечувати недоторканність людини.

Відколи освоєння металів стало переломним моментом в історії людської культури (а це VII – VI ст. до н. е., коли в Трансильванії вперше в Європі почали виплавляти мідь і бронзу), металеві речі стали священими. Ця традиція дійшла до християнських часів, а й до сучасності, про що засвідчують абсолютно усі опитані респонденти.

Особливе місце у символіці різдвяної обрядовості лемків відводилося часнику та маку. За давніми звичаями часник був невід'ємним продуктом при Святвечірньому столі, його наділяли магічними властивостями із здатністю забезпечити людині

Розділ 5

здоров'я та оберігати її від недуг, а також вважали оберегом від біди. Можна виділити такі магічні властивості часнику у Святвечірній обрядовості лемків:

- 1) забезпечення людині та худобі здоров'я та оберігання їх від недуг;
- 2) здатність оберігати від біди та (худобу) від чарівниць;
- 3) запобігання від шкідників (кусання бліх чи відвернення гадюки);
- 4) часник, який клали в сіно під обрус по чотирьох кутах столу, творив той самий замкнутий простір, неприступний ніякій злій силі ні жодним хворобам для присутніх за столом.

Мак наділявся апотропейчними властивостями від злих сил та відьомських чарів. Було поширене повір'я, що відьми у Святвечірній час стають дуже активними, небезпечними, а тому найпевнішій рятунок від них — мак-самосій, яким обсипали і худобу, щоб відьми нічого не могли їм пошкодити, і довкола обійстя, і затовкали в шпарину під поріг. Також він використовувався в смільній магії — щоб стільки отримати грошей, скільки маку на ритуальному Святвечірньому печиві, яким годували худобу, що мала йти на продаж.

ВИСНОВКИ

Вся народна культура, мистецтво Лемківщини пронизані релігійністю, яка несе не тільки християнські традиції, а й зберігаєrudименти язичницького світосприйняття. Різдво Христове для лемків, як і всього українського народу – це час духовного очищення, злагоди і любові. Свята Вечеря не лише єднає усіх членів роду, живих і мертвих, але й засвідчує духовну силу усіх християн. Це свято – яскраве увиразнення пошанування роду, родини, пов'язане з родовим періодом, що свідчить про автохтонність певних племен, що в майбутньому становили основу українського населення в Карпатах.

На зорі формування первіснообщинного ладу пошанування предків як частина світоглядного комплексу людини базувалося на уявленнях про рід, до складу якого входили не лише живі, а й померлі, ті, які «відійшли». Смерть трактувалася як відхід в «інший світ», що не порушував зв'язків між членами роду, не переривав турботи живих про мертвих і навпаки. Тому у різдвяній обрядовості українців, і в т. ч. лемків, так виразно простежуються поминальні мотиви. Однією з форм спілкування усіх членів роду виступає різдвяна трапеза: за одним столом, споживання ритуальної страви – куті, із однієї посудини, частування із одного келиха (пугарика). Трапези родини за-

одним столом — усталена і закорінена традиція нашадків усіх праслов'янських народів, яка вшановується і дотепер.

Ретроспективний аналіз окремих фрагментів різдвяної обрядовості розкриває дві світоглядні позиції — конкретну і магічно-абстрактну: язичницьку і церковно-християнську. В основу різдвяної обрядовості покладене завдання забезпечити добробут та нейтралізувати злі сили на наступний рік.

На різдвяні звичаї та обряди лемків наклав чіткий відбиток хліборобсько-скотарський характер основних занять праці. Завдання цих оберегових актів були спрямовані на те, щоб на час усіх весняно-польових робіт сили, до яких зверталися і яким приносили жертву, оберігали худобу від хвороби, недуги, а також реманент чи частини реманенту (які вносили до хати на Святу вечерю) — від поломки. Це одна охоронно-виробнича частина обрядово-ритуального сюжету. Інша стосувалась результату праці — урожаю і була звернена в перспективу. В цих обрядодіях відзеркалена турбота про наступний врожай — основне джерело достатку хлібороба, про плодючість худоби, продовження людського роду та вшанування предків. Власне, все це і відтворене у різдвяних обрядодіях, які були підпорядковані вшануванню Сонця, світла праукраїнця, та світла нової доби — новонародженого Сина Божого. Підтвердженням цьому є і сама етимологія назви свята Різдва Христового та ритуального хліба крачуна мовами карпато-балканського регіону. А усі свята пронизані духом релігійних почувань і християнської наповненості.

Людина християнських часів витворила віру в магічну силу слова у контакті з Богом — в канонічній молитві чи у вільному спілкуванні, мольбі, проханні чи подяці йому за ласки і добра.

Особливо магічну силу мали слова і взагалі усі дії людини у Святвечірню ніч. Перед тим, як зрубати дерево, наші пращури просили у нього прощення, а з прийняттям християнства — обов'язково перехрестилися. Будь-яке дійство починалося з відповідної декламованої форми чи обряду. Людина заклинала час, простір, вона перетворювала на життєве поле свій дім,

свое поле, свое збіжжя, свою худобу, усю свою рідню, що перебувала у цьому чи в потойбічному світі.

Відбувся унікальний синтез давньої язичницької народно-традиційної світоглядності з християнською доктриною. Оці давні вірування та віра християнська стали мобілізовуючим чинником як людини-індивіда, так і цілого людського колективу, певним імперативом у культурі поведінки як особи, так і всієї громади.

На підставі усього проаналізованого нами матеріалу можна стверджувати, що походження та розвиток лемківської Різдвяної обрядовості, незважаючи на незначні етнічні відмінності, має спільні корені, які сягають прадавніх слов'янських традицій часів Княжої доби. Це засвідчує як про праслов'янські корені народної традиційної культури, так і її живучість.

Із різдвяних обрядів лемків напрошується висновок, що вони відбуваються задля двох природних стихій – вогню і води. Пощанування різдвяної води і міфи про її чудодійну силу показують, що народ на різдвяні свята вшановує літні небесні сили – хмари і літній дощ, що відіграють велику роль у хліборобстві.

Опроваджує ці обряди народ-хлібороб, благаючи собі «жита, пшениці і всякої пашници» – усіляких життєвих достатків. Кутя вариться із зерна, на покуті ставлять сніп збіжжя, дерева обв'язують соломою, до стелі підвішують солом'яного павука, під стіл кладуть знаряддя землеробства тощо. Щоб забезпечити собі урожай хліба від темних зимових сил, виконуються певні жертвенні обряди: просяять на Святу вечерю Мороза, щоб не поморозив хліба; хижаків, щоб не крали чи калічили домашню живину; шкідників, щоб не шкодили городині чи збіжжю. Народ злучає Святу вечерю і жнива: забороняється пити воду за Вечерею, щоб не мучила спрага під час жнив.

У різдвяних обрядах народ святкує початок нового хліборобського року.

Отож, із традиційних різдвяних обрядів лемків як однієї з етнографічних віток українців (а також народів півночі, зокрема датчан) видно, що ці традиції наклались на дохристиян-

ські празники Коляду в праукраїнців (та Юль у датчан) — на честь світлих богів літа й тепла: сонця, грому, блискавки, літньої хмари й дощу. Ці обряди відбуваються задля двох літніх стихій — світла — вогню і води — дощу. В них народ святкує початок нового хліборобського циклу, благаючи собі у різноманітних ритуальних дійствах та магічних піснях-замовляннях (колядах) до небесних сил усіляких життєво необхідних гараздів — «щастя, здоровля в тім домі!».

Різноманітність магічних дій із Різдвяним ритуальним хлібом — карачуном — свідчить як про глибоку архаїку подібних ритуалів, так і про шлях еволюції цих ритуалів, які увібрали у себе чимало вторинних нашарувань, хоч і не змінили цілком свого основного аграрного стрижня. Поширення цього обрядового хліба українських горян було зумовлено міжетнічними зв'язками народів карпато-балканського регіону.

Цей ритуальний хліб був стрижнем усіх кодових елементів Різдвяної містерії. Усі інші речі були похідними або залежними: вони наче «заряджалися» відповідною магічною силою внаслідок прямого контакту із хлібом (запечені у хліб, діткнуті хлібом, почастовані хлібом тощо), тобто «заряджалися» символом самого новонародженого Сина Божого — «хлібом живим, що з неба зйшов» [Ів. 6, 51], який народився у Вифлеємі, місті, що із староєврейської мови перекладається як «хліб життя». А відтак, наче своєрідні посередники чи медіатори, передавали цю силу на житло, худобу, людей чи ниву.

Різдвяні свята дуже багаті на обряди, звичаї, вірування, ворожіння. І це не дивно. Адже лемки від віків жили в горах своїм відокремленим життям, отже мусили на кожному кроці боротися з силами природи, не очікуючи ні від кого допомоги, і тільки там шукаючи порятунку. Протягом кількох століть тут панувало двовір'я (рудименти його найбільше збереглися в Карпатах), чим і пояснюється та силена кількість повір'їв, забобонів, прикмет, ритуальної магії, що ними оповита кожна хвилина їхнього буття.

Лемки вірили у чари, що саме у Різдвяний час мали велику силу. Вони чаували, бо знали, що всі ті чари будуть діяти про-

тягом цілого року. Також вони вірили у прикмети, які в цей час їм щось віщували, провіщали. І ця віра допомагала їм у житті.

Підґрунтя дій, які належать до імітативної і контактної магії, базується на використанні аналогій як логічні умовиводи. Психологічним базисом наведених звичаїв виступала звичайна асоціація ідей за схожістю, яка визначає сутність актів імітативної магії. На загал магічні обрядодії є надзвичайно архаїчним явищем, що відоме багатьом народам світу.

Впродовж століть, розвиваючись у єдиному руслі із усім карпато-балканським духовним пластом, культура лемків збагачується досвідом сусідніх народів. У Східних Карпатах, територія яких безпосередньо межує зі словаками, поляками, угорцями, румунами й молдаванами, внаслідок тривалого історичного, господарського й культурного взаємозв'язку тісними й активними були етнокультурні контакти, які сприяли взаємопроникненню, взаємозасвоєнню і трансформації не лише явищ традиційної культури, в т. ч. й календарної обрядовості, а й новаційних надбань цивілізації. Християнська релігія дала величезний поштовх до розвитку всесвітньої культури та мистецтва. Це виявляється, передусім, в участі у церковних богослужіннях, наявності численних фольклорних творів релігійного характеру тощо. Отож, у духовному та культурному розвитку поєднані тягливість глибоких місцевих традицій з творчим засвоєнням новітніх форм та елементів культурних досягнень сусідніх народів, особливо тих етнічних груп, що заселяли гірські Карпатські райони. Тобто, на прикладі різдвяної обрядовості Лемківщини простежується генетична спорідненість з традиціями західнослов'янської матеріальної культури і з культурами інших контактуючих етносів карпато-балканського регіону.

Якими б інтенсивними не були контакти українців Карпат з іншими слов'янськими та неслов'янськими народами впродовж багатьох століть, лемки до сьогодні зберегли праукраїнську основу як один з виявів своєї етногенетичної спільноті. Побут, звичаї, вірування, поетичні міфи й уялення, обряди і

пісні не можна переносити з одного ґрунту на інший, не можна й замінити іншими.

Різноманітні звичаї Святвечірнього дійства побутували по всій Україні, однак у кожній етнографічній зоні вони по-своєму різняться. На Лемківщині чи не кожне село мало свої якісь особливі відмінності, часом навіть в одному великому селі були відмінні звичаї, прикмети чи повір'я. Чому ці етнічні різдвяні обрядодії неоднакові навіть у межах невеликої території Лемківщини — і, водночас, мають аналогії на інших теренах — відповісти однозначно важко. Можливо, маємо тут справу з дуже давніми, ще племінними відмінностями, але не виключено, що схожі обрядодії винikли в окремих народів і навіть у середовищі етнографічних груп одного етносу незалежно одне від одного. Поширеність і однотипність таких явищ вказує на їхнє давнє походження, а тривале збереження — на важливe світоглядно-обрядове значення.

I, все ж, однією з причин різноманітності елементів різдвяної обрядовості, а також їх спільності із народами карпато-балканського регіону є, на нашу думку, те, що Карпати споконвіків були контактною зоною різних етносів і культур, місцем перетину малоазійських, балканських, причорноморських, центрально-європейських та скандинавських цивілізаційних впливів й одним із головних дохристиянських сакральних центрів. Через ту територію здавна пролягала велика кількість шляхів сполучення. У VII — VI ст. до н. е. на території сучасної Румунії — в Трансільванії — вперше в Європі почали виплавляти мідь і бронзу. Імовірно, що далекі пращури могли гнати худобу і везти сіль для обміну на бронзу, а згодом — і на золото. Тими дорогами найчастіше користувалися купці — як іноземні, так й місцеві. Зокрема, в XVI — XVIII ст. місцевими дорогами вони доставляли з Угорщини в Польщу великі партії вина, слив, заліза, міді та інших видів продукції, а з Польщі в Угорщину — солі, олова тощо. Відповідно тут значно раніше й інтенсивніше, ніж в інших районах східних Карпат, відбувалися етнокультурні зміни.

У процесі етнічної самоідентифікації лемків як українців на всій етнічній території релігія, віра була домінантною. В усі часи лемки з покоління в покоління дотримувались своїх корінних національно-етнічних традицій, цими традиціями жили і в них прославляли свого Бога. Лемки глибоко шанували давні християнські традиції свого народу, які передавалися з роду в рід, з покоління до покоління. А давні обрядові елементи і дійства складають основу загальноукраїнської різдвяної обрядовості, яка, як ми зазначали, ґрунтуються на прадавніх традиційних віруваннях, і це є етногенетичний код пам'яті.

Різдвяні народні традиції, обряди, вірування живуть і тепер, і не потрібно розглядати їх як явища давно минулих літ. Час, однак, стирає деякі елементи обрядовості. Так, причини виконання певних обрядодій ряд респондентів на можуть пояснити, а це засвідчує про часове стирання родової пам'яті. Депортация лемків з їх етнічних земель і асиміляція поміж етносами, куди вони переселені, також є причиною трачення родової пам'яті народу. І це є основними спонуками до збору етнографічного матеріалу, у першу чергу польового.

ЗМІСТ

Вступ	4
<i>Розділ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ</i>	7
<i>Розділ 2. ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ РІЗДВЯНОЇ ОБРЯДОВОСТІ ЛЕМКІВЩИНИ</i>	15
<i>Розділ 3. РИТУАЛ У ТРАДИЦІЙНІЙ РІЗДВЯНІЙ ОБРЯДОВОСТІ ЛЕМКІВ.</i>	29
ТИПОЛОГІЯ, ПОРІВНЯЛЬНИЙ АСПЕКТ	
3.1. Приготування до різдвяних свят	29
3.2. Переддень Різдва Христового	31
3.2.1. Особлива поведінка людей	31
3.2.2. Святкові страви	36
3.2.3. Замітання хати перед Святою вечерею	43
3.2.4. Обходження садовини	43
3.2.5. Обходження худоби	46
3.2.6. Обходження бджіл	51
3.2.7. Обходження обійстя	52
3.2.8. Внесення господарського реманенту	53
3.2.9. Внесення снопа (дідуха)	56
3.2.10. Застиляння столу	60
3.2.11. Миття перед Святою вечерею	62
3.3. Свята вечера	65
3.3.1. Накладання на стіл святкових страв	65
3.3.2. Ділення хлібом на Святій вечері. Взаємні побажання	67
3.3.3. Страви	69
3.3.4. Несподіваний гость на Святій вечері	70
3.3.5. Закликання на Вечерю сил природи, шкідників та хижих звірів	71
3.3.6. Згадування душ померлих родичів	72
3.3.7. Свічка у Святвечірній обрядодії	77
3.3.8. Закінчення Святої вечери	81
3.4. Різдво	85
3.4.1. Полазники	86
3.4.2. Колядники	90
3.4.3. Водіння ведмедя	97
3.5. Другий і третій дні свят	98
<i>Розділ 4. ПОВІР'Я ТА ВОРОЖІННЯ</i>	109
4. 1. Повір'я та ворожіння, пов'язані з землеробством	109
4.2. Повір'я та ворожіння на добре ведення худоби, свійської птиці та бджільництва	117

4.2.1. Худоба	118
4.2.2. Свійська птиця	122
4.2.3. Бджоли	124
4.3. Запобігання від босорок, шкідників та хижих звірів	124
4.3.1. Босорки	124
4.3.2. Шкідники та хижі звірі	127
4.4. Ворожіння на талан та здоров'я в наступному році	131
4.5. Ворожіння на дівочу долю	137
Розділ 5. СИМВОЛІКА ТА СЕМАНТИКА	147
5.1. Природні стихії	148
5.1.1. Вогонь	148
5.1.2. Вода	151
5.2. Символіка та семантика різдвяних хлібів	155
5.2.1. Назва свята Різдва Христового та ритуального хліба крачунна	155
5.2.2. Магічні дії із ритуальними хлібами	158
5.2.3. Дід, дідух, сніп	162
5.3. Інші ритуальні святвечірні страви	164
5.3.1. Кутя	164
5.3.2. Риба	166
5.4. Різдвяні атрибути	166
5.4.1. Павук	166
5.4.2. Ялинка	168
5.5. Різдвяні символи	170
5.5.1. Полазник	170
5.5.2. Обрус	170
5.5.3. Покуть	171
5.5.4. Поцілунок	171
5.5.5. Роздавання передріздвяних дарів	172
5.5.6. Віл (бик)	172
5.5.7. Семантика чисел	174
5.6. Символіка заліза у різдвяній обрядовості лемків	175
5.6.1. Ніж	176
5.6.2. Сокира	176
5.7. Коло. Обряди обперізування	177
5.7.1. Перевесло зі соломи	178
5.7.2. Об'язування ніжок стола	180
5.8. Магічні функції часнику та маку	180
5.8.1. Часник	180
5.8.2. Мак	182
Висновки	191

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ НАРОДОЗНАВСТВА НАН УКРАЇНИ

Наукове видання

Марія Юліанівна Горбаль

Різдвяна обрядовість Лемківщини:
семантика, типологія, етнічний контекст

На обкладинці: Втеча до Єгипту.
Древорізьблення Михайла Черешньовського
(цим і вшановуємо 100-літній ювілей митця)

Обкладинка Романа Яціва

Підп. до друку 2.08.11 р. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Друк офсетний. Гарнітура Baltica
Фіз. друк. арк. 12,5. Умов. друк. арк. 11,63
Зам. № 02.08-1. Тираж 1000 пр.

Інститут народознавства НАН України
79000, м.Львів, пр. Свободи, 15
inst@ethnolog.lviv.ua

Віддруковано з готових діапозитивів у ТзОВ «Дизайн-студія «Папуга»
79054, м. Львів, вул. Любінська, 92

Марія Юліанівна Горбал' — провідний науковий редактор Інституту народознавства НАН України. Досліджує різдвяну обрядовість Лемківського краю. З цієї тематики побачили світ такі видання: **Різдво на Лемківщині.** Фольклорно-етнографічний збірник / Автор-упорядник.— Львів: Інститут народознавства НАН України, 2004.— 13, 7 обл.-вид. арк. (216 с.); **Лемківський календар на 2005 рік** / Упорядник.— Львів: Фундація дослідження Лемківщини, 2004.— 10, 15 обл.-вид. арк. (146 с.); **Різдвяна зірничка.** Збірник різдвяної поезії, казок, легенд для дітей дошкільного та молодшого шкільного віку / Упорядник. — Львів: Видавництво Старого Лева, 2007.— 3 обл.-вид. арк.; **Різдвяна яличка.** Лемківські різдвяні легенди та перекази / Автор-упорядник.— Львів: Інститут народознавства НАН України, 2009.— 3,12 обл.-вид. арк. (40 с.).

Інше зацікавлення автора — лемківські писанки. Опублікувала: **Писанка** // Кол. авторів. Лемківщина. Історико-етнографічне дослідження. У 2-х т. — Т. 2. — Львів, 2002.— С. 317—330 [у співавторстві]; **Наши лемківські писанки** // Лемківська писанка. Фестиваль—2009 у Львові: альбомне видання. — Львів, Сполом.— 52 с.

Автор численних журналічних та газетних публікацій.

